

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Editor

TAMÁS FARKAS

Technical editor

PANNA SZABÓ

Editorial Board

TAMÁS FORGÁCS, KÁROLY GERSTNER,
ISTVÁN HOFFMANN, LÁSZLÓ HONTI, JENŐ KISS,
PÉTER SIPTÁR, ANDRÁS ZOLTÁN

Advisory Board

SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTÉK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

LÓZSI, TAMÁS: Argumentation in the first phase of the Széchenyi–Kossuth debate	129
MEZŐLAKI, REGINA – IVASKÓ, LÍVIA: The possibilities of pragmatic interpretation and recognition of the faux pas phenomenon depending on explicit linguistic formulation. Part 1	150
ASZTALOS, ANIKÓ: Analysing linguistic elements of student speech in classroom discourse. Part 1	159
SENGA TORU: Notes on the names of the Khwarizmians in medieval Eurasia: The Hungarian word <i>káliz</i> and what surrounds it. Part 2	170
Minor contributions. TÓTH, SZILÁRD TIBOR: Is the phrase <i>Nem kell mindig kaviár</i> ‘It can’t always be caviar’ a proverb or an adage?	183
Ety m o l o g i e s. JUHÁSZ, GABRIELLA: Hungarian <i>gyenge</i> ‘weak, feeble, powerless’ – NÉMETH, DÁNIEL: <i>Gombolyag</i> ‘ball’/‘drachma’. A possible trace of linguistic contacts in the Döbrentei Codex	189
S p o k e n H u n g a r i a n. BÁRÁNY, ERZSÉBET – GAZDAG, VILMOS: Phonetic adaptation of second-language loanwords in Transcarpathian Hungarian and Ukrainian. Part 1	203
The history of linguistics. GRÉCZI-ZSOLDOS, ENIKŐ: Renáta Hajba – Péter Tóth eds., Fél évszázad a magyar nyelv szolgálatában. 50 éves az ELTE szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszéke [Half a century in the service of the Hungarian language. The Department of Hungarian Linguistics of ELTE in Szombathely is 50 years old]	210
Re v i e w s. SIMON, GÁBOR: József Pethő, Stílus a nyelvben. Kognitív szemantikai tanulmányok [Style in language. Papers in cognitive semantics]. – Cs. NAGY, LAJOS: Anna Adamikné Jászó, Jókai novellái. Retorikai elemzésekkel [Short stories by Mór Jókai with rhetorical analyses]. – BODNÁR, ILDIKÓ: Mihály Praznovszky ed., Madách-enciklopédia – Az ember tragédiája címszavakban [An encyclopedia of <i>The Tragedy of Man</i> by Imre Madách]. – SZABÓ T., ANNAMÁRIA ULLA: Orsolya Nádor series ed., Magyar nyelv-tanári segédkönyvek sorozat [Reference books for teachers of Hungarian]	212
M i s c e l l a n e a. NYIRI, PÉTER: Hungarian Language Week	230
S o c i e t y n e w s. LADÁNYI, MÁRIA – ZOLTÁN, ANDRÁS: Mihály Péter (1928–2024). – CSÜCS, SÁNDOR: Gábor Zaicz is 80. – TÖRKENCZY, MIKLÓS: Péter Siptár is 70. – C. VLADÁR, SZUSZA: Mária Ladányi is 70. – SLIZ, MARIANN: Magda T. Somogyi is 70	232
D a t a o n t h e h i s t o r y o f H u n g a r i a n. PÁL, HELÉN: Linguistic data of the record of evidence of the Punisher Committee set up after the 1764 massacre in the Transylvanian village Madéfalva. Part 1	245
C o n t r i b u t o r s	256

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

120.
ÉVFOLYAM

2024.
2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

MAGYAR NYELV 120. ÉVF. 2. SZÁM * 2024.

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztő
FARKAS TAMÁS

Technikai szerkesztő
SZABÓ PANNA

Szerkesztőbizottság
**FORGÁCS TAMÁS, GERSTNER KÁROLY,
HOFFMANN ISTVÁN, HONTI LÁSZLÓ, KISS JENŐ,
SIPTÁR PÉTER, ZOLTÁN ANDRÁS**

Nemzetközi tanácsadó testület
**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTEK JÁNOS (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

LÓZSI TAMÁS: Érvelés a Széchenyi–Kossuth-vita első szakaszában	129
MEZŐLAKI REGINA – IVASKÓ LÍVIA: A faux pas (társalgási baklövés) jelenség pragmatikai értelmezési és felismerési lehetőségei az explicit nyelvi megformálás függvényében. 1. rész	150
ASZTALOS ANIKÓ, A tanulói beszéd fatikus funkciójú nyelvi elemei az osztálytermi diskurzusban. 1. rész	159
SENGA TORU: Megjegyzések a hvárezmiek neveihez a középkori Euráziában. A magyar <i>káliz</i> szó és ami körülötte van. 2. rész	170
Kisebb közlemények. TÓTH SZILÁRD TIBOR, Közmondás vagy szállóige a <i>Nem kell mindig kaviár?</i>	183
Szó- és szólásmagyarázatok. JUHÁSZ GABRIELLA: <i>Gyenge</i> . – NÉMETH DÁNIEL: Gombo-lyag mint drachma. A nyelvi érintkezés egy lehetséges nyoma a Döbrentei-kódexben	189
Élőnyelv. BÁRÁNY ERZSÉBET – GAZDAG VILMOS: A másodnyelvi kölcsönszavak fonetikai adaptá-ciója a kárpátaljai magyar és ukrán nyelvváltozatokban. 1. rész	203
Tudománytörténet. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ: Hajba Renáta – Tóth Péter szerk., Fél évszázad a magyar nyelv szolgálatában. 50 éves az ELTE szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszéke	210
Szemle. SIMON GÁBOR: Pethő József, Stílus a nyelvben. Kognitív szemantikai tanulmányok. – Cs. NAGY LAJOS: Adamikné Jászó Anna, Jókai novellái. Retorikai elemzésekkel. – BODNÁR ILDIKÓ: Praznovszky Mihály szerk., Madách-enciklopédia – Az ember tragédiája címszavakban. – SZABÓ T. ANNAMÁRIA ULLA: Nádor Orsolya sorozatszerk., Magyar nyelv-tanári segédkönyvek sorozat ...	212
Különfélék. NYIRI PÉTER, A magyar nyelv hete 2024-ben	230
Társasági ügyek. LADÁNYI MÁRIA – ZOLTÁN ANDRÁS: Péter Mihály (1928–2024). – CSÜCS SÁN-DOR: Zaicz Gábor 80 éves. – TÖRKENCZY MIKLÓS: Siptár Péter 70 éves. – C. VLADÁR ZSUZSA: Ladányi Mária 70 éves. – SLÍZ MARIANN: T. Somogyi Magda 70 éves	232
Nyelvtörténeti adatok. PÁL HELÉN: Nyelvi adatok a madéfalvi veszedelem után megszer-vezett Bünyenyítő Bizottság tanúkihallgatási jegyzőkönyvéből. 1. rész	245
Számunk szerzői	256

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknak 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára**. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; **adószám: 19007665-1-42.**

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék. Ímél: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

A Magyar Nyelv kiadója a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Felelős kiadó: a Magyar Nyelv-tudományi Társaság elnöke. A szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em. 241.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató és tördelés: Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: a 2021/3. számig: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>, a 2021/4. számtól: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Ímélcímünk: juhasz.dezso@btk.elte.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: juhasz.dezso@btk.elte.hu. Web: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

**Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága.**

**Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:**

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

Érvelés a Széchenyi–Kossuth-vita első szakaszában

1. A vita története. Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos a reformkor talán két legnagyobb hatású politikusa. Kettejük vitája áthatja az 1840-es éveket: Széchenyinek a Pesti Hírlapot és szerkesztőjét támadó könyvének megjelenésével vette kezdetét 1841-ben, és egészen a forradalomig tartott, amikor is mindketten az első független magyar kormány miniszterei lettek.

Természetesen az értékrendszerük, illetve a reformterveik közötti ellentét régebben kezdődött. A történészek egy része a családi háttérük és a társadalmi helyzetük közötti különbségből származtatja elveik és terveik különbségét: a magyar nemességnek két különböző rétegéhez tartoztak. Magyarországon a nemesség jóval nagyobb létszámú és jóval differenciáltabb volt Európa legtöbb országánál. A hat-százezer nemes közé tartozott a nagybirtokos mágnás éppúgy, mint a földdel alig rendelkező megyei nemes, a parasztként élő kisnemes és az értelmiségi nemes is. Kossuthot a korban egyszerűen „nemesnek” nevezték, Széchenyit viszont „nemes grófnak”, hiszen ő nagybirtokos arisztokrata volt (LACKÓ 1977: 36–37).

A Széchenyi-családnak a 17. században a kézműves sorból mindössze három nemzedék alatt sikerült a rendi társadalom legmagasabb polcára emelkedni, a család 1697-ben kapta meg a grófi címet a császártól. A családalapító György érsek kijelölte az irányt a családnak: a dinasztiahoz való hűséget mint legfőbb kötelességet. Emellett azonban a Széchenyiek nem szakadtak el a magyar nyelvtől és a hagyományos magyar nemesi életformától (FÓNAGY–DOBSZAY 2003: 6–12).

A Kossuth-család nemessége régebbi: a Turóc megyei Kossuthoktól származik, eredete a 13. századig vezethető vissza. A szerteágazó nemesi atyafiság (Nógrádtól Zemplén megyéig éltek Kossuthok) a birtokok elaprózódását is magával hozta. Kossuth Lajosnak tehát a nemesség biztosította a személyes szabadságot és a közéleti részvétel jogát, de nem biztosította a megélhetést, birtok híján csak saját munkájával boldogulhatott. Ez a kettősség fontos eleme volt az identitásának, s ezzel a vita során elfoglalt pozíciójának is (FÓNAGY–DOBSZAY 2003: 134–137).

Kossuth az 1832–36. évi országgyűlésről másolatokban, levélformájú újságot készített, az Országgyűlési Tudósításokat. A diéta lezárulta után a megyegyűlésekről írta a Törvényhatósági Tudósításokat. Kossuth Wesselényi segítségével szeretett volna felvételni Széchenyi kaszinójába, azonban Széchenyi részben a Tudósítások miatt ezt nem akarta. „Wesselényi Kossuthot a kaszinóba hozta, ezzel a társaságot,

az én munkámat, oly nehéz munkámat tönkretette” – írta naplójában (Széchenyi 1937: 6). Kossuthot ezután háromévnvi fogságra ítélték (KOSÁRY 2002: 117–204).

A vita közvetlen előzményének tekinthető az 1839–40. évi országgyűlésen a szólás- és sajtószabadságért folytatott harc, melynek következtében nem szűnt ugyan meg az előzetes cenzúra, de szigorú jelentősen csökkent. Ennek köszönhető, hogy Kossuth laphoz juthatott. A kiadó-tulajdonos Landerer üzleti megfontolásai mellett az is segített, hogy Metternich azt remélte, hogy a cenzúra segítségével féken tarthatja, illetve kompromittálhatja Kossuthot (FERENCZI 1900: 226; PAJKOSSY 2003: 216).

A kormányzat álláspontjának látszólagos változásából többen (így Széchenyi is) arra következtettek, hogy örülni kell a reformhajlandóságnak, s nem szabad provokálni a kormányt. Deák Ferenc is így nyilatkozott: „Most nincs ok többé agitációra... kik túlkalandoznak s alkalmasint a vármegyékben agitálni fognak, csak árthatnak az ügynek” (idézi FERENCZI 1900: 226).

1841. január 2-án jelent meg a Pesti Hírlap első száma, Széchenyi pedig a 11. szám megjelenése, tehát körülbelül öt hét után (a Pesti Hírlap eleinte hetente kétszer jelent meg) belekezdett vitáitába. A címvariációk is jelzik szerzőjük belső izgatottságát: Anti Vezér Czikk, Lélek Harang, Fonák reform, A reform, ahogy én akartam és amivé lett. Végül A kelet népe címmel jelent meg 1841 májusában (FÓNAGY–DOBSZAY 2003: 71).

A cím a magyar nép eredetére, különleges voltára utal. „A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogén sarmadé – ázsiai bölcsőjében rejtőz, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátságát” (Széchenyi 1841/1985: 16).

Még ugyanabban az évben kézbe vehette Kossuth válaszát, amely Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól címmel jelent meg szeptember 2-án. Széchenyi maga is érezhette, hogy a közvéleményt inkább Kossuth tudja megnyerni, naplójában így értékelte a Feleletet: „Jól kimászott a csávából” (FÓNAGY–DOBSZAY 2003: 74).

Széchenyi 1842-ben újabb Kossuthot és a Pesti Hírlapot támadó röpirat megírásába kezdett, a Garat című könyvet azonban végül félretette, az csak a halála után jelent meg.

A vita második szakaszának témája a nemzeti-nemzetiségi kérdés volt. Ez a szakasz is Széchenyi támadásával kezdődött. 1842. november 27-én a Magyar Tudós Társaság nagygyűlésén elmondott megnyitó beszédében túlzó magyarosítási törekvésekkel vádolta az ellenzék, s a szláv mozgalmakat is a magyar túlbuzgóságra adott jogos reakciónak állította be. Bár neveket Széchenyi nem említett, az ellenzék pontosan értette, kinek szólt a feddés. A Pesti Hírlap hasábjain Pulszky Ferenc és Wesselényi Miklós válaszolt a vádakra, ők persze csak a nem magyar felet tekintették támadónak, Széchenyit pedig elfogultsággal vádolták (CSORBA–VELKEY 1998: 149; FÓNAGY–DOBSZAY 2003: 71).

Széchenyi István 1842 decemberében szerződést kötött Helmeczy Mihállyal, a Jelenkor szerkesztőjével, így ettől kezdve a lapba írt cikkeket, melyeken a szerkesztő nem változtathatott. Ezzel maga is elfogadta a modern tömegpolitizálás elvét, hogy a közvéleményt könnyebb a sajtóban megjelent rövid közleményekkel

befolyásolni, mint nehézkes könyvekkel. A Széchenyi–Kossuth-vita terepe tehát innentől a sajtó lett, főbb témái a nemzetiségi kérdés, a társadalmi problémák, valamint Magyarország és a Habsburg Birodalom közötti viszony voltak (KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 2001: 92).

1843-ban és 1844-ben egy átmeneti együttműködést lehetett tapasztalni a két főszereplő, illetve Széchenyi és az ellenzék között. Széchenyi egy hosszú cikksorozatban fejtette ki az adózással kapcsolatos nézeteit, amelyek könyvalakban is megjelentek Adó és két garas címmel. Ebben tette közzé azt a tervét, hogy mindenki fizessen holdanként két garas telekdíjat. Az ellenzék által is támogatott terv azonban az országgyűlésen a felsőtábla ellenállása miatt megbukott.

1847 a politikai programnyilatkozatok éve volt. Ekkor adták közzé a Kossuth tervei alapján Deák Ferenc által fogalmazott Ellenzéki Nyilatkozatot (a frissen alakult Ellenzéki Párt programját), s a Konzervatív Programot is. A kettő között látott napvilágot Széchenyi Politikai programm-töredékek című könyve, amelyben a maga középutas nézeteit fejtette ki, s amelyben a fő célpontja ismét Kossuth volt (FÓNAGY–DOBSZAY 2003: 82–86).

Vitájuknak az 1848-as forradalom vetett véget, amikor is mindketten a Batthyány-kormány miniszterei lettek. A személyes ellenszenv azonban továbbra is megmaradt, amelynek hátterében nemcsak a származásból eredő különbségek állhattak, hanem az eltérő stratégia is. Széchenyi az arisztokratikus, nagybirtokosokra építő középutas liberalizmus híve volt, Kossuth pedig a nemesi, de a demokratizmus felé is nyitott liberalizmusa (PAJKOSSY 2003: 219).

2. Vita, érvelés, retorika. A Magyar értelmező kéziszótár meghatározása szerint a vita „két vagy több személy szellemi küzdelme valamely kérdés eldöntésére” (ÉKsz.² 1476). Egy szellemi küzdelemben pedig bizonyítani kell a saját álláspontunkat, illetve cáfolnunk az ellenfél bizonyítását, azaz érvelésre van szükség. A bizonyítással, érveléssel három tudományág is foglalkozik: a logika, a dialektika és a retorika (vö. ZEMPLÉNI 2006: 326).

Az analitikus érvelés alapja a formális logika, elvont szimbólumokkal operáló logikai-matematikai érvelés. A logikai bizonyítás nincs tekintettel a hallgatóságra. A logika által követett deduktív következtetés tisztán formális kapcsolatot teremt a premisszák igazsága és a konklúzió igazsága között, alapvető szerkezete a szillogizmus. Az analitikus vagy formális logikai bizonyítás demonstratív és személytelen.

A formális logika és dialektika/retorika viszonyára egy igazság → valószínűség modellt állíthatunk fel. A dialektika páros vitatkozás, ahol két vagy több partner között folyik az eszmecsere. A dialektikus érvelés premisszái előfeltevések, amelyek általánosan elfogadott véleményt tartalmaznak (eulogosz).

A retorikai érvelés a peres felektől külön álló bíróra akar hatni, folyamatos beszédet és indukciót alkalmaz gyakrabban, mivel többekhez szól, többnyire a közönséget is figyelembe veszi. A dialektika röviden fejezi ki magát, s gyakran él következtetésekkel (RLex. 710–716; PERELMAN 2018: 16–23).

Úgy foglalhatjuk össze, hogy a logika nem érvel, csak demonstrál, a dialektikában egy-két ember vitatkozik, a retorikában pedig egy ember érvel egy nagyobb hallgatóságnak.

Más megfogalmazásban a logika a premisszák és a konklúzió viszonyából kialakuló eredményt tekinti érvelésnek. A dialektika a dialógusok során az érvelés váltásait, lehetséges változatait vizsgálva tárja fel az érvelések során megvalósuló helyes eljárásokat. A retorika a beszélő/író, azaz a szónok és a hallgatói/olvasói, azaz a befogadói között létrejövő argumentatív kommunikáció eszközeit kutatja és tervezi, az érvelést mint folyamatot írja le (ACZÉL 2006: 79).

WENZEL (1992: 134) táblázatban is összefoglalja a három szemléletmód jellemzőit (1. táblázat; itt csak a jelen tanulmány céljai szerint releváns szempontokat közöljük).

1. táblázat

Retorika, dialektika, logika

	Retorika: folyamat	Dialektika: eljárás	Logika: eredmény
Gyakorlati szándék	meggyőzés	bírálat	ítélet
Szituáció	természetes retorikai szituációk	a diskurzus számára létrehozott küzdőterek	érvelésmezők
Beszélő	naiv társadalmi szereplő	tudatos szószóló	személytelen magyarázó
Hallgatók	partikuláris hallgatóság egyetemesen	partikuláris hallgatóság	univerzális hallgatóság

Ha tehát a logika eredménynek, a dialektika eljárásnak, a retorika pedig folyamatnak tekinti az érvelést, azt a három terület együttműködésében vizsgálhatjuk. Mind a dialektika érvelő eljárásai, mind a retorika érvelése a klasszikus logika tételein és szabályain alapszik. A logika az érvelés szerkezetének, a dialektika az indokolhatóságának, a retorika a hatásának a normáját definiálja. Ebből az következik, hogy a retorikai érvelés tárgyalása magába foglalja a logikai és a dialektikai megközelítéseket is (ACZÉL 2006: 79–80).

ARISZTOTELÉSZ (/1999: 1354a) a retorikában a dialektika ellentétpárját (antisztophosz) látta: a dialektika az egy személlyel folytatott vitákban alkalmazott érveket tanulmányozza, a retorika pedig a nyilvánosan egy tömeghez beszélő szónok technikáit. PERELMAN, a 20. század egyik legfontosabb teoretikusa szerint az új retorikában a retorika és a dialektika egységes egészet alkot: a dialektika adja az érvelés elméleti alapját, a retorika pedig gyakorlati diszciplína, mely a diskurzív beszéddel foglalkozik. Az új retorikában a beszéd bármilyen hallgatóságnak szól, legyen az egyetlen ember, specialisták gyülekezete, tömeg egy nyilvános rendezvényen, vagy akár az egész emberiség. Az általános érveléstant ki lehet szélesíteni speciális módszerekkel, attól függően, hogy milyen a hallgatóság, és milyen a diszciplína természete. Az érvelésnek része a hallgatóság (ADAMIK 2011: 43–44; PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA 1958: 17–83; UEDING 2000: 103).

Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos vitája, ahogy a politikai-közéleti viták többsége azóta is, a médiában (a korban könyvekben és hírlapi cikkeken)

folyt. A vitatkozó felek alapvető célja nem a másik fél meggyőzése vagy kompromisszum elérése volt, hanem a közvélemény befolyásolása, azaz a „bíró” meggyőzése. Ha ehhez még hozzávesszük azt a felismerést, hogy az érveléstudományban a fő választóvonal a formális logikai bizonyítás és a hallgatóságot figyelembe vevő dialektikai-retorikai érvelés között húzódik, akkor elfogadhatjuk, hogy a vita vizsgálatában a retorika a kompetens diszciplína.

3. Anyag és módszer, hipotézisek. Tanulmányomnak két fő célja van: a vita szerkezetének feltárása és az első szakasz érvelésének vizsgálata.

A történészek vizsgálták a Széchenyi–Kossuth-vita előrehaladását (FERENCZI 1900; LACZKÓ 1977; VELIKY 2016 stb.), azonban szempontjuk nyilvánvalóan nem dialektikai-retorikai, hanem politikai-történeti volt. Ezért a vita retorikai szakaszolását a történelmi szakirodalom metaelemzésével végeztem el.

A vita első részét Széchenyinek *A kelet népe* című könyve és Kossuth erre adott felelete képezi. A kutatásomhoz a két könyv reprint kiadását (Széchenyi 1841/1985; Kossuth 1841/1986) használtam.

Mivel elsősorban az érvelés áll vizsgálatom fókuszában, ahhoz a retorikai elemzés módszerét alkalmaztam. ARISZTOTELÉSZ, az első rendszeres Rétorika szerzője így határozza meg a tárgyat: „rétorika olyan képesség, mely minden tárgyban feltárja a meggyőzés lehetőségeit” (/1999: 1355b). A 20. századból származó definíció szerint a retorika az a tudományág, amely a diskurzus működésével foglalkozik, legyen az írott vagy beszélt. A retorikai kritika elsősorban a szövegre összpontosít, de figyelembe veszi a szerzőt és a közönséget is, lényegében a művet a szerző és a befogadók közötti interakció eszközének, a kommunikáció hordozójának tekinti, hiszen a diskurzus célja pedig informálni, meggyőzni vagy motiválni egy hallgatóságot, amely lehet egy ember vagy emberek csoportja is (CORBETT 1969: XVII–XXII; CORBETT–CONNORS 1999: 1).

A retorikai elemzés lényegében a szónok feladatainak alapszik, amelyek a klasszikus retorika szerint a feltalálás (inventio), az elrendezés (dispositio), a kidolgozás vagy stílus (elocutio), az emlékezetbe vésés (memoria) és az előadásmód (pronuntiatio, actio; BARTHES 1997: 116–118). Így tulajdonképpen hat fő szempontot különíthetünk el (vö. A. JÁSZÓ 2012; COOPER 1989): 1. A retorikai szituáció megállapítása. – 2. A műfaj (beszédfaj) meghatározása. – 3. A szerkezet feltárása. – 4. Az érvelés vizsgálata. – 5. A stílus vizsgálata. – 6. Az előadásmód vizsgálata.

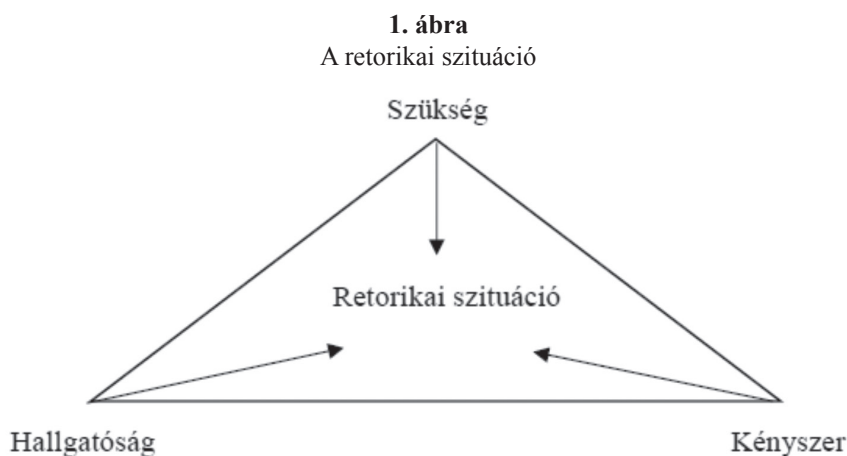
A kutatás első hipotézise pont az, hogy a retorika (a retorikai elemzés) alkalmas a vita vizsgálatára. Ez a hipotézis a 2. fejezetben leírtakon alapszik: a mai retorika magába olvasztja a dialektikai nézőpontot is, illetve a hallgatóság létszámától és diskurzusban használt médiumtól függetlenül vizsgálhatja a meggyőzés eszközeit.

A második hipotézis részben az elsőből következik: gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos vitája retorikai jellegű eseménysor volt. A résztvevők megnyilatkozásainak címzettje látszólag a másik fél volt, valójában a korabeli közvéleményt akarták befolyásolni. A vitájuk témái között is találunk a retorika tárgykörébe tartozót: hogyan győzzük meg az embereket a reformoknak.

4. Az elemzés eredményei

4.1. A retorikai szituáció. A retorikai szituáció BITZER (1968: 6) szerint „személyek, események, tárgyak és viszonyok együttese, amelyben egy tényleges vagy lehetséges szükséglet merül fel, s ezt a szükségletet akkor lehet részben vagy egészben kielégíteni, ha a szöveg, beszéd, amely a szituációban létrejön, az emberi döntést és tevékenységet úgy tudja korlátozni és kényszeríteni, hogy az a szükséglet lényegi módosításához vezessen.”

A retorikai szituáció fő alkotóelemei tehát a szükséglet, a hallgatóság és a kényszer; ezek összefüggését ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA (2013: 76) így ábrázolta:

Széchenyi és Kossuth vitájának a médiumai könyvek és újságcikkek voltak, a vita tehát szélesebb nyilvánosság előtt zajlott. A vitázó felek szándékáról is elmondható, hogy elsősorban nem egymást, hanem a közvéleményt, pontosabban az akkori reformellenzék tagjait akarták meggyőzni. Ezt azért is feltételezhetjük, mert a beszélők (az üzenetek feladói) politikusok voltak. A hallgatóság pedig a könyvek és újságcikkek olvasói, a perelmani rendszer szerinti partikuláris hallgatóság. A retorikai szituáció szempontjából a hallgatósághoz azok tartoznak, akik érdekeltek a szónokot megszólalásra készítő tökéletlenség megszüntetésében, s akiknek hatalmuk van a cselekvésre. Jelen esetben a reformellenzéknek elemi érdeke volt eldönteni, hogy melyik irányzat a célravezető, hogy aztán ennek megfelelően cselekedjen (politizáljon a megyegyűléseken vagy a diétán).

A szükség tehát olyan tökéletlenség, amelynek a megszüntetését szeretné elérni a szónok. Széchenyi szerint ilyen tökéletlenség a Pesti Hírlap „modora”, mely szerint „megsemmisítésre vezet a” magyart, ‘s szaporábban mint gondolnók” (Széchenyi 1841/1985: 71). Kossuth válaszol Széchenyi vádjaira, így az ő esetében a megszüntetendő tökéletlenség a „legnagyobb magyar” különvéleménye, illetve ellene irányuló támadása.

A kényszer készíti a szónokot a felszólalásra. A kényszer lehet belső készítés és valamilyen külső kényszerítő körülmény egyaránt. Természetesen a kettő sokszor összekapcsolódik. Széchenyt az a veszély készíteti megszólalásra, konk-

rétan könyvírásra, amely a hazát és a reformokat fenyegeti a Pesti Hírlap (tehát Kossuth) provokációja miatt. A veszély ilyen szempontból külső körülmény, de a veszély miatti aggodalom már belső késztetés.

Kossuth esetében a felszólalásra kényszerítő külső körülmény már konkrét: Széchenyi István támadása, illetve a támadó tekintélye, amelyet nem hagyhatott figyelmen kívül. Belső késztetése pedig a saját álláspont igazolásának a vágya lehetett.

4.2. A műfaj. A retorikai műfajokat a retorikai szituáció visszatérő elemei hozzák létre, tehát a műfajok szociális konstrukciók, melyek lehetséges beszélői szándékokat azonosítanak (ACZÉL 2008: 21).

A klasszikus retorika a szónoki beszéd három fajtát különbözteti meg: a tanácsadó, a törvényszéki és a bemutató beszédet (2. táblázat; ARISZTOTELÉSZ /1999: 1358b; KNAPE 2000: 36–37).

2. táblázat
A beszédalfajok

Beszédalfaj	Téma	Idő	Cél
Tanácsadó	rábeszélés/lebeszélés	jövő	hasznos/káros
Törvényszéki	vádbeszéd/védőbeszéd	múlt	jogos/jogtalan
Bemutató	dicséret/feddés	jelen	szép/rút

A vita egyes részei, itt konkrétan a két könyv a törvényszéki beszéd kategóriájába tartozhat, hiszen Széchenyi vádol, Kossuth pedig védekezik, majd viszontvádat fogalmaz meg. Mindkét írás részben a múltról szól: Széchenyi a Pesti Hírlap cikkeit idézi és kritizálja, míg Kossuth leginkább Széchenyi állításait igyekszik cáfolni.

Ha azonban a vita szituációja alapján vizsgáljuk a kérdést, azt látjuk, hogy mindketten a kívülálló hallgatóságot szeretnék meggyőzni egy jövőbeli cselekvés érdekében, méghozzá az alapján, hogy mit tartanak hasznosnak, illetve károsnak a reformok szempontjából. Tehát vitájuk mégiscsak inkább tanácsadó beszédek láncolata. A Kelet népének az utolsó fejezete kifejezetten a reformereket megszólító javaslatokat tartalmaz.

A vita persze dialogikus műfaj, még akkor is, ha az egyes „fordulók” könyv méretűek, és hónapok telnek el közöttük. WALTON (2007: 60) hat alapvető dialógustípust tárgyal (3. táblázat).

3. táblázat
A dialógustípusok

Dialógustípus	Kezdőhelyzet	A résztvevők célja	A dialógus célja
Meggyőző/vita	véleménykülönbség	a másik meggyőzése	megoldani egy kérdést
Vizsgálat	a bizonyítás kényszere	bizonyítékok fellelése	bizonyítás/cáfolás

Tárgyalás	érdekkülönbség	érdekérvényesítés	megállapodás
Információkeresés	információhiány	információt szerezni	információcsere
Fontolgatás	dilemma	célok és tettek irányítása	a legjobb döntés
Erisztikus/ viszálykodó	személyes konfliktus	verbális támadás	feltárni a konfliktus okát

A Széchenyi–Kossuth-vitában is véleménykülönbség a kezdőhelyzet, a résztvevők másképp látják a Magyarország fejlődése szempontjából kívánatos teendőket. Céljuk viszont nem kizárólag a másik meggyőzése, hanem a teljes hallgatóságé. A megoldandó kérdés pedig az, hogy kinek a programja szerint haladjon a reform, illetve egységes lesz-e/marad-e a reformmozgalom.

4.3. A vita szerkezete. A vitának mint észszerű dialógusnak különböző típusairól beszél a szakirodalom, elsősorban az ún. informális logika kutatói foglalkoztak a témával.

A vita legalacsonyabb szintje a veszekedés, ebben gyakori a személyeskedés (az irányzat követői ad hominem hibának nevezik, PERELMAN ad personam névvel illeti).

A törvényszéki tárgyalás típusú vita menete szabályozott, a vita eredményéről egy harmadik fél, a bíró dönt. A vitázó felek célja, hogy a maguk pártjára állítsák a bírót. Ebbe a típusba szokták sorolni a politikai kampányokat és a reklámokat is, ezekben az esetekben a közönség tölti be a bíró szerepét.

A racionális vagy érvelő vagy kritikai vitában mindkét résztvevő a közösen elfogadott normák és erős, észszerű érvek alapján akarja bebizonyítani a téziseit. A racionális vita fő célja a véleménykülönbség feloldása.

A tényfeltáró vagy vizsgálat jellegű vita célja a tudásunk növelése, eldönteni bizonyos (tudományos) feltevésekről, hipotézisekről, hogy megbízhatóak-e.

Végül a tárgyalás, amikor valamely érdekalapú konfliktus esetén a vita módszere az alkudozás (WALTON 1989: 3–9).

A Széchenyi–Kossuth-vita abból a szempontból a törvényszéki tárgyalás típusba tartozik, hogy a résztvevők célja elsősorban a közönség meggyőzése. Any nyiból racionális vitának is tekinthető, hogy mindkét fél hangsúlyozza a közös alap meglétét (az elvek azonosak, a vita a módszerről folyik), valamint mindkét félnek érdeke feloldani a véleménykülönbséget. Kossuth Lajosnak különösen jó lett volna a reformellenzék körében nagy tekintélynek örvendő Széchenyit maga mellett tudnia, de a gróf is érezhette a fokozódó elszigeteltségét az ellenzéki oldalon. Azonban kölcsönös volt a személyes ellenszenv is, emiatt időnként személyeskedést is megengedtek maguknak a vitázók, ez pedig a veszekedés típusa felé tolja a vitájukat.

Láthatjuk, hogy az elemzett vita nem tekinthető tisztán ilyen vagy olyan típusúnak, ahogyan valószínűleg egyetlen a való életben lezajló vita sem.

Az informális logikára jelentős mértékben építő pragma-dialektika alapvetése, hogy az argumentatív szöveg célja a véleménykülönbségek feloldása, ezért a viták általános szerkezeti felépítését a racionális vitán vizsgálják. Eszerint egy vita általában a konfrontációs, a nyitó, az érvelő és a záró szakaszból áll (VAN EEMEREN–GROOTENDORST 2004: 57–62).

A konfrontáció szakaszában történik meg a vélemények közötti különbség felismerése. Itt válik világossá, hogy létezik egy olyan vélemény, amely az egyik partnernek nem fogadható el, mert kétség vagy ellentmondás merül fel vele szemben. A vizsgált vitában a véleménykülönbséget Széchenyi mondja ki A Kelet népe lapjain. Ugyanakkor az Kossuth korábbi írásaiból is kiderülhet (a Pesti Hírlap vezércikkeiből), hogy mely pontokon különbözik a véleménye Széchenyiétől. Ezeknek az írásoknak nem Széchenyivel való ellentmondás volt a céljuk, viszont ezek motiválták a grófot a vita megkezdésére. Mivel a vita több fordulóból állt, a vélemények közötti különbségek is fokozatosan kerültek reflektorfénybe. Különbség volt köztük a következő kérdésekben: az átalakulást vezető réteg, a reformok sebessége, a „modor”, a nemzetiségi kérdés, s általában Magyarország helye a birodalomban.

A nyitás szakaszában határozzák meg a vita kiindulási pontjait. A felek megpróbálják megállapítani, hogy mi az a közös alap, amin osztoznak (pl. a vita formája, a háttértudás, értékek és így tovább). Ez a szakasz részben implicit, bár történtek rá utalások. Pl. Kossuth azzal kezdi feleletét, hogy „nem tartanám egyenlő fegyvernek, ha könyvre hírlappal felelnék” (Kossuth 1841/1986). Később Kossuthhoz hasonlóan Széchenyi is alkalmazkodott: maga is újságcikkekben folytatta a vitát. Ezzel persze a hallgatóságnak is jobban megfelelt, többekhez juthattak el az érvei, mintha továbbra is vastag könyvekben fejtette volna ki őket.

Az érvelő szakaszban a felek védik az álláspontjukat. A résztvevők egyike a protagonista, aki előad egy álláspontot, és azt igyekszik érvekkel megvédeni. A másik fél, az antagonista, kritikai ellenvetéseket tesz, amelyeket a protagonista igyekszik visszaverni. Jelen esetben először a Pesti Hírlap cikkeiben (főként Kossuth vezércikkeiben) testesült meg az az álláspont, amelyet Széchenyi mint antagonista megtámadott, s Kossuth Lajos mint protagonista megvédeni kényszerült. Később természetesen Kossuth is viselkedik antagonistaként, amikor kritikával illeti Széchenyi javaslatait.

Végül a záró szakaszban meghatározzák a vita eredményét, s lezárják azt. Ha a protagonista érveit fogadják el, az antagonista vonja vissza a kétségeit, fordított esetben a protagonista kénytelen visszavonni az álláspontját. Természetesen az is előfordulhat, hogy elmarad a véleménykülönbség feloldása. A Széchenyi–Kossuth-vitát a történelem zárta le: az 1848-as forradalommal az álláspontok egy része elvesztette a jelentőségét (pl. a reformok sebességére vonatkozó vita). S bár a két fél között a személyes ellenszenv megmaradt, a Batthyány-kormány minisztereként együttműködtek hazájuk érdekében.

4.4. Az érvelés. A klasszikus retorika szerint a beszéd által nyújtott bizonyítékok három fajtája a szónok jellemében (éthosz), a hallgatóságra gyakorolt hatásában (pathosz) vagy magában a beszédben (logosz) van (ARISZTOTELÉSZ /1999: 1355b–1356a; ADAMIK–A. JÁSZÓ–ACZÉL 2004: 57, 267–280).

4.4.1. Az éthosz. A szónok személyéből, jelleméből, szándékából származó meggyőző erő neve az éthosz. Az éthosz elsősorban arra vonatkozik, ahogyan a beszélő jelleme, szándéka magában a szövegben megmutatkozik. Mindkét vizsgált könyvben találunk olyan megnyilatkozásokat, amelyek az éthosz megeremtésére vonatkoznak.

A Kelet népe bevezetésében Széchenyi arról ír, hogy 15-20 évvel korábban még örülni kellett annak, hogy nem vagyunk holt nemzet, ma pedig „honunkra hajnal derül” (Széchenyi 1841/1985: 5). A korabeli olvasó valószínűleg rendelkezett azzal a háttértudással, hogy ebben a hajnalodásban elég nagy szerep jutott a szerzőnek, így amellet, hogy a szöveg előhívja ezt a tudást, az általánosító megfogalmazással a szerző szerénységét is bizonyítja. Bár később Széchenyi a saját konkrét szervező munkáját (kaszinó, lóverseny stb.) szintén felemlíti, amelyhez kapcsolódóan megfogalmazza a szándékát, amely szerinte különbözik Kossuthétól: „fő célom az, hogy hazánk’ erei központosuljanak; a’ megyei, városi, magnási, nemesi, polgári, vallási, nemzeti ‘sa’t. különzések egy magasb célra olvadozzanak össze” (Széchenyi 1841/1985: 24).

Fontos összetevő az éthosz kialakításában a beszélő hitelessége: van szaktudása, személyes tapasztalata arról, amiről beszél. Széchenyi le is írja, hogy „bécsi és magyarországi helyzet- és körülmény-ismeretem” (Széchenyi 1841/1985: 30) ad alapot a megnyilatkozásra. Ahogy azt is megemlíti, hogy a napóleoni háborúk végén katonaként részt vett Párizs elfoglalásában mint az események „jöllehet alacsony állású, de – elég hiú vagyok hinni – nem legalacsonyabb felfogású tanúja” (Széchenyi 1841/1985: 35).

Kossuth Lajos szintén tesz a könyvében az éthosza megteremtéséért. A Felelet első, Autobiographia című fejezetében a megtámadója iránti jóakarátát s tiszteltét részletezi, ugyanakkor ezzel egyidőben cáfolja is Széchenyi állításainak vagy inkább félelmeinek egy részét. Az ellenfél tisztelete, sőt az iránta érzett hála kimutatása erősíti a szónok éthoszáát; azt bizonyítja, hogy ő nem sértettségből, vagy más személyes érdekből érvel a maga igaza mellett, s megtámadójának sem kíván rosszat, hanem pont az a célja, hogy megnyugtassa ellenfelét. Ezzel egyidőben Széchenyi éthoszáát is gyengíteni akarja: bizonyítva, mennyire félreismeri a gróf mind a helyzetet, mint Kossuth szándékait. Széchenyire utalva megjegyzi, hogy „az önismeret a’ tehetségek legnehezebbike” (Kossuth 1841/1986: 2), majd így folytatja: „Ha már gróf Széchenyi a Pesti Hirlapot olly veszélyesnek ’s nemzetet olly vizeszűn-gyöngének hiszi, miszerint hivatva érezné magát [...], ’s gyámvédi paizsával fedi be e vakon rohanó gyermeknemzetet [...]: kétségtelenül csak hálát érdemel jó szándékáért” (Kossuth 1841/1986: 2–3). Ebből a még hosszan folytatódó többszörösen összetett mondatból jól látszik ez a kettősség: hálás Széchenyinek, s egyszersmind neveltségessé is teszi az általa vívott „szélmalomharcot”, s „epés gyanusitgatásokat”.

A szerénység toposzai is az éthoszt növelhetik. Ilyen megnyilvánulások: „erőm csekélységénél”, „vagyok ez ép, egészséges, ifju nemzetnek parányi izecskéje” (Kossuth 1841/1986: 20), „csekély kis vállalataink” (Kossuth 1841/1986: 244). Ahogy a börtönviseltség felemlítése is hozzájárul Kossuth éthoszához, hiszen az olvasó tudhatja, miért került börtönbe (az Országgyűlési Tudósítások és a Törvényhatósági Tudósítások miatt), tehát még a börtönt is vállalta az elveiért, ami nem olyan emberre vall, aki csak az önös érdekeit nézi.

4.4.2. A pathosz. A pathosz nem más, mint érzelmi hatás kiváltása a hallgatóságból, vagy ahogy a Toulmin-modellhez kapcsolódva nevezik, a motivációs érvelés (BROCKREIDE–EHNINGER 1960: 46–47). A formális logika teljes mértékben manipu-

lációnak tartja az érzelemkeltéssel történő meggyőzést, viszont a gyakorlati érvelésben, ahol az érvelés alapján döntéseket kell hozni, kulcsfontosságúak az érzelmek.

A pathosszal kapcsolatban mondja ARISZTOTELÉSZ (/1999: 1378a), hogy „az érzelmek azok a tényezők, melyek megváltoztatják az emberek ítéleteit”. A pathosz tehát a döntés, az ítéletalkotás motivációja, Arisztotelész nyolc kontrasztpárban tizenhat pathét ír le. A pathé a hallgatók érzéseit jelenti (ARISZTOTELÉSZ /1999: 1378b–1389a; BARTHES 1997: 146).

QUINTILIANUS (6, 2, 24–30) szerint az érzelmek felkeltésének eljárásai a deinoszisz és a phantaszia. A deinósizisz, azaz nagyítás, túlzás olyan érzelmet kelt a bíróban, ami nincs meg benne, vagy a meglévónél nagyobbbat kelt. A phantaszia, vagyis képzelet segítségével pedig a távol lévő dolgok képmásai úgy jelennek meg, mintha jelen lennének és a szemünkkel látnánk őket (vö. PERELMAN jelenlét fogalmával).

Elmondhatjuk, hogy minden olyan érvelésben, így egy olyan politikai-közéleti vitában is, mint amilyen Széchenyi és Kossuth párviadala volt a reformkorban, amely döntésre akarja rávenni a hallgatóságot, fontos szerep jut a patetikus vagy motivációs meggyőzésnek. A pathosz részben az előadás módjában jelenik meg, amely a jelenlét megteremtésében is fontos, részben a szónok (író) érzelmeinek kifejezésével kelt érzelmeket a hallgatóban (olvasóban).

A Széchenyi István által kifejezett legfőbb érzelem az aggodalom, melyet Kossuth túltűze okozott: „folyó 1841 évi Január hónap 2-kán, a' kormánytul engedelmzett és sok jó hazafi' buzgó ohajtásával kísért, de bennem – megvallom – nem csekély aggodalmakat gerjesztő Pesti Hírlap' születési napját” (Széchenyi 1841/1985: 51).

Olvasóiban is a veszélyérzetet akarta felkelteni, ezt a célt szolgálja a fenyegetés, hogy milyen borzalmakhoz vezet a Pesti Hírlap modora. Széchenyi szerint a „Pesti Hírlapban [...] az irány, a' szándék kristálytisztá”, de „egészen elhibázott szempontból fogja fel a' szerkesztő körülményeink” hogy „homlokegyenest hajtja szerencsétlen, csak most lábadozó, nemzetté virulni csak most akaró népünket az anarchia' mindent elsüllyesztő örvényébe, vagy mi hihetőbb, közvetlen az önkénynek hajótörő szirtjei felé” (Széchenyi 1841/1985: 80).

Szintén a veszélyérzet felkeltését szolgálják Széchenyi metaforái is. A metaforának (akárcsak az analógiának) az összehasonlítás logikai művelete az alapja, így a metaforák az érzelmi érvelésen túl a retorikai indukciót is szolgálják (vö. A. JÁSZÓ 2011). Ilyen metaforák (és analógiák): a hírlap „éles fegyver, mellyel csudákat is mivelhetni ugyan, de a' lehető legnagyobb veszélynek is hajthatni a' hazát” (Széchenyi 1841/1985: 81); a „veres fonál”, mely Széchenyi szerint végigvonul Kossuth cikkein (pl. uo. 186); „a Pesti Hírlap nem egyéb, mint egy nagy revolutioi syllogismus”, amely „a' kicsinyeket a' nagyok, a' szegényeket a' gazdagok, a' resteket az iparkodók ellen feluszítja” (uo. 208).

Az érzelmek (főleg a félelem) felkeltésének, s ezzel a jelenlét megteremtésének eszköze a nagyítás. Széchenyi többször kifejti, hogy Kossuth szerinte gyűlöli a nagybirtokosokat, s el akarja kobozni a birtokukat, „ez ugyanazon lajtortja, mellyen Marat és Robespierre kezdték pályájukat” (uo. 201).

Kossuth szintén él az érzelmekeltetés eszközeivel a Feleletben, nála azonban szélesebb a kifejezett és felkelteni kívánt érzelmek listája. Az érzelmek sora:

– Hála: gróf Széchenyi „kétségtelenül csak hálát érdemel jó szándékaért” (Kossuth 1841/1986: 3).

– Hízelgés: „egyenesen ezért tartom én őt legnagyobb magyarnak” (uo. 17).

– Szánalomra apellálás: „Három hosszú éveken át üritem a’ vesztett szabadság kőpoharát, lélekben értelemben elmaradottan, kipótolhatlan veszteséggel, és ezalatt családom, mellynek egyedüli gyámola valék, ‘s melly másra nem szorult én kivülem, nyomorúságra jutott’ [...]. [Apjának] „csak sirját lelém!” [...] „És eljő a’ gróf, ‘s gúnynyal tetézi a’ szenvedésnek emlékezetét!” (uo. 54).

– Nevetségessé tétel: „habár a’ jó szándék hevében néha egy kis szélmalomharczot, néha pedig olly epés gyanusitgatásokat szemlélünk is” (uo. 3).

– Irónia: „ha gróf Széchenyi István volnék, legüresb órámban is hasznosabb dolgot tudnék tenni, mint modor ellen 24 ivet írni” (uo. 20).

– Gúny, amelyet leginkább úgy fejez ki, hogy saját szavait fordítja Széchenyi ellen, hiszen a gróf azt kéri számon rajta és a Pesti Hírlapon, hogy az ész helyett a szívet szólítja meg („borzasztó, irtózatoss és veszélyes a’ kérdéses cikk”, „anarchiára vezet”): „Mire csak annyit jegyzek meg, hogy – éljen a’ hideg számológépi!” (uo. 171).

4.4.3. A logosz. A logikai érvek vagy dedukcióból, vagy indukcióból származhatnak. Mivel a retorika érvelése valószínűségi érvelés, nem beszélhetünk sem teljesen bizonyos dedukcióról (a premisszák is csak valószínűek), sem teljes indukcióról (ADAMIK–A. JÁSZÓ–ACZÉL 2004: 281–372).

A valószínű premisszákból kiinduló dedukciót PERELMAN *kvázilogikai érvelés*-nek nevezi, ez az, amit ARISZTOTELÉSZ *enthümémá*-nak hív. A kvázilogikai érvelés abból veszi a meggyőző erejét, hogy megjelenését tekintve hasonlít a formális gondolatmenethez. A szillogisztikus érvelésében gyakran elmarad az egyik premissza vagy a konklúzió, a retorikában a csonka szillogizmust is enthümémának tekintjük. Az enthüméma tehát valószínű premisszákból kiinduló és/vagy csonka szillogizmus. Az érvelés szempontjából egy premissza vagy a konklúzió elhagyásának a hatásmechanizmusa: a hallgatónak a saját elméjében kell kiegészítenie a szillogizmust, így ő maga is hozzájárul a saját meggyőzéséhez (vö. PRATKANIS–ARONSON 1992: 100–102; ADAMIK–A. JÁSZÓ–ACZÉL 2004: 320–325).

A Széchenyi–Kossuth-vitában mindkét fél él a kvázilogikai érvelés módszerével. Az eddigieknek megfelelően előbb Széchenyi enthümémái közül mutatunk be néhányat.

Az enthümémák következtetései származhatnak valószínű tételből („legtöbbször így van”) vagy jelből. A jel lehet szükségszerű (tekmérion = bizonyosság, azaz nem cáfolható), és nem szükségszerű (eikosz; ARISZTOTELÉSZ /1999: 1357b). Széchenyi következő enthümémája jelből származik: az 1839–40-es országgyűlésen „egy tökéletes lobba indulásnak éppen azon symptomái, mellyek a’ franczia forradalomnak is előzvényei valának” (Széchenyi 1841/1985: 33). Az enthüméma alapját alkotó szillogizmust így rekonstruálhatjuk:

Premissza 1.: Meghatározott jelek előzték meg a francia forradalom kitörését.

Premissza 2.: Magyarországon az 1839-40-es országgyűlésen ugyanazokat a jeleket tapasztalták.

Konklúzió (implicit): Magyarországon is forradalom lesz.

Természetesen ez a következtetés nélkülözi a formális logika szigorúságát. Egyrészt a jelek nem szükségszerűek, nem feltétlenül vezetnek forradalomhoz. Másrészt a jelek értelmezése erősen szubjektív, hiszen csak az érvelő, azaz Széchenyi látta ugyanolyannak a magyar országgyűlésen mutatkozó jeleket és a forradalom franciaországi előzményeit.

További enthümémák A Kelet népéből:

– „Mihez képest a’ magyarodást, közcsinosodást ‘s alkotmányunk’ tágasb alapokra tételét, minthogy ezek még most némileg ‘s bizonyos esetekben teljes ellentétben léteznek egymással, sem eszközölhetni egyszerre” (Széchenyi 1841/1985: 56–57). Két cél elérése érdekében dolgozhatunk elágazva, s ezzel az erőforrásokat is megosztva, vagy központosítva, az erőnket, tehetségünket egyszerre csak egy célra összpontosítva. Széchenyi a központosított cselekvés híve. A következtetése szerint, ha egyszerre próbálják meg a reformokat elérni, akkor az részben a szétforgácsolódás, részben az udvar ellenállása miatt nem sikerülhet, tehát lassan, egymás után kell a kitűzött célokat megvalósítani. Ebben az enthümémában is maradnak implicit tartalmak, s a premisszák itt is csak valószínűek.

– „Nem kevesbet, mint »életbe vágó, irányt adó lapot«. És illyest nyertünk is; mert Kossuth Lajos’ kezében egy az ország’ legtávulabb részeibe és rögtön elható hetenkénti hírlap nem lehet egyéb, mint a’ lehető legélesb fegyver; de ez, fájdalom, nem operálni, nem mirigyeiből kitisztítani, de meggyilkolni fogja a’ hazát, ezzel nem dicső jövődőbe vezérli, de okvetlen sírba dönti a’ magyart; ‘s pedig szoros tudományilag azért, mert az érzelem’ ‘s nem az értelem’ köréből emeli roppant hatású szózatát” (Széchenyi 1841/1985: 142–143). Itt a viszonyok, azon belül is az ok-okozat érvforrásához nyúl Széchenyi: mivel az érzelmek vezérlik Kossuthot, és az országot irányítani nem érzelmekkel, hanem értelemmel kell, ezért elveszejteni fogja a hazát.

– „De sokkal fontosb mind ezeknél a’ köz nevelés’ tárgya. – Én csak kevéssel ezelőtt az általános nevelés ellen valék...” kezdettel egy hipotetikus szillogizmusra épülő enthümémát olvashatunk, amelyet a hossza és a kifejtettsége alapján akár epikheirémának is tekinthetünk. Eszerint: ha előbb neveljük a népet a politikai szabadságra, minthogy megkapná ezt a szabadságot, az forradalomhoz vezet. Ezért ha „van Magyarország’ minden lakosinak tágacskább politikai léte már” (uo. 309), akkor „szabad mozogni, és egygyel mással élni is” (uo.). Egyébként Széchenyi szerint A Kelet népe írásának idején már van tágabb politikai lét.

A Feleletben is fellelhető a logikai érvelés, azaz az enthüméma. Vizsgáljuk meg a félreértési enthümémát! Azt írja Kossuth (1941/1986: 22): „A’ nemes gróf mult országgyűlés alatt genialis beszédeiben nem egyszer panaszkodott, hogy gyakori szerencsétlensége: félreértetni. Ha illyesmi »gyakran« történik, kiben fekszik az ok? a’ félreértőkben e, vagy a’ félreértettben? nem vizsgálgom”. Az utóbbi megjegyzés jelzi is, hogy csonka szillogizmusról, vagyis enthümémáról van szó, amelyben a következtetés levonását a szerző az olvasóra bízta. Így rekonstruálható a szillogizmus:

P1: (Ha gyakran félreértenek valakit, akkor ő a hibás.)

P2: Széchenyi panasza: gyakran félreértik.

K: (Ő az oka a félreértésnek.)

Néhány további enthüméma a Feleletből:

– Széchenyi beteg nemzetre vonatkozó téziséét éppen Széchenyi ténykedését jelként felfogó enthümémával cáfolja: „hogya ha e’ nemzet sir szélén dermedező, beteges aggott vén test volna, midőn füleibe mennydörgött gróf Széchenyi: okvetlenül vagy meghalt, vagy legalább e’ mennydörgés minden siker nélkül hangzott volna el [...] és mivel hatása bámulatos volt, önkényt következik, hogy nem beteg...” (Kossuth 1841/1986: 19).

– „...kivánom továbbá, hogy a’ javak világában szabadság uralkodjék, azaz: hogy kiki szerezhessen fekvő birtokot, ‘s azt a’ törvény ótalma alatt egyenlő biztossággal birhassa, következőleg a’ birtokbirhatási előjog, és az ösiségi nem előjog, hanem bilincs, és szolgaság szünjék meg...” (Kossuth 1841/1986: 91). Ez az enthüméma retorikai meghatározásra épül: az ösiség nem előjog, hanem bilincs, tehát a megszüntetése nem jogot vesz el, hanem nagyobb szabadságot ad, ahogy azt Széchenyi is javasolta.

– „Az ember míg él, gondolkozik; a’ ki gondolkozik ‘s társaságban él, gondolatait másokkal kicseréli, szóval, írásban vagy képletekben; ‘s ez nem egyéb mint agitatio. [...] Az agitatio tehát, magában véve, nem csak nem rossz, sőt nemzeteknél mint egyedeknél az életnek föltétele” (Kossuth 1841/1986: 145). Szintén a meghatározás érvforrására, s egyben a szó többjelentésűségére épít ez az enthüméma. Széchenyi az „agitatio” szót az ’izgatás, uszítás’ jelentésben használja Kossuthtal szemben, míg Kossuth inkább meggyőzést, véleménynyilvánítást ért rajta.

Ahogy a retorikai dedukció nem biztos premisszákra épül, úgy a retorikai indukció sem törekszik az összes esetet vizsgálni, hanem megelégszik egy vagy néhány az érvelésben jól használható eset bemutatásával. A retorikai indukció a p é l d a . ARISZTOTELÉSZ (/1999: 1393a–1394a) történeti példát és kitalált példát különböztet meg. A történeti példa a valóban megtörtént események elmondása, a kitalált példa fajtái pedig a parabola és a mese.

A PERELMAN-féle új retorika a valóság struktúráját megalapozó érvek közé sorolja. Ezek az érvek olyan ismert esetekre épülnek, amelyek lehetővé teszik a mondanivalónk megerősítését; fajtái a példa, a modell, a precedens és az analógia (PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA 1958: 471–549).

A példa egyediből egyedire történő érvelés, egy új ügyről állít valamit egy régi ügy alapján. Az i l l u s z t r á c i ó célja a szabályt vagy általánosítást jelenlévővé tenni egy konkrét eset bemutatásával. A m o d e l l azáltal igazol egy cselekedetet, hogy megmutatja, miszerint az megfelel egy modellnek, az ellenmodell a bemutatott minta ellen érvel (PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA 1958: 471–495; PERELMAN 2018: 122–130).

Nem véletlen, hogy mind Széchenyi, mind Kossuth alkalmazza az összehasonlítás érvforrására épülő példát és analógiát.

Széchenyi az anyagi fejlesztés és a magyarság terjesztése (a magyar nyelv használati körének bővítése) között feszülő ellentétet egy saját történeti példával támasztja alá. Ha magyar nyelven működő iskolát nyit a gőzerőművesek képzé-

sére, akkor kirekeszt „minden külföldi intelligentiát”, ha pedig németül működik az iskola, akkor „egy mesterségesen felállított magyarság-olvasztó intézettel» szaporítom a’ honi erőművet” (Széchenyi 1841/1985: 53–54).

Történeti példát alkalmaz akkor is, amikor az angol, a francia és német nemzet fejlődését hasonlítja össze: szerinte a kormányzási mód, mégpedig hogy „ész-szel kormányozzák”, emeli az angol nemzetet (és az „amerikai szövetség” népét”) a többi fölé (uo. 152–155).

A kitalált példák közül csak egyet említünk meg, ahogy Széchenyi a tücsök és a hangya gnómájával érvel az ész kontra szív témájában: „De jaj és kétszerte jaj viszont azon egyénnek és kivált azon nemzetnek is, melly férfiúkorba lépven, mikor az értelem urodalmának kellene kezdődnie, még mindig szíve’ andalgásai után indul; mert úgy jár mint trücsök, melly nyáron danol ‘s télen koplal, ‘s emberre ‘s kivált nemzetre nézve illy lágyvelő szülte létnél utálattelibb nincs” (uo. 138).

Kossuth szintén él a példa érvelő erejével. Két történeti példát mutatunk tőle, melyek az ész vagy a szív vezérelte kormányzásra vonatkozóan ellenkező előjellel idézik a francia és az angol történelmet. Dupla csavar bennük, és ezért különösen hatásosak, hogy mind a két nép példájában, mind a szív vagy ész kérdésében ellenpéldát állít Széchenyi érvelésére. A hideg ésszel történő kormányzás árnyoldalaira a Szent Bertalan-éj gyilkosságait eleveníti fel: „Irtózatosa Francziaország történeteiben a’ vallásos belháborúkról szóló lapok, az értelem kormányát rajtok bizonyosan hiába keressük; ‘s ha van e’ közben történet, mellyről borzadással kell elmondanunk; ezt nem a’ szív, hanem a’ szívtelen hideg politicei számolás, ördögi lélekkel művelé, – bizonyosan illyen a’ Bertalan-éj” (Kossuth 1841/1986: 136).

A Széchenyi szerint ésszel kormányzott angol nemzet történetéből pedig a Széchenyi által rettegett forradalomra utal: „az értelem-kormányozta angolok a’ francia revolutio drámáját másfél századdal előbb egész a’ királygyilkolásig dühöngve végigjátszották” (uo. 137).

Az analógia rendkívül fontos a nem formális érvelésben. Az analógia két terminus viszonyával világítja meg két másik terminus viszonyát. A és B terminus viszonya a téma, C és D terminus viszonya a phorosz, a megvilágító, magyarázó elem. Míg a példa hasonló dolgok hasonlóságával érvel, az analógiában szereplő dolgok különbözők (PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA 1958: 499–534; PERELMAN 2018: 131–143).

Széchenyi különösen kedveli az analógiát, illetve az analógiára épülő metaforát. A következő példa A Kelet népe alapproblémáját világítja meg, miszerint a túl gyors fejlődés forradalomhoz és vérontáshoz vezet. „De azért, mert fel van tűzelve, meg van indítva az erőmű, miért kellene annak egész kettépattanásig is peregnie; mert érezzük és átlátjuk, hogy honi lakunk – a’ nagy számot tekintve – felette szűk, ‘s nem olly czélszerű ‘s kényelmes, mint lehetne, és azt illyessé módosítani törekedünk, miért volna elkerülhetlen annak tökéletes felforgatása; [...] Mert másutt rozslud mentek a’ dolgok, és a’ ki nem fejtett népek fölött tévedésből vagy előbbi tapasztalás’ híja miatt az értelem’ világa helyett mindig az érzelem’ világát gyújták fel, melly világot a’ Pesti Hírlap’ szerkesztője is örökleg összekever – és ez büne – az értelem’ világával, ‘s erről csak szól, midőn mindig a’ másikat lobogtatja, és csak azzal világít, egyedül azzal csábít” (Széchenyi 1841/1985: 273).

A téma tehát a saját, illetve Kossuth és követői tevékenységének összehasonlítása. Széchenyi elindította a reformmozgalmat, amelyet szerinte Kossuthék túlságosan gyorsan és érzelemvezérelten akarnak továbbvinni. A phorosz az erőmű: ha túlfűtik, felrobbanhat, miként a túl gyors reformok forradalomhoz vezethetnek (4. táblázat)

4. táblázat

Az erőmű-analógia

Téma		Phorosz	
Széchenyi reformtevékenysége	Kossuth és követői tevékenysége	Hideg erőműben tüzet lobbantani	Robbanásig hevíteni a már működő gépet

További példák az analógiára Széchenyitől:

– „De jaj és kétszerte jaj viszont azon egyénnek és kivált azon nemzetnek is, melly férfiúkorba lépven, mikor az értelem urodalmának kellene kezdődnie, még mindig szíve’ andalgásai után indul” (Széchenyi 1841/1985: 138). A phorosz az emberi egyedfejlődés, a gyermekkor, melyben az érzelmek a hangsúlyosak, szemben a felnőttel, akit már az értelmének kell vezérelni. Széchenyi szerint hasonló a nemzetek fejlődése is.

– „A’ Pesti Hírlap’ szerkesztőjének [...] taktikája, modorja hibás. E’ körül forog a’ dolog. De ez annyira hibás – tisztelet, becsület, de igazság is! – hogy valamint a’ vigyázatlan háromszor gyújtja fel a’ házat, míg a’ gyújtogató csak egyszer” (uo. 115).

– Csavar-analógia: ahogy egy mozdony esetében sem jó, ha néhány csavar túl van húzva, néhány pedig fityeg, úgy a Pesti Hírlap egyes cikkei sincsenek „jó irányba helyezve” (uo. 124–125).

– Korhely-analógia: A sajtószabadsággal visszaélni olyan, mint „korhely, ki czélt és mértéket nem ismer, az Isten’ legszebb adományait magára és másokra nézve méreggá változtatja” (uo. 144).

– Arra a vádra, miszerint a Pesti Hírlap ugyanazt hirdeti, amit ő is leírt a könyveiben, egész sor analógiával válaszol, melyek mind a mérték fontosságát bizonyítják: a kimerült lónak is eret vágni, hiszen ezt teszi az állatorvos is; úgy főzni a tojást, mint a szakács, csak tovább; annyi fánkot enni, hogy belefulladás az illető; a komornyik, aki le akarta csapni a legyet a gazdája fején (uo. 281).

Kossuth is használ analógiát a Feleletben, bár kevesebbet, mint Széchenyi. Könyve elején magát Széchenyi Istvánt hasonlítja az óramutatóhoz: „a’ ki korának óramutatója, az korának nem Prometheusa; tán inkább őt teremté a’ kor, mintsem ő a’ kort; dajkája lehetett a’ jövődőnek, kapocs a’ tegnap és a’ holnap közt: de ha úgy gondolkozik, hogy az óramutató teremti az időt, ‘s mindig anynyi időnek kell lenni, mennyit ő mutat, holott ép’ azért, mivel az idő örökké halad, az óramutatónak előbb vagy utóbb okvetlenül elkésnie kell” (Kossuth 1841/1986: 18).

A Kelet népét és Széchenyi ellene irányuló érvelését építménynek nevezi (persze ez egy közkeletű metafora): „A’ kelet népébeni” minden okoskodás azon

alapszik, hogy e' nemzet javulófélben levő beteg; ezen alap nem áll: és így az okoskodásnak egész építménye magában összerogyik” (uo. 20).

A fáklyás analógiában a kormány vélt tevékenységét világítja meg: „És valóban különös véleménynyel lehetnek a' kormány belátásáról, a' kik úgy hiszik, azért enged szabadabb mezőt az elmesurlódásnak, hogy az oppositíót megoszlassa, 's a' nemzet figyelmét magáról elfordítsa. – Ez a' tactica olyasmirez hasonlítana, mintha valaki fáklyavilágot gyújtana a' sötétben olly célból, hogy a' figyelmet magáról elfordítsa” (uo. 102).

4.4.4. A cáfolás. A cáfolás QUINTILIANUS szerint (1, 5, 13) a negyedik helyen lévő beszédrész a törvényszéki beszédben, amelynek módszerei megegyeznek a bizonyítás módszereivel. A cáfolás is bizonyítás, amely az ellenkező érvek megdöntésére vagy gyengítésére irányul (ADAMIKNÉ JÁSZÓ 2013: 249). Értelemszerűen főleg Kossuth Feleletében találkozunk cáfolással, hiszen ő a megtámadott fél, neki kell megcáfolni az ellene felhozott érveket. Nézzünk egy-egy példát a cáfolás különböző módjaira (vö. ADAMIKNÉ JÁSZÓ 2013: 250–251).

– Egyenes tagadás: Amikor Széchenyi azzal vádolja, hogy el akarja kobozni a főrendek előjogát, hogy születésüknél fogva az országgyűlés tagjai, azt egyenesen tagadja, mondván, inkább örül neki (Kossuth 1841/1986: 90).

– Visszatorlás:

- a) Széchenyi saját mondatait idézi. Pl. arra a vádra, miszerint túlságosan a szívhez szól, A Kelet népéből idéz: „nem reszket e bennetek a' szív” (uo. 32).
- b) Utalások a Széchenyi–Dessewffy-vitára. A Világ című művéből idézve fordítja Széchenyi ellen, amit ő Dessewffynek mondott: „engedje, hogy azon szavakat intézzem hozzá, mikkel ›Világ‹-a XXIII 's XXIV lapjain ugyancsak ő maga egykoron gróf Dessewffyt szólította meg: ›Kegyedben a' becsületes ember minden lapon megvíni látszik az indulatos íróval‹” (uo. 73).
- c) Széchenyi ellentmondásai. A gróf egyszer azt írja, hogy a Pesti Hírlap forradalomra vezető, nemzetgyilkoló lap, máskor pedig, hogy ki fog esni a divatból és elfelejtik. Kossuth természetesen rávilágít erre az ellentmondásra (uo. 119, 179).
- d) Azt is visszatorlásnak vehetjük, amikor békülékeny hangon arra kéri Széchenyit, hogy támadás helyett adjon tanácsot. „E' bölcs intéseknek részemről tehetségem szerint hódolva, őszinte önmegtagadással nyújtom a' nemes grófnak jobbmotat [...] mély tisztelettel kérem, méltassa vezérlő tanácsára azt; kinek most utját állani törekedett” (uo. 229).

– Tekintélyérvek: Többször említi Széchenyi azon barátait, illetve azokat a főnemeseket, akik kiálltak mellette. Említi például Deák Ferenc megjegyzését, mely szerint a Pesti Hírlap hatását három hét után még nem lehet megítélni. Utal rá, hogy Széchenyi a saját jóakaróinak és barátainak tanácsa ellenére fogott bele A Kelet népe megírásába (uo. 72–73).

– Mentegetés: A felületesség vádjára mentegetéssel válaszol, hiszen a hírlap jellege, valamint a kevés idő nem teszi lehetővé a teljes rendszer kifejtését. A men-

tegetést összekapcsolja a visszatöréssel: Széchenyi „többször ígérte, hogy leplezetlenül feltárja rendszerét, – végtére mégis csak máskorra-biztatással kell beérnünk” (uo. 110).

– Szétválasztó érvelés: PERELMAN (2018: 144–155) disszociatív, azaz szétválasztó érvelésnek nevezi a látszat és valóság párosára épülő argumentációt. Kossuth (1841/1986: 205–209) a kiváltságosok elleni gyűlölet vádjá ellenében használ szétválasztó érvelést. Egyrészt megjegyzi, hogy „elveim közé tartozik, hogy a’ kiváltságos osztályoknak nem leszállani a’ néphez, hanem azt magokhoz kell emelniök” (uo. 208), másrészt a vádat nem ismeri el, de azt igen, hogy „az egyenlőség elvének hódolok” (uo. 208).

– Irónia, gúny: Az irónia és a gúny veszélyes fegyver, túlzásba vitt használata visszaüthet a használójára, s rokonszenvet kelthet az ellenfél iránt. Kossuth azonban mesterien alkalmazza, különösen Széchenyi szív vagy ész érvelésével szemben, ahogy a visszatörésnél hozott példákban is láthattuk. További két példát szeretnénk bemutatni. Azt még az iróniához sorolhatjuk, mikor A Kelet népéből idézi Széchenyi szavait (*tunya, tudatlan, híg velejű, nemzetgyilkoló*), és megjegyzi: „Ez aztán, érdemes olvasó, ama’ hideg számokkal dolgozó értelem szava” (uo. 159). Az már egyértelműen gúny, mikor szintén a gróf indulatosabb mondatait idézve így kiált fel: „éljen a’ hideg kiszámító logica!” (uo. 171).

5. Stílus és előadásmód. Mivel jelen tanulmány elsősorban az érvelésre koncentrál, valamint a stílus részletes vizsgálata szétfeszítené a korlátait, itt csak néhány rövid megjegyzésre szorítkozunk.

A kor elvárásainak megfelelően mindkét könyv fennkölt stílusnemben szól, gyakoriak a hosszú mondatok, a szóképek, alakzatok. Széchenyi különösen kedveli a metaforákat, amelyek nála az analógiával történő érvelés eszközei. Kossuth válaszában többször alkalmaz francia és angol nyelvű idézeteket, pl. Shakespeare-t idézve: „But Brutus is an honorable man” (Kossuth 1841/1986: 54).

Ahogy Széchenyi analógia-metaforái vagy Kossuth ironikus, sőt gúnyos megszólalásai esetében láthattuk, a stílus természetesen az érvelés eszköze. A stílus elsősorban persze az éthoszt (vö. a stílus maga az ember) és a pathoszt szolgálja. A túlzó, erőteljes kifejezések („nemzetgyilkoló”) Széchenyinél, vagy a gróf szavaira reflektáló szerkesztési párhuzamok Kossuthnál célja elsősorban az érzelmek keltése. Például Széchenyi (1841/1985: 208) azt írja, hogy „a’ Pesti Hírlap nem egyéb, mint egy nagy revoluciói syllogismus”, Kossuth (1841/1986: 115) erre megjegyzi a Feleletben: „nemes gróf megtámadása nem az értelemnek szoros tudományilag kiszámolt szülöttje, hanem csak egy megfoghatatlan ingerültségből eredett boszankodási syllogismus”.

Még egy a stílus körébe tartozó jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet, ez pedig az ellenfél megnevezése. Széchenyi folyamatosan a Pesti Hírlap szerkesztőjeként utal Kossuthra, a nevét mindössze egyszer írja le a könyvben. Kossuth ezzel szemben sokkal többször leírja ellenfele nevét (a címmel együtt hatvanháromszor), de legtöbbször csak a nemes grófként említi. Míg Széchenyinél a név elhallgatása egyértelműen érzelmi töltetű, addig a nemes gróf megszólítást csak ma érezzük gúnyosnak, a korban a főnemeseke bevetett megnevezése volt.

6. Következtetések. A kutatás első hipotézise, mely szerint a retorikai elemzés alkalmas a vita vizsgálatára, beigazolódott. Nem csupán azért, mert a mai retorika magába olvasztja a dialektikai nézőpontot is, és a hallgatóság létszámától, valamint médiumtól függetlenül vizsgálja a meggyőzés eszközeit, hanem a vita jellege miatt is. Ezt a tézist a tanulmány eredményei igazolják, hiszen sikerült feltárni a vita első szakaszát jelentő könyvekben alkalmazott retorikai érvelést.

A második hipotézisünk szerint gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos vitája retorikai jellegű eseménysor volt. Az arisztotelészi felosztás szerint a retorika esetében a cél a szónoktól független „bíró” meggyőzése, míg a dialektika a páros vitatkozás tudománya. A résztvevők megnyilatkozásainak címzettje csak részben és csak látszólag volt a másik fél, valójában a korabeli közvéleményt akarták befolyásolni. Ez természetesen minden nyilvánosság előtt zajló vitára igaz, ezzel a reformkor két nagy alakjának vitája mintegy előképe a későbbi korok, így napjaink magyar politikai vitáinak.

A vitájuk legfontosabb témája: az értelemhez vagy a szívhez szólni. Retorikai szakkifejezéssel Széchenyi azt veti Kossuth szemére, hogy a logosz helyett gyakrabban alkalmazza a pathoszt a kelleténél az emberek meggyőzésére. Emellett Kossuth stílusát is kifogásolja. Vagyis a vitának nemcsak a lefolyása, hanem a témája is részben retorikai: érvelés és stílus.

Kulcsszók: Széchenyi–Kossuth-vita, retorikai elemzés, retorikai szituáció, érvelés, stílus.

Hivatkozott irodalom

- ACZÉL PETRA 2006. Logikusan dialektikus, retorikusan logikus: az érvelés „átmeneti” értelmezései. In: A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA szerk., *A prózaritmus és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest. 79–89.
- ACZÉL PETRA 2008. Minta és mód. Adalékok a modern retorikai műfajelmélethez. In: DÉRI BALÁZS szerk., *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. L'Harmattan – ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest. 17–22.
- ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ADAMIK TAMÁS 2011. A retorika és a filozófia viszonya Perelmannál. In: RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA szerk., *A filozófia és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest. 38–47.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
- ARISZTOTELÉSZ /1999. *Rétorika*. Fordította és a bevezetést írta ADAMIK TAMÁS. Telosz Kiadó, Budapest.
- BARTHES, ROLAND 1997. A régi retorika. Ford. Szigeti Csaba. In: THOMKA BEÁTA szerk., *Az irodalom elméletei III*. Jelenkor Kiadó, Pécs. 69–178.
- BROCKREIDE, WAYNE – EHNINGER, DOUGLAS 1960. Toulmin on Argument. An Interpretation and Application. *Quarterly Journal of Speech* 46: 44–53. <https://doi.org/10.1080/00335636009382390>

- COOPER, MARTHA 1989. *Analyzing Public Discourse*. Waveland Press, Prospect Heights.
- CORBETT, EDWARD P. J. – CONNORS, ROBERT R. J. 1999. *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Fourth edition. Oxford University Press, New York – Oxford.
- CORBETT, EDWARD P. J. ed. 1969. *Rhetorical analyses of literary works*. Oxford University Press, New York – London – Toronto.
- CSORBA LÁSZLÓ – VELKEY FERENC 1998. *Reform és forradalom (1790–1849)*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- VAN EEMEREN, FRANS H. – GROOTENDORST, ROB 2004. *A Systematic Theory of Argumentation. The pragma-dialectical approach*. Cambridge University Press, Cambridge etc. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511616389>
- FERENCZI ZOLTÁN 1900. Széchenyi és Kossuth írói harcza. 1841–1843. *Új Magyar Szemle* 1900/2: 225–240, 372–407.
- FÓNAGY ZOLTÁN – DOBSZAY TAMÁS 2003. *Széchenyi és Kossuth*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- A. JÁSZÓ ANNA 2011. Megjegyzések az érvelés és a stílus összefüggéseiről. In: RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA szerk., *A filozófia és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest. 61–71.
- A. JÁSZÓ ANNA 2012. A retorikai elemzésről. In: MARKÓ ALEXANDRA szerk., *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngékezdési időig*. ELTE Bölcsészettudományi Kar – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 171–191.
- KNAPE, JOACHIM 2000. *Allgemeine Rhetorik. Stationen der Theoriegeschichte*. Philipp Reclam jun. GmbH & Co., Stuttgart.
- KÓKAY GYÖRGY – BUZINKAY GÉZA – MURÁNYI GÁBOR 2001. *A magyar sajtó története*. Javított, bővített kiadás. Sajtóház Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- KOSÁRY DOMOKOS 2002. *Kossuth Lajos a reformkorban*. 2., bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kossuth Lajos 1841/1986. Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól. In: *A „Felelet” és más vitairatok Széchenyi István A’ Kelet népe című könyvére*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- LACKÓ MIHÁLY 1977. *Széchenyi és Kossuth vitája*. Gondolat, Budapest.
- PAJKOSSY GÁBOR 2003. A reformkor. In: GERGELY ANDRÁS szerk., *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest. 191–235.
- PERELMAN, CHAÏM 2018. *A retorika birodalma. Retorika és érvelés*. Ford. Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PERELMAN, CHAÏM – OLBRECHTS-TYTECA, LUCIE 1958. *La nouvelle rhétorique. Traité de l’Argumentation*. Presses Universitaires de France, Paris.
- PRATKANIS, ANTHONY R. – ARONSON, ELLIOT 1992. *A rábeszélőgép. Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével*. Ford. Vámos Miklós. Ab Ovo, Budapest.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIUS 2009: *Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Ford. Adamik Tamás et al. Kalligram, Pozsony.
- RLex. = *Retorikai lexikon*. Főszerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony, 2010.
- Széchenyi István 1841/1985. *A’ Kelet népe*. Reprint kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Széchenyi István 1925–39. *Naplói*. Gróf Széchenyi István Művei 10–15. kötet. Szerk. VISZONTA GYULA. MTA, Budapest.
- UEDING, GERT 2000. *Moderne Rhetorik. Von der Aufklärung bis zur Gegenwart*. Verlag C. H. Beck, München.
- VELIKY JÁNOS 2016. Pozíciókijelölő politikai-ideológiai szempontok a Széchenyi–Kossuth-vita második szakaszában. *Századok* 150: 585–629.
- WALTON, DOUGLAS 2007. *Media Argumentation. Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*. Cambridge University Press, Cambridge etc. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511619311>
- WALTON, DOUGLAS N. 1989. *Informal Logic. A Handbook for Critical Argumentation*. Cambridge University Press, Cambridge etc.
- WENZEL, JOSEPH W. 1992. Perspectives on Argument. In: BENOIT, WILLIAM L. – HAMPLE, DALE – BENOIT, PAMELA J. eds., *Readings in Argumentation*. Foris Publications, Berlin – New York.
- ZEMPLÉNI GÁBOR 2006. Érvelésmélet mint filozófia? *Magyar Filozófiai Szemle* 50: 325–347.

Argumentation in the first phase of the Széchenyi–Kossuth debate

The study examines the argumentation of the Széchenyi–Kossuth debate’s first phase. The method of the examination is rhetorical analysis. The hypotheses of the study are also related to this method: (1) rhetorical analysis is suitable for analysing the debate since (2) the Széchenyi–Kossuth debate was in fact a rhetorical event. While, in exploring the rhetorical situation and the structure of the debate, the study considered the whole debate, the detailed analysis of the argumentation and the comments on style and presentation are valid only for the two books that represent the first phase of the debate. In addition to classical rhetoric, the analysis takes the new rhetoric of the 20th century and modern theories of argumentation into account.

Keywords: Széchenyi–Kossuth debate, rhetorical analysis, rhetorical situation, argumentation, style.

LÓZSI TAMÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A faux pas (társalgási baklövés) jelenség pragmatikai értelmezési és felismerési lehetőségei az explicit nyelvi megformálás függvényében

1. rész

1. Bevezetés. Jelen írásban bemutatott kutatás a faux pas, azaz a társalgási baklövés (VARGA et al. 2008) jelenségére irányul. A faux pas olyan társalgási helyzetre utal, amiben a beszélő hamis vélekedése miatt, nem szándékosan olyat mond, amit egy jelenlévő személy nem akar hallani vagy tudni, és ami kedvezőtlen következményekkel jár az interakció ezen résztvevőjére nézve. Magyar nyelvhasználatunkban a *társalgási malőr*, *melléfogás*¹ fejezheti ki még ezt a jelenséget, melyet *társalgási baklövés*-ként is lehet fordítani. A faux pas megértése összetett, komplex mentális folyamatokat igényel, ezért a pszichológia tudományterülete az emberi megismerő képesség mérésére alkalmazza. Azonban a társalgási baklövés a nyelvészet számára is izgalmas jelenség, hiszen a nyelvhasználat, az emberi szándékok és a társas viszonyok találkozási pontját testesíti meg. SIMON BARON-COHEN és szerzőtársai (1999: 5) úgy ítélik meg, hogy a faux pas pontos meghatározása nehezen adható meg, felismerése ellenben annál könnyebb lehet egy „szociálisan tipikus” személy számára. Természetesen bizonyos mértékű hibázások előfordulnak a teszt teljesítése során az egészséges, felnőtt populáció tagjai körében is, ezen írás pedig részben ezen hibázások elemzési lehetőségeinek feltérképezésére törekszik a pragmatika eszköztárával.

A faux pas ernyőfogalomként magába foglal olyan nyelvileg kifejezett jelenségeket, mint például az elszólás, a tévedés vagy a kibeszélés, melyek hasonlóságaik ellenére adott szempontok mentén határozottan megkülönböztethetőek egymástól.

Jelen tanulmányban bemutatott kutatás azt kívánja megvizsgálni, hogy hogyan definiálható a faux pas mint nyelvi jelenség, miként segítik a faux pas jelenségek differenciáltabb értelmezését a kognitív és szociopragmatikai megközelítések, illetve miként finomítható a Faux Pas Felismerése teszt (STONE et al. 1998; BARON-COHEN et al. 1999) tesztanyaga és az azon nyújtott teljesítmény értékelésének módja, ha a pragmatika eszköztárát is adaptáljuk.

A tanulmány során először azon elméleti kereteket mutatjuk be, amelyek segítségével értelmezzük a kutatott jelenséget (2.), majd ismertetjük a faux pas jelenségét és a Faux Pas Felismerése tesztet (3.). Ezek után ismertetjük az általunk elvégzett kutatás módszertani hátterét (4.), bemutatjuk a Faux Pas Felismerése teszt történeteinek elemzési lehetőségeit (5., 6.), majd ezek alapján javaslatot te-

¹ A szerzők köszönik a tanulmány lektorának, hogy felhívta a figyelmet a magyar terminus megadásának fontosságára.

szünk a tesztanyag bővítésére (7.). Ezt követően saját gyűjtésű adatokból merített példákon keresztül bemutatjuk az adatközlői hibázások elemzési lehetőségeit (8.), végül pedig az eredmények bemutatása (9.) és összegzése (10.) után a konklúzió során kitérünk a jövőbeli kutatási irányokra (11.).

2. A kutatott jelenség vizsgálatához alkalmazott elméleti keretek bemutatása. A kutatott jelenség, azaz a faux pas egy olyan nyelvi jelenség, amelynek sikeres felismeréséhez és értelmezéséhez elengedhetetlen az emberi megismerő folyamatok összjátéka, illetve a szociális kapcsolatok, az elfogadott társadalmi normák megértése. Így a vizsgált anyag elemzéséhez mind a kognitív pragmatika, mind a szociálpszichológiai megalapozottságú szociopragmatika területeiről származó elméleti keretekhez érdemes fordulni.

2.1. A sikeres kommunikáció feltételei kognitív pragmatikai megközelítésből. DAN SPERBER és DEIRDRE WILSON ([1986] 1995) a relevanciaelmélet keretein belül azt képviseli, hogy a verbális és nem verbális kommunikáció szándékok kifejezése és azok felismerése révén jöhet létre. A szerzőpáros ezt a gondolatot megtámogatva bevezette az osztenzív-következtetési kommunikáció definícióját: „A kommunikátor létrehoz egy stimulust, amelynek segítségével mind a maga, mind a kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá válik azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a kommunikációs partner számára egy {I} feltevэшalmazt” (SPERBER–WILSON 1995: 63). Azaz a kommunikátor verbális vagy nem verbális osztenzióval rámutat arra a szándékára, hogy közölni kíván egy adott információhalmazt, amit a partnere kódolási és következtetési folyamatok által interpretál.

A sikeres kommunikáció feltétele, hogy a kommunikátor informatív és kommunikatív szándéka egyaránt teljesüljön, azaz kölcsönösen nyilvánvalóvá váljon. Optimálisan releváns információ feldolgozása esetén az interpretáló a befektetett műveleti erőfeszítés árán a leghatékonyabb kognitív hatást éri el, azaz a megnyilatkozás értelmezése jövedelmező a partnere számára (SPERBER–WILSON 1995). Az interakcióban részt vevő felek dinamikus, kölcsönös együttműködése során jön létre a kommunikáció kontextusa, amely a fizikai, kognitív és szociális összetevőire bontható (IVASKÓ – NÉMETH T. 2002; IVASKÓ 2004).

A fizikai kontextus a résztvevőket körülvevő, adott időben és térben érzékelhető fizikai környezetből és a kommunikációs helyzetből tevődik össze. A szándékokat közvetítő fizikai stimulusok ugyancsak ezen kontextus részei. Az egyén kognitív, mentális kontextusát a világról alkotott feltevései, procedurális ismeretei, propozicionális formában pedig érzelmek és attitűdök is alkotják. A szociális kontextus alatt az interakcióban részt vevő felek közötti szociális viszony, társadalmi szerepeik, egymásnak tulajdonított szándékaik értendőek. SPERBER és WILSON (1997) később hangsúlyozzák, hogy a verbális kommunikáció osztenzív és nem osztenzív megnyilvánulásai révén a résztvevők közvetítik egymás felé a köztük lévő társas viszonyhoz fűződő igényeiket és attitűdjeiket is.

A közelmúltban megjelent tanulmányában NÉMETH T. ENIKŐ (2019: 292) a perspektivikusság, az intencionalitás, a multimodalitás és a szekvencialitás fontosságát hangsúlyozva újabb szemponttal egészíti ki a relevanciaelmélet sikeres

kommunikáció definícióját: „A kommunikátor és a kommunikációs partnere által osztott közös perspektívába helyezkedve, a kommunikátor multimodális kommunikációs aktusokat hoz létre, amelyekkel mind a maga, mind a kommunikációs partnere számára kölcsönösen nyilvánvalóvá kívánja tenni azt a szándékát, hogy a létrehozott multimodális kommunikációs aktusokkal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá szándékozik tenni egy {I} feltevэшalmazt a kommunikációs partnere számára. A kommunikációs partner a kommunikátorral osztott közös perspektívába helyezkedve interpretálja a kommunikátor által produkált multimodális kommunikációs aktusokat, megfejtí a kommunikátor szándékait és feldolgozza a kommunikátor által közölni szándékozott {I} feltevэшalmazt.”

Azonban az, hogy milyen szándékokkal veszünk részt az interakciókban, illetve milyen szándékokat tulajdonítunk, illetőleg vagyunk képesek tulajdonítani a társalgásban részt vevő partnerünknek, függ a kognitív képességeinktől. Azon kognitív emberi képességet, mely segítségével mentális állapotokat, érzelmeket, szándékokat tulajdonítunk egymásnak, s ezek alapján bejósoljuk a másik fél viselkedését, tudatelméleti képességeknek nevezzük (PREMACK–WOODRUFF 1978; CSIBRA–GERGELY 2002). A mentális állapotok tulajdonításának képessége elengedhetetlen a sikeres kommunikáció kivitelezéséhez (BARON-COHEN 1995; SPERBER–WILSON 1995; GYÓRI 2014; SCHNELL 2020).

2.2. Az interperszonális és racionalitási motívumok viszonya a sikeres kommunikációban. Az interakcióban részt vevő felek közötti viszony, egymás irányába tanúsított attitűd nagyban befolyásolhatja az interakció minőségét, akár csak az, hogy milyen szándékokkal vesznek részt a kommunikációban a felek. Relevanciaelméleti keretben a kölcsönös megértés akkor jöhet létre a résztvevők között, ha létrejön a relevancia vélelme, és a hallgató a beszélőről azt feltételezi, hogy ő racionálisan kommunikál, azaz, hogy az általa létrehozott stimulussal a legmegfelelőbb szándékolt hatást próbálja elérni (SPERBER–WILSON 1995: 165). PENELOPE BROWN és STEPHEN LEVINSON ([1978/1987] 2008: 40–47) a racionalitáson azt érti, hogy az ember számára rendelkezésre áll egy olyan gondolkodási mód, amely segítségével meghatározza a céljait, majd kiválasztja azokat az eszközöket, amelyek segítségével a leghatékonyabban tudja elérni ezeket a célokat. Az ERVING GOFFMAN ([1955] 2008) által bevezetett homlokzat fogalmával BROWN és LEVINSON úgy dolgozik, mint a racionális ágens azon kívánsága, miszerint őt a cselekvésében ne zavarják (negatív homlokzat), illetve cselekvésében bizonyos szempontból támogassák (pozitív homlokzat).

Tehát látható, hogy a racionalitás, a racionális viselkedés alatt összességében egy olyan költség-hatékony, célorientált viselkedést érthetünk, amely a szociális aspektusokat is figyelembe veszi.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ felteszi a kérdést, hogy racionális-e az udvariasság. A szerző a racionalitási és interperszonális motívumok egymásra hatását, kibékítését egy kétszintes modellben képzei el NÉMETH T. (2003; 2004), illetve a szerző korábbi munkái (NEMESI 2012) alapján (NEMESI 2016: 83–84). Úgy fogalmaz, hogy az udvariassági, interperszonális motívumok költség-növelő motívumok, azaz nem lehetnek racionalitási motívumok, amelyek a hatékonyság maximalizálását és az energiabefektetés minimalizálását célozzák. A szerző által leírt modell

első szintjén a társalgást inspiráló racionalitási és költségnövelő interperszonális motívumok vannak, míg a második szinten a racionalitási elvek rendezik végül a megnyilatkozás, a stimulus tartalmát, nyelvi formáját, stílusát. A racionalitási és interperszonális motívumok eltérő figyelembevétele meghatározza a megnyilvánulás direktségének és udvariasságának fokát. NEMESI úgy ítéli meg, hogy az udvariasság egyike az interakciós céloknak, ezért szükségszerű, hogy a racionalitás fölöttes rendezőelvként kiterjedjen rá (NEMESI 2016: 84).

Hogyan terelhető vissza a társalgás a sikeresség medrébe GOFFMAN megközelítése szerint? A társas interakciók során számtalanszor mondjuk azt, hogy „nem szándékos volt”, „nem úgy gondoltam” vagy hogy „nem akartalak megbántani” egy-egy félresikerült megnyilatkozásunk után. Ugyancsak gyakori stratégia, amikor egy nem odaillő megjegyzés után a beszélő vagy éppen a sértett hallgató megváltoztatja az interakció témáját, és úgy tesz, mintha a nem szerencsés megnyilatkozás el sem hangzott volna.

Adott szituációról alkotott nézeteinket verbálisan és nem verbálisan is kifejezésre juttathatjuk a társalgásban részt vevő partnerünk számára. Ezekkel a verbális és nem verbális cselekedetekkel a résztvevőkről és saját magunkról alkotott értékelésünket is kimutatjuk. A cselekedetek ezen mintázatát szociálpszichológiai terminussal vonalnak nevezzük, a homlokzatot pedig pozitív értékként határozhatjuk meg, amelyet az ember magának követel azon vonal révén, amelyekről más emberek azt feltételezik, hogy adott kontextusban az ő vonala (GOFFMAN 2008: 11). Az interakciók során normális körülmények között a saját és mások homlokzatát megóvjuk, ez pedig az érintkezés feltétele, nem pedig célja. A homlokzatovási olyan cselekedet, amelyet annak érdekében végzünk, hogy összhangban maradjunk az általunk kimutatott homlokzattal.

GOFFMAN a homlokzatovással kapcsolatban azt mondja, hogy a másik fél homlokzatának megóvására törekedve figyelniünk kell arra, hogy saját homlokzatunkat ne veszélyeztessük, és saját homlokzatunkat védve pedig ne kockáztassuk mások homlokzatvesztésének lehetőségét.

Attól függően, hogy mi áll a homlokzatfenyegető aktus hátterében, az alábbi típusait különböztethetjük meg a fenyegetésnek. Elsőként azt, amikor a cselekvő ártatlanul cselekedett, és sértése nem volt sem szándékos, sem tudatos. Ebben az esetben a cselekvő nyelvbottlást, bakit, ügyetlenséget követ el, és amennyiben előre tudta volna, hogy a cselekvése bántó lesz, megkísérelte volna elkerülni azt. Másodszor, a cselekvő szándékosan viselkedhet rosszindulatúan, ellenségesen, a sértés ebben az esetben szándékos. Végül véletlenül is megsértheti a másik felet a cselekvő, amennyiben a cselekvő a sértő következmények ellenére, nem pedig azokért hajtja végre a cselekedetet. Ilyenkor a sértések a cselekedet nem tervezett, de esetlegesen bejósolható melléktermékei. Ezek a fenyegetések mások és a cselekvő saját homlokzatára is irányulhatnak (GOFFMAN 2008: 16–17).

A homlokzatovási érdekében elkerülő vagy kiigazító eljárást alkalmazhatunk. Az elkerülő eljárásnak nagy vonalakban az alábbi típusait különböztethetjük meg. Elkerülhetjük azokat az interakciókat, amelyekben valószínűsíthető a homlokzatfenyegetés. Ha mégis szükséges az interakció, igyekezzünk elkerülni a homlokzatfenyegetést azzal, hogy bizonyos témákat, cselekvéseket kerülünk. Ha pedig

maga az incidens is megtörtént, igyekezzük fenntartani azt a látszatot, hogy nem történt homlokzatfenyegetés. Az utóbbi típusú elkerülő eljárást a saját botlásunkra (megfontolt félrenézés), illetve mások botlására (tapintatos félrenézés) is alkalmazhatjuk (GOFFMAN 2008: 18).

A kiigazító eljárás során a résztvevők az incidenst elismerik olyan fenyegetésként, amely megérdemli a közvetlen hivatalos figyelmet, és megpróbálják a fenyegetés hatását korrigálni.

3. A faux pas. A faux pas, azaz társalgási baklövés (fordította VARGA et al. 2008: 68) olyan társalgási helyzetre utal, amely során a beszélő akaratlanul olyat mond, amit a másik fél nem akar hallani vagy tudni, és amely a beszélőre nézve általában kedvezőtlen következményekkel jár. A kimondott megnyilatkozást követően a beszélő általában megbánást és szégyenkezést érez (BARON-COHEN et al. 1999: 5).

A faux pas megnyilvánulásokat tartalmazó helyzetek megfelelő értelmezése előfeltételezi, hogy képesek legyünk az elsődrendű tudatelméleti képesség révén helyesen megítélni a szituációban szereplő személyek gondolatait, vélekedéseit, illetve másodrendű tudatelméleti képességünk segítségével a szereplők egymásról alkotott vélekedéseit is. Ezen kívül az empátia segítségével a félresikerült kijeletésnek a történet szereplőire irányuló érzelmi hatását is fel kell tudnunk ismerni, ahogy azt is, hogy a faux pas nem rossz szándékból következik be, hanem a beszélő téves vélekedése miatt (VARGA et al. 2008: 68).

BARON-COHEN és munkatársai (1999: 5) megjegyzik, hogy a faux pas-t nem egyszerű feladat meghatározni, és bár a szociálisan tipikus személyek általában észreveszik, ha valaki faux pas-t követett el, a jelenség kritériumait nehéz definiálni. A szerzők szerint a kellemetlen megnyilatkozást követi egy „hoppá-érzés”, ami a megbánás, szégyenérzet és a hallgató iránt tanúsított rossz érzés elegye, ami leginkább a „Bárcsak ne mondtam volna!” kifejezéssel érzékeltethető, vagy egy rajzfilmfigura-szerű alakkal, aki az öklét odakapja a szája elé (BARON-COHEN et al. 1999).

THIÉBAUT és munkatársai (2016) hangsúlyozzák ennek a szégyenérzetnek a felismerését. Az Oxford Dictionaryt (Faux Pas 2015) idézve úgy határozzák meg a faux pas-t mint egy zavarba ejtő, tapintatlan cselekvést vagy megjegyzést egy társas helyzetben. Ebből kiindulva a szerzők szerint mindenki, aki részt vesz a faux pas-t tartalmazó helyzetben, legyen az a beszélő, akit ért a faux pas, vagy csak szemtanúja volt annak, hajlamos zavarba jönni a szituáció miatt (THIÉBAUT et al. 2016: 103). A faux pas elkövetésének felismerése abban az esetben sikertelen, ha a vizsgálati személy szándékosnak véli a faux pas kimondását, azaz azt feltételezi, hogy a faux pas-t elkövető személy sértő, bántó szándékkal kommunikál a hallgató felé (STONE et al. 1998).

Mielőtt a faux pas-t és az alá tartozó nyelvi jelenségeket pragmatikai keretben értelmeznénk, röviden bemutatjuk STONE, BARON-COHEN, GREGORY és munkatársaik tesztjét, amely a tudatelméleti képességek mérésére irányul (STONE et al. 1998; BARON-COHEN et al. 1999; GREGORY et al. 2002).

3.1. A Faux Pas Felismerése teszt felnőtt változatának bemutatása. A Faux Pas Felismerése tesztrel a komplex tudatelméleti képesség mérhető azáltal, hogy a tesztben szereplő rövid, faux pas-t tartalmazó és nem tartalmazó történetekre vo-

natkozóan kérdéseket tesznek fel az adatközlő számára. A következőkben a felnőttek számára kialakított verziót (STONE et al. 1998) ismertetjük, amelynek magyarra fordítását és adaptációját GÁL ZITA végezte. A teljes magyar teszt megtalálható GÁL (2015). A tudatelmélet életkori különbségei, kapcsolata a munkamemória kapacitással és a társas pozícióval című disszertációjának mellékletében (2015: 161–170). Mellékletben néhány példát mutatunk a tesztből (1. számú melléklet).

A vizsgálati feladatok helyes megoldásához szükséges a kognitív mentális állapotok tulajdonítása, hiszen a személynek észlelnie kell a faux pas-t a történetekben, azaz fel kell ismernie, hogy különbség van a beszélő és a hallgató tudása között, tehát a beszélő nem szándékosan, azaz valamilyen téves vélekedés következményeként követte el a faux past. Emellett az affektív mentális állapot tulajdonításának képességével azt is fel kell ismernie, hogy negatív érzelmi következményei vannak a beszélő állításának, tehát az, hogy a történet szereplője valamilyen nem odaillő vagy sértő dolgot mondott, és emiatt a hallgató megbántva érezheti magát. A teszt méri, hogy a személy érti-e, hogy a történet beszélője hamis vélekedést mutat, illetve méri a faux pas-val kapcsolatban a véletlenszerűség, nem szándékosság megértését (STONE et al. 2003; GÁL 2015: 84).

A tesztben 10 faux pas-t tartalmazó és 10 kontrolltörténet szerepel. A történeteket a vizsgálatvezető eredetileg egyenként olvassa fel a vizsgálati személynek, majd cél- és ellenőrző kérdéseket tesz fel az adatközlőnek. Mi az itt bemutatott kutatásunkban előre felvett hanganyagot használtunk annak érdekében, hogy az esetlegesen eltérő prozódia ne befolyásolja a vizsgálat kimenetelét. Az adatközlő a hallott szöveget írott példányon követheti a kérdések megválaszolása során is. A tesztkérdések mindig ugyanabban a sorrendben hangzanak el, viszont ha a vizsgálati személy azt válaszolja, hogy nincs faux pas a történetben, akkor az első kérdés után a vizsgálatvezető csak az ellenőrző kérdéseket teszi fel. A kérdések az alábbi módon szólnak.

1. Faux pas detektálása (Faux Pas Detection): „Mondott-e bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?” Ez a kérdés a faux pas detektálására irányul. Ha a vizsgálati személy felismeri a baklövést, azaz igenel válaszol, az alábbi kérdések következnek.

2. Faux pas detektálása (Faux Pas Detection): „Ki mondott olyat, amit nem kellett volna, vagy ami nem volt odaillő?” Ez a kérdés a faux pas-t elkövető személy azonosítására szolgál, ami, ha sikeres, akkor helyesen ismerte fel a faux pas-t.

3. Helytelenség megértése (Understanding Inappropriateness): „Miért nem kellett volna neki ezt mondani, vagy miért nem volt ez odaillő?” Ezzel a kérdéssel azt mérjük, hogy az adatközlő megértette-e, hogy a másik szereplőt, azaz a hallgatót megbántotta a beszélő megnyilatkozása. Ezzel a hallgató mentális állapotának megértését mérjük.

4. Szándékok (Intentions): „Mit gondol, miért mondta ezt?” Ez a kérdés arra irányul, hogy vajon az adatközlő megértette-e, hogy a faux pas nem volt szándékos, tehát hogy a történet szereplői közül valaki nem tudott valamit, vagy nem volt tisztában valamivel. Ezzel tehát a beszélő mentális állapotának megértését mérhetjük.

5. Vélekedés (Belief): „Vajon X tudta, hogy Y...?” Ez a kérdés arra vonatkozik, hogy az adatközlő észleli-e, hogy a faux pas nem volt szándékos, tehát az egy véletlen, téves vélekedés következménye.

6. Empátia (Empathy): „Vajon hogyan érezhette magát Y?” Ez a kérdés arra vonatkozik, hogy a vizsgálati személy megértette-e, hogy az elszólás megbántotta a másik szereplőt. Ezzel a szereplők iránti empátia mérhető, az érzelmek tulajdonításának képessége.

Ez után a hat kérdés után az ellenőrző kérdések következnek, hogy a vizsgáló felmérje, hogy az vizsgálati személy megértette-e a történetet, tehát a történet tartalmi részeire kérdez rá. Ha a vizsgálati személy a legelső kérdésre nemmel válaszol, akkor az első kérdés után rögtön ezek az ellenőrző kérdések következnek.

7. Történet értelmezése (Story Comprehension): pl. „Mit adott Zsanett nász-ajándékba Annának?”

8. Történet értelmezése (Story Comprehension): pl. „Hogyan tört el a tál?”

A teszt értékelése egy kritériumrendszer alapján történik, a „józan észre hagyatkozva”, ami megnehezíti az objektív értékelést. A faux pas-t tartalmazó és nem tartalmazó kérdéseket külön kell értékelni, illetve a pontozást követően érdemes a kérdések mentén, nem pedig az összpontszám alapján levonni a következtetéseket, eredményeket (STONE et al. 1998; GREGORY et al. 2002; GÁL 2015).

3.2. A Faux Pas Felismerése teszttel mért tudatelméleti képességre irányuló korábbi eredmények. Az egészséges gyermekekkel végzett faux pas-kutatások (BANERJEE–WATLING 2005; BANERJEE et al. 2011) kimutatták, hogy a vizsgált gyermekek szociometriai pozíciója és a faux pas feladaton nyújtott teljesítménye között összefüggés van. Az autista, Asperger-szindrómás² gyerekek jóval rosszabbul teljesítenek a faux pas feladatokon, mint a nem autista társaik, annak ellenére, hogy az első- és másodfokú hamis vélekedés teszteket megfelelően oldják meg (BARON-COHEN et al. 1999). GÁL a disszertációjában (2015) az egészséges populáció tagjainak a faux pas teszten nyújtott teljesítményét életkor szerint vizsgálta. A gyerekekkel végzett felmérések alapján megállapították, hogy a legfiatalabb (5–6 évesek) életkori csoportba tartozó gyerekek összteljesítménye volt a legalacsonyabb, azonban a 7–8, a 9, a 10 és a 11 évesek közötti teljesítménykülönbség már nem jelentős (2015: 92–93). A felnőtteket megvizsgálva GÁL azt találta, hogy a 12 évesek összteljesítménye szignifikánsan magasabb a 11 évesekéhez képest, a 12 és 13–17 évesek között nincs szignifikáns eltérés, a 13–17 és a 18–19 évesek teljesítménye között tendencia jellegű az emelkedés a fiatalabb korosztály előnyére, a 18–29 és a 30–59 évesek teljesítménye pedig statisztikailag nem különül el. A legalacsonyabb teljesítményt a 60–75 évesek érték el (GÁL 2015: 102). A faux pas kognitív és affektív komponensét is megvizsgálva ugyancsak arra az eredményre jutott a szerző, hogy 11 és 12 éves kor között teljesítménynövekedés, 13–17 és korosztálytól pedig enyhe teljesítménycsökkenés jelentkezik, ami időskorban a legalacsonyabb (GÁL 2015: 105). Bizonyos neurológiai zavarokkal és pszichiátriai zavarokkal élő felnőtt adatközlők ugyancsak alacsonyabban teljesítenek a faux pas feladatokon (GÁL 2015).

² A hivatkozott szakirodalom megjelenése idején még létezett az Asperger-szindróma diagnózis, azonban ma már ez az állapot az autizmus spektrumzavarok egységes kategóriájába tartozik, az alcsoportokat eltörölték (DSM-5).

4. A faux pas jelenség pragmatikai értelmezési és felismerési lehetőségei az explicit nyelvi megformálás függvényében: saját gyűjtésű empirikus kutatás. Az elméleti háttér bemutatása után a következőkben saját vizsgálatunkat mutatjuk be. A kutatási kérdések és a vizsgálat módszertani ismertetése után a Faux Pas Felismerése teszt faux pas-t tartalmazó történetei alapján alkalmazzuk a pragmatikai értelmezési kereteket a vizsgált jelenségre, majd a levont következtetések alapján bemutatjuk a teszt kibővítésére tett javaslatainkat, ezt követően pedig a Faux Pas Felismerése teszten nyújtott adatközlői eredményeket elemezzük és értelmezzük a fent összefoglalt kulcsfogalmak segítségével.

4.1. Kutatási kérdések és célok. Jelen írásban bemutatott kutatás célja azt megvizsgálni, hogy 1. hogyan értelmezhető és definiálható a faux pas mint nyelvi jelenség; 2. segítik-e a faux pas jelenségek differenciáltabb értelmezését a kognitív és szociopragmatikai megközelítések; 3. milyen elemzési szempontokkal bővíthető a Faux Pas Felismerése teszt felnőtt verziója, és hogy 4. hogyan értelmezhetőek a Faux Pas Felismerése teszten nyújtott adatközlői válaszok adott nyelvészeti szempontok mentén.

Megvizsgáljuk, hogy a relevanciaelméleti keret segítségével milyen módon tehetünk különbséget a faux pas jelenségek között, azaz például az elszólás, tévedés és kibeszélés között. Továbbá bemutatjuk, hogy milyen szempontok mentén lehet összehasonlítani egymással a Faux Pas teszt céltörténeteinek tartalmi és stilisztikai megfogalmazását, illetve azt is, hogy a tesztkérdéseket milyen további kérdésekkel lehet érdemes kiegészíteni a pontosabb értékelés céljából.

Vajon a tipikusan fejlődő, felnőtt adatközlők hogyan értékelik a Faux Pas Felismerése teszt cél- és kontrolltörténeteit, és teljesítményük vajon megmagyarázható-e az interszónális és/vagy racionalitási motívumok mentén?

Ezen kívül a kutatás célja azt feltérképezni, hogy az adatközlők milyen mértékben vonatkoztatnak el a leírt szövegtől, azaz válaszaikban mérlegelik-e a történet potenciális folytatódásának kimeneteli lehetőségeit, vagy kizárólag a rendelkezésükre álló információval dolgoznak. Végül pedig azt is megvizsgáljuk, hogy hatással van-e az adatközlők válaszaira az, hogy a faux pas történetek tartalmazzanak-e a faux pas elkövetésére irányuló orvoslást, vagy sem.

4.2. Adatfelvétel, módszertan. A Faux Pas Felismerése teszt felnőtt verziójának magyar fordítását használtuk a vizsgálat során, azonban a tesztkérdéseket további két kérdéssel bővítettük, amelyeket a 7. pont alatt ismertetünk. Az adatfelvétel során az adatközlő hanganyagról, illetve táblagépen egyesével, írott formában megjelenítve követhette a történeteket. A táblagép képernyője szükség esetén nagyítható volt. Az adatfelvétel során csak a kutatást irányító személy és a vizsgálati személy volt jelen. A kutatásra való jelentkezés önkéntes alapon zajlott, az adatokat anonim módon kezeljük. Az adatfelvételi időszak 2022 márciusa és 2023 áprilisa között zajlott. Az adatfelvétel személyes jelenlétben Szegeden és Budapesten zajlott az adatközlő preferenciájától függően. Szegeden egyetemi, Budapesten irodaházi csendes környezetű irodában történt az adatfelvétel. Az adatfelvétel során hangfelvétel történt, melyről átírás készült, és ez adta a későbbi elemzés alapját. A Faux Pas Felismerése teszt pontozását az első szerző végezte a magyar adaptáció készítőjének előzetes iránymutatása alapján. A statisztikai elemzésben

pszichológus segítette a munkánkat. Kutatásunk egy nagyobb vállalat részeként, elsőként neurotipikus, azaz tipikus idegrendszeri fejlődésű adatközlőkkel felvett mintán alapul, amely az Udvariassági stratégiák autizmus spektrum zavarban: homlokzatfenyegető aktusok tipikus és atipikus nyelvhasználók körében című kutatás³ részeredményeit mutatja be.

Az itt bemutatott vizsgálatba 11 fő (7 nő, 4 férfi) tipikusan fejlődő, egészséges felnőttet vontunk be, azonban egy férfi adatközlővel nem megfelelően vettük fel az adatokat, őt ki kellett zárni az elemzésből. Az elemzésbe így 10 fő, 7 nő és 3 férfi került be. Az átlagkorosztály 29,6 év, a legfiatalabb adatközlő 19, a legidősebb 41 éves.

Az adatközlők anonimizált kódot kaptak, amelyek az „NA” betűket és egy sorszámot tartalmaznak. A sorszám nem reprezentálja, hogy hányadik vizsgálati személyek voltak az adatfelvétel során.

(Folytatjuk.)

MEZŐLAKI REGINA – IVASKÓ LÍVIA
Szegedi Tudományegyetem

³ Ügyiratszám: IV/3899-1/2021/EKU.

A tanulói beszéd fatikus funkciójú nyelvi elemei az osztálytermi diskurzusban*

1. rész

1. Bevezetés. A tanulmány a diskurzuselemzés, a pragmatika és a kommunikációelmélet tudományelméleti keretében egy tanulói beszéd elemzésére vonatkozó kutatást ismertet. A bemutatott kutatás célja a tanulói beszédben lévő verbális fatikus elemek és ezek funkciójának megállapítása, valamint a tanári beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemekkel történő összehasonlítása. A vizsgálat egy, a tanári beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemeket feltáró kutatás kiegészítése és folytatása (ASZTALOS 2022b). A két vizsgálat által modellezhető az osztálytermi diskurzus, így a tanár és a diákok közötti kapcsolat dinamikája, amelyet többek között a fatikus funkciójú nyelvi elemek biztosítanak. Kiemelt cél a fatikus funkciójú nyelvi elemek többfunkciósságának a bemutatása a nyelvi példák elemzésén keresztül (CROFT 1994; HÁMORI 2009; YOEDO 2012; KUMAR 2017).

A kutatás alapján megállapítható, hogy milyen típusú fatikus funkciójú nyelvi elemek jelennek meg a tanulói beszédfordulókban, melyek azok, amelyek a kapcsolat létrehozásához, fenntartásához és zárásához járulnak hozzá az osztálytermi diskurzusban. A kutatás eredményei segítenek megállapítani azt is, hogy van-e különbség a fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága között a tanulói beszédfordulókban a pedagógus tapasztalata és neme alapján. Az osztálytermi diskurzus működésének feltárásával a kezdő és a gyakorló pedagógusok is jobban felismerhetik azt, hogy milyen hatást gyakorolnak a saját beszédükkel a tanulók beszédére. A tanulók kommunikációját központba helyező tanórákon a diákok jobban felkészíthetők a valós kommunikációs helyzetekre és ezek működésére is (YOEDO 2012; ASZTALOS 2022a).

2. A fatikus funkció. A fatikus funkció a nyelv eredendő, elsődleges funkciója, amely a diskurzus létrehozásához, fenntartásához és lezárásához járul hozzá. A nyelvi funkciók mikroszintjén megjelenő funkciók – így a fiziológiai, a rögzítő, az azonosító, az érvelő, a kommunikatív és a megerősítő funkciók – közé sorolható. A fatikus funkciójú nyelvi elemek a hallgatót és a beszélőt összekapcsolják, továbbá segítik a nyelv ismeretközlő szerepének létrejöttét azzal, hogy megalapozzák a beszédhez szükséges tágabb kontextust (MALINOWSKI 1923; HYMES 1975; LYONS 1977; FINCH 1998; ROBINSON 2003; TÁTRAI 2011; ERDÉLYI 2012; PLÉH 2014). A nyelvben a kapcsolattartás eszközeként tükrözik a társas viszonyok jellegét,

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

alakíthatóságát, valamint megszilárdíthatják az interperszonális kapcsolatokat is. A fatikus funkciójú kifejezéseknek a társadalmi interakció szempontjából kiemelt szerepük van, indexikus információt közölnek a beszélgetőpartnerek társadalmi szerepéről, segítve ezzel a diskurzus működését (JAKOBSON 1972; LAVER 1975; BALÁZS 1993; ERDÉLYI 2012; DOMONKOSI 2017). A fatikus funkciójú nyelvi elemek kulturálisan determináltak és szociolingvisztikai funkciójuk is lehet. Értelmezésük a dinamikus diskurzuson belül történhet meg (AL-QINAI 2011: 28).

A fatikus funkciójú nyelvi elemek a kommunikáció során dominánsan a kapcsolatfelvételtkor, a diskurzusba való belépéskor, a szóátadáskor és a kapcsolat-záráskor sűrűsödnek, de folyamatosan funkcionálnak a kapcsolattartás során is (SCHLEGLOFF–SACKS 1973; GOFFMAN 1981; BALÁZS 1987). A fatikus funkciójú nyelvi elemek a beszélők egymás felé való szolidaritását, a felek kapcsolatának társadalmi közelségét, empátiáját és a státuszkülönbségből adódó jellemzőket is tükrözik (LAVER 1975; PADILLA 2007; HOLMES 2013). Ha a beszélgetőpartnerek kapcsolata közelebbi, szolidárisak egymás felé, akkor semleges és személyes fatikus funkciójú megnyilatkozások, valamint udvariassági elemek jellemzik a beszédfordulóikat. Ha a beszédpartnerek kapcsolata nem közeli és a felek között nincs státuszkülönbség sem, akkor tiszteletteljes udvariassági formák, valamint semleges megnyilatkozások árnyalják a beszédet. Ha azonban a státuszkülönbség fennáll, de a kapcsolat nem közeli, akkor megjelenhetnek az ún. önorientált megnyilatkozások, emellett pedig a partnerorientált kifejezések is feltűnnek a magasabb státuszú beszélő beszédfordulóiban. Ezek a folyamatok tükrözhetik a beszédpartnerek közötti kapcsolat hierarchizáltságát, valamint szabályozzák az osztálytermi diskurzust (FRASER 1990; SCOLLON–SCOLLON 1983, 1995).

A fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakoriságát befolyásolhatja többek között az, hogy a tanóra tanár- vagy tanulóközpontú. A tanárközpontú vagy más néven hagyományos szemlélettel szervezett tanórákon a tanári beszéd dominanciája miatt kevesebb tér jut a tanulói megszólalásoknak, így a fatikus funkciójú nyelvi elemeknek is. Ha a diákoknak mégis lehetőségük van beszélni, akkor beszédfordulóik általában mind terjedelmükben, mind időtartamukban rövidek (ANTALNÉ SZABÓ 2006: 24). Az osztálytermi diskurzus elemzését középpontba állító hazai és nemzetközi kutatások is kritikát fogalmaznak meg erről osztálytermi gyakorlatról, ugyanis a tanári beszédidő a hosszú monológok miatt növekszik, eközben a hallgatók passzívvá válnak, és az osztálytermi kommunikációba való bevonódásuk aránya alacsony lesz. Mindezek mellett a pedagógusok irányítják az osztálytermi diskurzust, ők határozzák meg azt, hogy mikor melyik diák szólalhat meg, illetve azt is, hogy a tanulók válaszai mennyiben fogadhatók el (STEVENS 1912; SKIDMORE at al. 2003; ANTALNÉ SZABÓ 2006; WALSH 2006; ESFANDIARI–KNIGHT 2013; KAREEMA 2014; ASZTALOS 2022a). A kommunikációs minták szabályozása során a tanárok irányítják a beszélgetés témáját és a beszédfordulók rendszerét is. Vagyis a pedagógusok elsősorban úgy koordinálják az osztálytermi diskurzust, hogy korlátozzák vagy lehetővé teszik a tanulók interakcióját, átveszik a téma irányítását, elősegítve vagy akadályozva ezzel a tanulási lehetőséget (WALSH 2006: 81).

A tanár már a tanórai diskurzus nyitó szakaszában hozzájárulhat a fatikus funkciójú megnyilatkozásokkal a szolidaritás kialakításához, a jó közérzet megteremtéséhez és fenntartásához is, mindezek támogatják a bizalomra épülő kapcsolat működését a felek között (LYONS 1968; SILVA 1980; LEECH 1983, idézi PADILLA 2005: 58; HERBSZT 2010). A tanárközpontú tanórák szerkezetét a tanárok és a diákok megszólalásainak jól strukturált, szekvenciális rendezettsége adja: a pedagógus feltesz egy kérdést vagy instrukciót ad, a diák reagál rá, majd a tanár általában egy értékelő megnyilatkozással kommentálja a reakciót (IRF-modell = Teacher Initiation, Student Response, and Teacher Feedback) (SINCLAIR–COULTHARD 1975; GRIFFIN–MEHAN 1979; WELLS 1999). A tanári beszédben a fatikus funkciójú nyelvi elemek megjelenhetnek mind a szekvencia első, mind az utolsó tanári beszédfordulójában. Míg a tanulók beszédfordulóiban, a fatikus funkciójú nyelvi elemek a pedagógusok számára adott válaszokban tűnnek fel, valamint a szóátvételi szerepben álló nyelvi elemek is fatikus funkciójúak. Ezek a nyelvi elemek tükrözhetik a pedagógus és a diákok közti kapcsolatot, a segítségükkel a tanár ki tudja alakítani és fenn tudja tartani a tanulókkal a kapcsolatot. A pedagógus a kapcsolatfenntartás céljából többször és különféle formákkal szólítja meg a tanulókat: ezek főként grammatikai és pragmatikai jellegű fatikus funkciójú nyelvi elemek (ANTALNÉ SZABÓ 2006; HERBSZT 2010; SCHIRM 2015; ASZTALOS 2022a). Feltételezhető, hogy a tanulók beszédfordulóiban is hasonló típusú fatikus funkciójú nyelvi elemek realizálódnak. A pedagógus kommunikációs kompetenciájának a része, hogy miként szólítja meg a tanítványait, hogyan képes velük beszéd közben tartani a kapcsolatot. (ANTALNÉ SZABÓ 2006: 45). A tanár, amikor a diákokhoz szól, akkor is úgy kell tennie, hogy az egész osztály tudja követni a tanórai diskurzust (DORNAI 1994). A pedagógus a kapcsolatfenntartás céljából többször és különféle formákkal szólítja meg a tanulókat, valamint E/3., T/1. és T/2. személyű igealakok és névmások is megjelennek fatikus funkcióban a beszédében, továbbá birtokos személyjeles szóalakok, valamint diskurzusjelölők is jelölhetik a kapcsolatot (ANTALNÉ 2006; HERBSZT 2010; SCHIRM 2015; ASZTALOS 2022b). A szóátadási és szóátvételi szerepben álló nyelvi elemek egyszerre több funkciót is hordoznak, ezek közül az egyik általában a fatikus funkció, melyek által a beszélők nyelvi és társadalmi kapcsolatai fejeződnek ki (MALINOVSKI 1923; BARTHA 1998). Vagyis az egyes illokúciós erők különböző mértékben válhatnak fontossá és hozzáférhetővé a szövegben (HÁMORI 2009: 252). Az egyes megnyilatkozásokban a beszélő szándéka mellett a hallgatótól elvárt válasz jellege, mennyisége és mértéke is megjelenik (CROFT 1994, idézi HÁMORI 2009: 251). Az osztálytermi diskurzusban például a pedagógus kérdését alapvetően határozhatja meg az, hogy a tanulóktól milyen kognitív szinthez kapcsolódó választ vár (HÁMORI 2020: 280).

A fatikus funkciójú nyelvi elemek segíthetnek a pedagógus és a diákok közötti kapcsolat kialakításában és fenntartásában mind a hierarchikus elrendezésű, mind az együttműködésen alapuló munkaformák alkalmazásakor. A diákok kommunikációs kompetenciájának pedig részét képezi, hogy tudják azt, hogy hogyan és mikor szólalhatnak meg az osztálytermi diskurzusban (BARTHA 1998: 38). Vagyis a tanulók az osztálytermi diskurzusban folyamatosan közreműködnek abban,

hogy tanároknak és/vagy diáktársaiknak fatikus funkciójú nyelvi elemek segítségével is visszajelzéseket adjanak. Tágabb értelmezésben a tanár-diák kapcsolatra utaló elemek összessége fatikus funkciójú (ANTALNÉ SZABÓ 2010).

A tanulóközpontú tanórákon a diákok a saját szociális kompetenciáiknak megfelelőbb közegben, kisebb csoportokban vagy párokban dolgozhatnak együtt. Így a diákokból a közösségben és a közösségért tevékenykedő ember válhat (H. VARGA 2016: 75). A tanulóközpontú órák tervezésénél meghatározó, hogy a pedagógus milyen munkaformát és módszert választ, mert ezek összefüggésben vannak a tanulók megszólalási lehetőségeivel. A kooperatív módszerek alkalmazása során a megsokszorozódó kommunikációs események növekedésével nagyobb az esélye annak, hogy a tanulók az órák nagyobb százalékában (55%) beszélhetnek, és több tanulói beszédforduló hangzik el, mint a hagyományos osztályteremre jellemző frontális órákon (ASZTALOS 2015; H. VARGA 2016; DJ-ASMAYANTI 2017). Ezáltal nagyobb az esélye annak is, hogy a diákok beszédfordulóiban több fatikus funkciójú nyelvi elem jelenik meg.

A legtöbb tanuló az iskolán belül ismeri meg a formális kommunikációs helyzeteket, amelyekhez nyelvi és társadalmi viselkedési formák is kötődhetnek. A tanuló nyelvhasználatát a tanórákon az iskolarendszer által közvetített intézményesített kommunikációs formák szabályozzák. Az osztálytermi diskurzus résztvevői egy beszélőközösséget alkotva érzékelik saját határaikat, és tudják azt, hogy milyen nyelvhasználati különbségek jellemezhetik a beszédüket a diskurzusban (PADILLA 2007; BARTHA 1998). Ez lehet az oka annak, hogy a fatikus funkciójú nyelvi elemek a tanulók beszédében korlátozottan jelennek meg. Amint a tanulónak van lehetősége arra, hogy kilépjen ebből a keretből akár egy páros vagy csoportmunka során, úgy a beszéde megváltozhat, mivel ekkor a társaival való kommunikációs formák kevésbé intézményesített jellege érvényesülhet az interperszonális kapcsolatos közelsége miatt.

Az osztálytermi diskurzus során megjelenhetnek az ún. small talk jellegű beszédek is, amelyeknek fatikus funkciójuk is van, és a felek számára „biztonságos témáról” szólnak (COUPLAND 2000, idézi LUK 2004: 115; KASPER 1984, idézi PADILLA 2005: 57; SENFT 2009; CAMERON–CAMPBELL–LARSEN 2017). Ezek a beszédek udvarias hozzáállást mutatnak és tükrözik az egyén etnikai hátterét, valamint a társadalmi hierarchiát is (ROBINS 1964). A small talk jellegű beszédek olyan dinamikus interakciók a tanár és a diákok között, amelyek nem tartoznak szorosan az óra témájához, vagyis intézményi és stratégiai jellegük kevésbé azonosítható (LUK 2004: 115). Ezek a típusú minidiskurzusok társas, interperszonális jellegük miatt kevésbé alkalmasak a formális oktatás intézményi kereteiben való megjelenésre. Ugyanakkor az ilyen diskurzusokban való részvétel fontos készségek meglétét feltételezi a tanuló oldaláról. A small talk témái túlnyomórészt személyesek, a résztvevők tapasztalataira, érdeklődési körére, véleményére, meggyőződésére vagy a résztvevők aktuális helyzetére vonatkoznak (COOK 1989; CAMERON–CAMPBELL–LARSEN 2017). A tanórák több olyan záró rituáléval érhetnek véget, amelyek fatikus funkciójú megnyilatkozásokat tartalmazhatnak. Így például a házi feladat kijelölése, a tanórai munka értékelése, elköszönés stb. (HERBSZT 2010: 96). Összességében megállapítható, hogy a fatikus nyelvi ele-

mek funkciója az osztálytermi diskurzusban is jelentős, a tanár és a diákok közötti kapcsolat létrehozásához, fenntartásához és lezárásához járul hozzá. Vizsgálatukkal közelebb kerülhetünk az osztálytermi kommunikáció működéséhez, megérthetjük a tanár-diák beszéd legfőbb jellegzetességeit. A fatikus funkciójú kifejezések szociopragmatikai aspektusa kevésbé feltárt terület, ahogy az is, hogy milyen fatikus stratégiák érvényesülnek idegennyelvi és anyanyelvi órákon, pedig a fatikus nyelvi elemek ismerete a diákok szocio-pragmatikai tudatosságát erősítheti (PADILLA 2007; AL-QINAI 2011). Mindezekon kívül a pedagógusoknak ösztönözniük kellene, hogy a diákoknak olyan tudásuk alakuljon ki, amely által a fatikus jellegű nyelvi elemek funkcióját tudatosíthatják annak eszközeként, hogy elérhessék a kommunikációs céljaikat (BOU FRANCH – GARCÉS CONEJOS 2003). Ehhez azonban nem elegendő, ha a tanuló felismeri a megfelelő formát, alkalmaznia is tudni kell a megfelelő diskurzushoz igazodva (FREEMAN 2010: 129).

Jelen kutatás azoknak a vizsgálatoknak a sorába illeszkedik, amelyek a tanárok és a diákok beszédének pragmatikai jellemzőit tárják fel, az osztálytermi diskurzus dinamikáját megteremtő nyelvi elemekre fókuszálva (STEVENS 1912; H. VARGA 1996; KRAKER 2000; FRANCES 2002; ANTALNÉ SZABÓ 2006; HERBSZT 2006; QUINTANA 2011; LIU–LE 2012; GHARBAVI–IRAVANI 2014). A kutatás célja a tanulók beszédfordulóiban lévő verbális, fatikus funkciójú elemek típusainak megfigyelése és vizsgálata, valamint annak feltárása, hogy van-e összefüggés a tanórák vizsgált paraméterei (például a tanári beszédfordulók gyakorisága és átlagos hossza, a frontális munkaforma százalékos aránya stb.), valamint a tanulói beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú elemek között. Kiemelt cél azoknak a fatikus funkciójú csoportoknak az elkülönítése a tanulók beszédében, amelyek a tanárral való kapcsolatfelvételre, -fenntartásra és -zárásra irányulnak. További cél annak megállapítása, hogy a kezdő és a tapasztalt, valamint a férfi és a nő tanárok beszédében milyen azonosságok és különbségek állapíthatók meg a tanulói beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemek között. Feltételezhető, hogy a fatikus funkciójú nyelvi elemek megjelenésében szokászerű mintázatok, ún. fatikus rítusok azonosíthatók a tanulók beszédfordulóiban.

A fatikus funkciójú nyelvi elemekre vonatkozó, tanári beszédfordulókat tárgyaló korábbi kutatások alapján megfogalmazható, hogy a fatikus funkciójú nyelvi elemek közül a személynévvel történő megszólítások fordulnak elő a leggyakrabban a tanárok beszédfordulóiban, valamint az igei személyragok és a főnévhez járuló birtokos személyjelek közül a T/1. és a T/2. személyű igealakok jelennek meg a legtöbbször. A fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemek közül a legnagyobb gyakoriságot a diskurzusjelölők mutatják. Azokon a tanórákon, ahol a tanári beszédfordulókban több fatikus funkciójú nyelvi elem azonosítható, a tanulói beszédfordulók (és az ezeket alkotó megnyilatkozások) gyakorisága is nagyobb. Tehát érvényesül ezeknek az elemeknek az elsődleges funkciója: a kapcsolatfelvétel és a -fenntartás; hatásukra több tanulói beszédforduló jelenik meg. Vagyis a pedagógus a fatikus funkciójú nyelvi elemek segítségével ösztönözheti a diákokat a tanórai diskurzusba való bevonódásra (ASZTALOS 2022b).

A kutatás hipotézisei a következők: 1. Azokon a tanórákon, ahol a tanár beszédfordulóiban több fatikus funkciójú nyelvi elem azonosítható, a diákok be-

széd fordulóiban is több fatikus funkciójú nyelvi elem van. 2. A tapasztalt tanárok tanóráin több fatikus funkciójú nyelvi elem jelenik meg a tanulók beszéd fordulóiban. 3. A pedagógus neme szerint nem állapítható meg szignifikáns különbség a diákok beszéd fordulóiban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága között. 4. A fatikus funkciójú nyelvi elemek a diákok beszéd fordulóiban mintázatszerűen ismétlődnek.

3. Anyag és módszer. A kutatás 12 magyar nyelvi tanóra frontális óraszakaiban vizsgálja a tanulói beszéd fordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemeket, és azokat a tényezőket, amelyek ezekre hatással vannak. A tanórák adatait és változóit az 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat
A kutatás anyaga

A tanóra sorszáma	Tantárgy	A tanár neme	A tanár szakmai tapasztalata	A tanított korosztály	A frontális óra aránya (%)
1.	magyar nyelv	Férfi	Kezdő	Felső tagozat	97,9
2.	magyar nyelv	Nő	Tapasztalt	Középiskola	98,1
3.	magyar nyelv	Nő	Tapasztalt	Felső tagozat	87,2
4.	magyar nyelv	Nő	Tapasztalt	Felső tagozat	100,0
5.	magyar nyelv	Férfi	Tapasztalt	Középiskola	93,5
6.	magyar nyelv	Férfi	Tapasztalt	Középiskola	97,4
7.	magyar nyelv	Férfi	Tapasztalt	Felső tagozat	93,2
8.	magyar nyelv	Férfi	Kezdő	Felső tagozat	49,0
9.	magyar nyelv	Férfi	Kezdő	Felső tagozat	100,0
10.	magyar nyelv	Nő	Kezdő	Felső tagozat	82,9
11.	magyar nyelv	Nő	Kezdő	Középiskola	70,5
12.	magyar nyelv	Nő	Kezdő	Középiskola	90,7

A tanórákat kamera rögzítette, az így készült videós anyag (összesen 472 percnyi) annotálását és szegmentálását részben a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódjaival, részben az ELAN 6.0 transzkripció szoftver¹ segítségével, egyéni kódolással végeztem a következő lépések alapján:

- A tanári és tanulói beszéd fordulók számának (db/45 perc) és hosszának (s) feltárása.
- A tanulói megnyilatkozások típusainak megállapítása.
- A tanulói megnyilatkozások gyakoriságának (db/45 perc) és átlagos hosszának (s) a feltárása.

¹ ELAN 2017. Linguistic Annotator Version 6.0, Max Planck Institute for Psycholinguistics, Nijmegen, The Netherlands.

- A tanulói beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemek azonosítása és szegmentálása.
- A tanulói beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemek összehasonlítása a tanári beszédfordulókban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemekkel.
- A fatikus funkciójú nyelvi elemek csoportosítása pragmatikai funkciójuk alapján a tanulói beszédfordulókban.
- A tanulói beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakoriságának összehasonlítása a kezdő és a tapasztalt tanárok tanóráin.
- A tanulói beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakoriságának összehasonlítása a férfi és a nő tanárok tanóráin.

A tanulói beszédfordulókat alkotó megnyilatkozástípusokat a vizsgálat során a domináns beszédaktus megállapításával határoztam meg. A megnyilatkozás a diskurzus alapegysége, a beszélőnek az a megszólalása, amely funkcionálisan, pragmatikai és extralingvisztikai szempontok alapján is elhatárolható. A diskurzus szerkezeti egységeinek hierarchiájában egy vagy több megnyilatkozás alkot egy beszédfordulót, amely a megszólalástól addig tart, ameddig az egyik beszélő magánál tartja a szót (SACKS–SCHLEGLOFF–JEFFERSON 1974). A tanári és a tanulói megnyilatkozások kommunikációs funkciójuk, a hozzájuk kapcsolódó beszédaktusok alapján sokfélék lehetnek: kapcsolatteremtő, -tartó és -záró megnyilatkozások, kijelentések, felszólítások, kérések, kérdések, értékelések stb. (ANTALNÉ SZABÓ 2015). A megnyilatkozástípusok azonosítása a kommunikációelmélet alapján feltárt domináns beszédaktusok megállapításával végezhető el. A tanulói megnyilatkozástípusok között a következő csoportok állapíthatók meg: óra eleji jelentés, egyetértés, egyet nem értés, véleménykérés, véleménykifejezés, információkérés, információmegosztás, magyarázat, humor, érzelemkifejezés, nem tudás kifejezése, fegyelmezés, felkiáltás, felszólítás, köszönet, bocsánatkérés, felolvasás, megszólítás, nem tanórához kötődő megnyilatkozások, nem kategorizálhatók (BALES 1951; ASZTALOS 2020a).

A fatikus funkciójú nyelvi elemek több szempont alapján különböztethetők meg: vonatkozhatnak a beszélgetés külső kontextusára, de irányulhatnak a diskurzus résztvevőire is (LAVER 1975; VENTOLA 1979, PADILLA 2007). A fatikus funkciójú nyelvi elemek csoportjainak a kialakításában a tanulói beszédfordulókban megjelenő, tanárra és más diáktársakra vonatkozó nyelvi elemek nyújthatnak segítséget. Ezeknek az elemeknek deiktikus, rámutató funkciójuk van, a társas deixis kategóriájába tartoznak. Ezek, az úgynevezett személydeixisek, a személyes névmások, illetve ezek ragozott alakjai mellett igealakokban, birtokos személyes főnevekben is kifejeződhetnek (TÁTRAI 2011). Ebbe a kategóriába sorolhatók például a mutató és a személyes névmások, valamint azok a lexikai és morfológiai variációk, amelyekkel a diákok utalnak a beszédhelyzetre és a diskurzus résztvevőire. A fatikus funkciójú nyelvi elemek csoportjait korábbi vizsgálatok eredményei és a korpusz nyelvi példái alapján alakítottam ki (ANTALNÉ SZABÓ 2010; ASZTALOS 2022b).

A kutatás a fatikus funkciót tágabb értelmezésben közelíti meg, minden olyan nyelvi elem a kutatás korpuszát alkotja, amely a diákok beszédfordulójában a beszédhelyzetre, a tanár-diák vagy diák-diák kapcsolatra, ennek felvételére,

fenntartására és zárása irányul (ANTALNÉ SZABÓ 2010). A fatikus funkció lényegi és minden más funkciót átszövően jelenik meg az osztálytermi diskurzusból, a diskurzus résztvevői optimális esetben folyamatosan törekszenek arra, hogy kommunikációs kapcsolatot fenntartsák. A kontextus figyelembevételével a vizsgálat korpusza alapján 1. a dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elemek és 2. a fatikus funkciójú egyéb diskurzuselemek csoportja különíthető el.

A dominánsan fatikus funkciójú csoportba tartoznak azok a nyelvi elemek, amelyeknek az elsődleges funkciója a kontextusból kikövetkeztethetően a kapcsolatra (ennek felvételére, fenntartására vagy zárására) irányul. Ezek a tanulói beszédfordulókban többféle formában jelenhetnek meg: köszönések, megszólítások (főnévvel, névmással), olyan fatikus funkciójú igék, amelyekben a fatikus funkciót az igei személyrag jelöli, valamint a fatikus funkciójú birtokos személyjeles főnevek. Egyértelműen kapcsolatfelvételi célként, fatikus funkciójú elemként értelmezhetők a diákok által megfogalmazott köszönések a tanóra kezdetén és végén. A korpusz tanárközpontú tanórái között egyetlen tanórán, a 8. számú magyar nyelvi tanórán figyelhető meg elköszönés a tanulók részéről, amely a tanóra végét, ezzel egyidejűleg a kapcsolat lezárását jeleníti meg:

Tanár: Házi feladat: mindenki legyen kedves, ugye itt van ez a tábla, táblázat, [...] ezt otthon reprodukálja a tételfüzetében. Le van írva az összes, mert ugye a múltkor leírtuk, csak tessék szépen akkor táblázatos formában példát is írni mindegyik mellé! Érthető a feladat? Viszontlátásra!

Diákok: Viszontlátásra! (8. tanóra)

Az idézett példában a tanóra végét, a kapcsolat zárását, az osztálytermi diskurzust irányító pedagógus jelöli ki, az ő elköszönésére érkezik válaszul a diákok elköszönése. A tanárközpontú tanórák sajátosságaként, a tanulók beszédfordulókban ritkábban jelennek meg főnévvel történő, a kapcsolat kezdeményezésére irányuló megszólítások, ilyen például a következő példában a pedagógus személynévvel történő megnevezése:

Tanár: Gyorsan! Nem (é)², hanem egy borítékot, továbbadod. Adom a következőt. Ebből is kiveszel. [...] Továbbadod a másik csoportnak. Harmadik [...] és a negyedik [...]. Közben mondom, mi a feladat. [...].

Diák: Károly bácsi, Károly bácsi, Károly bácsi, kevés vagy, mint (é)-ban az ész. Ez milyen? (8. tanóra)

A korpusz tanórái közül a 8. tanóra az, amelyen a legtöbb személynévvel való megszólítás adatolható. Ennek oka, hogy a diákok a közös feladatmegoldás során többször kérik a tanár segítségét, felvéve ezzel a kapcsolatot vele. A tanulók továbbá a pedagógussal köznévi segítségével is felveszik a kapcsolatot a feladatok megbeszélésének ideje alatt:

² Itt és a továbbiakban a zárójeles (é) az érthetetlen részt jelöli.

Tanár: *Eb-kutya. Jó? Mert ezt az előbb megbeszéltük, ezt írjuk elsőnek: eb – kutya. Aztán?*

Diák: **Tanár néni!** *Szem, vagyis szemét – hulladék.*

Tanár: *Igen, pontosan. Jó?* (4. tanóra)

A korpuszt alkotó tanórákon a T/1. személyű személyes névmások is irányulhatnak a kapcsolat fenntartására, például a feladatok megbeszélésekor, a csoporttagok implicit megnevezését tükrözik:

Tanár: *És aztán kérjük azt az infót is, hogy hogy találtad meg a neten! Jó. Addig Dorkáék? Mi volt a másik feladat?*

Diák: **Mi** *az állandó szókapcsolatokat néztük meg.* (8. tanóra)

A dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elemek közé sorolható igei személyragok közül a korpuszban a T/1. személyű igei személyragok jelennek meg a leggyakrabban. A fatikus funkciójú birtokos személyjeles főnevek közül ugyancsak a T/1. személyű alakok realizálódnak a tanulók beszédfordulóiban. A következő példa a T/1. személyű igei személyragok, valamint a T/1. személyű birtokos személyjeles főnevek fatikus funkcióját szemlélteti ugyanabban a tanulói beszédfordulóban:

Diák: *Hát mert a szemét az többjelen, többjelentésű szó. És a szemét az azt is jelenti, hogy a, hogy a látószerv, a szemünket, amivel látni lehet, nézünk, meg amit, amit **eldobálunk**.* (4. tanóra)

A T/1. személyű ragok és személyjelek fatikus funkciója érvényesül abban, ahogy erősítik a közös kontextust a diákok és a pedagógus között, fenntartják az osztálytermi diskurzus sikerességéhez megfelelő légkört. A T/1. személyű nyelvi elemek részben általános alany szerepűek is lehetnek, azonban a diákok csoportjára való utalás miatt fatikus funkciót is hordoznak. A további megjelenő igeragok (E/2., E/3., T/2., T/3.) az osztályközösség más tagjaira vonatkozó kifejezésekben jelennek meg, fatikus jellegük a kapcsolat fenntartására irányul, így például:

Diák: *Akkor már fejből **tudod**.* (8. tanóra)

Diák: **Látjátok?** (12. tanóra)

Diák: *Hogy **folytatniuk kellett** a mesét.* (10. tanóra)

A fatikus funkciójú egyéb diskurzuselemek közé azok a nyelvi elemek sorolhatók, amelyeknek a fatikus funkció mellett más funkciójuk (pl. szóátvétel, szóátadás stb.) együttesen érvényesül a diskurzusban. A diákok beszédfordulóiban a diskurzusjelölők azok, amelyek fatikus funkciót hordoznak:

Diák: **Hát**, *szerintem arról is beszélgethetnek, hogy **mondjuk** a farkas meghívja őt vagy ebédelni, **mondjuk**, a, a barit, és akkor őt akarja megenni, és a végén majd valahogy megszabadul a bari.* (10. tanóra)

A diskurzusjelölők funkciója a szóátvétel mellett fatikus jellegű is, a kapcsolat-fenntartás szándékát jelzi. A korpusz nyelvi példáiban többször jelenik meg a meg-erősítő funkcióban álló *jó*, amely a tanári beszédfordulóknak az egyik legnagyobb gyakoriságot mutató fatikus funkciójú nyelvi eleme:

Tanár: *Hú de jó! Na, akkor ezt legközelebb el is játsszátok.*

Diák: *Jó, oké.* (8. tanóra)

Az adatokat az SPSS 28.0. szoftver³ segítségével értékeltem a Kolmogorov–Smirnov-normalitástesztel és a Pearson-féle korrelációs vizsgálattal, továbbá a változók közötti különbségeket a független változós T-tesztel állapítottam meg.

4. Eredmények az 1. kutatásból. A tanár–diák beszédfordulók, valamint a tanulói megnyilatkozástípusok vizsgálatának eredményeit az 1. kutatásból a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat

Az 1. kutatási szakasz vizsgálati eredményei

	Kezdő		Tapasztalt		Férfi		Nő	
	Tanár	Diák	Tanár	Diák	Tanár	Diák	Tanár	Diák
Beszédfordulók gyakorisága (db/45 min)	160	166	172	228	154	192	176	203
Beszédfordulók átlagos hossza (s/45 min)	18,0	4,0	16,2	2,6	17,8	3,5	16,4	3,0
Tanulói megnyilatkozások gyakorisága (db/45 min)	X	232	X	276	X	255	X	253
Tanulói megnyilatkozások átlagos hossza (s/45 min)	X	3,8	X	2,3	X	3,6	X	2,5

A kutatás változói alapján az eredmények azt mutatják, hogy a tapasztalt tanárok tanóráin mind a tanári beszédfordulók gyakorisága (172 db), mind a tanulói beszédfordulók gyakorisága nagyobb (228 db). A két adatcsoport közötti különbséget azonban a független változós T-teszt nem támasztotta alá, a *p* értéke a pedagógus beszédfordulóiban 0,681, míg a diákokéban 0,228. A beszédfordulók hosszára vonatkozóan megállapítható, hogy a kezdő tanárok tanóráin átlagosan hosszabb tanári (18 s) és tanulói beszédfordulók (4 s) figyelhetők meg, mint a tapasztalt tanárok óráin. A különbség a két adatcsoportban a tanári beszédfordulók között statisztikailag nem igazolható ($p = 0,618$), a diákok beszédfordulóinak hossza között azonban szignifikáns. Vagyis a kezdő tanárok tanóráin a tanulói beszédfordulók átlagos hossza nagyobb, mint a tapasztalt tanárok tanóráin ($p = 0,053$). A megnyilatkozásokkal kapcsolatban megállapítható, hogy a magyar nyelvi órákon

³ SPSS Inc. Released 2008. SPSS Statistics for Windows, Version 28. SPSS Inc., Chicago.

a tapasztalt tanárok tanóráin több megnyilatkozás jelenik meg a tanulói beszédfordulókban (276 db), de a statisztikai elemzés nem igazolt szignifikáns különbséget az adatok között ($p = 0,527$). A tanórákon leggyakrabban realizálódó megnyilatkozások közül a felolvasás szignifikánsan gyakrabban jelenik meg a kezdő pedagógusok tanóráin ($p = 0,045$), ugyanennek a megnyilatkozásnak az átlagos időtartama szignifikánsan hosszabb ($p = 0,010$) a kezdő tanárok tanóráin.

A tanár nemére vonatkozóan az adatok azt mutatják, hogy a nő tanárok tanóráin nagyobb mind a pedagógus (176 db), mind a tanulók beszédfordulóinak a gyakorisága (203 db), de a különbség egyik adatcsoport esetében sem szignifikáns – a p értéke a tanári beszédfordulókban 0,934, míg a tanulóiiban 0,840. A beszédfordulókkal kapcsolatban az eredmények azt mutatják, hogy a férfi pedagógusok tanóráin hosszabbak a tanári (17,8 s) és a tanulói beszédfordulók (3,5 s) is, de a különbség ezek között az adatcsoportok között nem szignifikáns (a p értéke 0,531 a tanári beszédfordulók hossza között, míg a tanulói beszédfordulók között 0,840). A nemek esetében a férfi tanárok tanóráin figyelhető meg több tanulói megnyilatkozás (255 db), de ez szignifikánsan nem nagyobb a nő tanárok tanóráin megjelenő tanulói megnyilatkozások gyakoriságánál ($p = 0,487$). A leggyakrabban megjelenő tanulói megnyilatkozások közül a véleménykifejezések a nők tanóráin statisztikailag igazolhatóan nagyobb gyakoriságot mutatnak ($p = 0,055$). Ugyanennek a megnyilatkozásnak az átlagos hossza a férfi tanárok tanóráin szignifikánsan hosszabb ($p = 0,027$).

A Pearson-féle korrelációs vizsgálat az osztálytermi diskurzus tényezői közötti összefüggések feltárásakor azt mutatta, hogy a tanári beszédforduló átlagos hossza negatív irányú összefüggésben áll a tanulói beszédfordulókat alkotó megnyilatkozások előfordulásával is. Vagyis minél hosszabbak a pedagógus beszédfordulói, annál kevesebb tanulói megnyilatkozás jelenik meg a tanórákon ($r^2 = -0,688$; $p = 0,013$). A korrelációs elemzés azt is alátámasztotta, hogy a diákok beszédfordulóinak a hossza és a tanóra frontális részeinek a százalékos aránya között negatív irányú összefüggés van. Ez alapján megállapítható, hogy minél nagyobb a frontális munkaforma százalékos aránya, annál rövidebb a tanulói beszédfordulók átlagos hossza a tanórákon ($r^2 = -0,743$; $p = 0,006$). A Pearson-féle korrelációs vizsgálat alátámasztja továbbá, hogy a tanári és a tanulói beszédforduló gyakorisága között erős, pozitív irányú összefüggés van ($r^2 = 0,827$; $p = 0,001$). A feltárt összefüggés alapján megállapítható, hogy ha növekszik a tanár beszédfordulóinak a száma, akkor a tanulók beszédfordulóinak száma is több lesz. Továbbá minél nagyobb a tanári beszédfordulók százalékos aránya, annál kisebb a tanulói beszédfordulók gyakorisága ($r^2 = -0,846$; $p = 0,001$). A tanári beszédfordulók átlagos hossza és a diákok beszédfordulóinak a gyakorisága között is negatív irányú összefüggés van, vagyis minél hosszabbak a pedagógus beszédfordulói, annál kisebb a tanulók beszédfordulóinak a gyakorisága ($r^2 = -0,725$; $p = 0,008$).

(Folytatjuk.)

Megjegyzések a hvárezmiek neveihez a középkori Euráziában

A magyar *káliz* szó és ami körülötte van 2. rész⁸

3.2. Személynevek. Az Árpád-kori személynévtárban FEHÉRTÓI KATALIN egy címszóban a *Kaloz*, *Kaluz*, *Koaliz*, *Calix*, *Caliz*, *Caluz*, *Calsi* alakokat szerepelteti (ÁSznt. 444). És a szócikk végén megemlíti a *Kalazi* nevet az ott idézett változatokkal összetartozóként, és külön címszóként is szerepelteti (ÁSznt. 443). A tihanyi apátság 1211. évi birtokoszeírásában: *Kalazy* (PRT. 10: 15; TÓTH 2015: 34). A TESz. (2: 321) kérdőjellel ugyan, de a 'kalász' szó első előfordulásaként említi ezt az adatot. Az 1135-ös *Kaloz*-ról mint nemzetségnévről fentebb már volt szó. A többiekről a mondott névtárból idézem a vonatkozó adatokat is az íráskép alapján csoportosítva.

3.2.1. *Kaliz* 1138/1329: *Koaliz* (SZABÓ 1936: 133; Gy. 3: 99); 1141–1161: *Caliz* szn. (FEJÉRPATAKY 1892–1893: 15).

A 1138. évi dömösi prépostság adományleveléről – amely a 14. századi átíratban maradt ránk, és amelyben a *Koaliz* íráskép fordul elő (SZABÓ 1936: 133; magyar fordítása: MTSzgy. 381–389) – a szövegének kiadója, SZABÓ DÉNES (1936: 55) megjegyzi példákkal illusztrálva, hogy az átírónak megfigyelhetők írás-, illetve olvasáshibái. Szerinte a szövégi *-s* (ṡ: *sz*) hang jelölésére elsősorban *z* jel szolgált. És a következő két névben szereplő kettős *aa* a hosszúságot jelöli: *Bahaan*, *Ifaac* (SZABÓ 1937: 100, 105). KNIEZSA (1952: 23, 55., 42. jegyz.) azon másolatban ránk maradt oklevélről, amelyben a *Caliz* személynév előfordul, megjegyzi, hogy az *s* hang jelölésére általában *z* a fő jel. A kancelláriai helyesírással kapcsolatban arról szól, hogy a rövid *a* hangot néhányszor az *oa* betűkkel jelölik, és példaként megemlíti 1250: *Hoalaz*-t ([Halász]; ÁÚO. 2: 218; a többi adat már a 14. századból való), bár az íráshiba lehetőségét sem zárta ki. GYÖRFFY a mondott helynevet *Haalaz*-nak írja az eredeti 1259. évi oklevélből (Gy. 4: 248). Az *aa* betűcsoport nemcsak hosszú, hanem rövid hangzót is jelölhet (KNIEZSA 1952: 55). Ha a *Koaliz* összekapcsolható az 1111. évi *caliz* névvel és a *Caliz* személynévvel, a *Koaliz* vélhetőleg a *Kaaliz* elírása, és hangalakja – a mai helyesírásban megközelítőleg – inkább *káliz* ~ *kalisz* lehet, mint *káliz* ~ *kaliz*. A korabeli írásmód szerint *Kaliz*-nak is megfelelhet. A *Koaliz* írásképet a *Kualiz* elírásának is lehetne tartani, és a *Kaliz* írásképpel egyenértékűnek. Vö. WOT. 482: *Koaliz* [*kualiz*]). CZEGLÉDY (1970: 257) szerint a kálizok iráni jellegű nevének régi formája, a *xvāliz* (*xvālis*) személynévként *Koaliz* formában maradt fenn, amelyet SZÜCS JENŐ (1987: 13) „az eredeti khvālisz formához közelálló hangalak”-nak tart. Ebben az esetben azonban az írásmód nem *k*-val, hanem *ch*-val, illetve *h*-val kezdődött volna (l. alább).

⁸ Az 1. részt lásd MNy. 2024: 44–54.

A CsnSz.-ban a *Káliz* (mai helyesírással) címszó alatt szerepel az 1437-ből való *Petrus Kalyz* név, melynek utótagja a *káliz* népnévből van származtatva (CsnSz. 534; RÁCZ 2016: 50). Ez meglehetősen késői adat, így megkérdőjelezhető, hogy a népnév hangváltozás nélkül maradhatott-e, és a mondott családnév valóban az etnonimával függ-e össze.

3.2.2. *Calis* 1211: *Calix* (*Caliz*) (PRT. 10: 510; Gy. 1: 707; KOVÁCS 2015: 28); 1276/1641: Dominius Alexander de genere *Calsi* (nemzetségnév; MREV. 1: 378; KARÁCSONYI 1990–1901/1995: 733–734; Gy. 4: 641). A *Calix* névalakkal kapcsolatban – amely az 1211-es Tihanyi összeírásban fordul elő – GÁCSER IMRE (1941: 5, 10, 14) megjegyzi, hogy a *x* jelnek *s* hangértéke van, ami francia hatást árul el. Az oklevél fogalmazványában pedig *Caliz* áll. KNEZSA (1952: 29, 77) szerint az *x*, amely *s* hangértékben igen ritka, talán nem más, mint az *sc*-nek (ϣ: sz) grafikus kapcsolata. GÁCSER azt is írja (1941: 5), hogy „*ā* hang. – Jele *a*. – az *ā* hangé pedig általában *a*, néha azonban *aa* is”. Tehát itt is megközelítőleg *kalisz* vagy *kálisz* hangalakokkal van dolgunk. A *Calsi* szóalakról l. alább.

3.2.3. *Kaluz* 1213/1550: *Kaluz* (VárReg. 160; Gy. 1: 63); 1248: *Kadarkaluz* (nemzetségnév; ÁÚO. 11: 359; RegArp. 1: 892. sz.); 1270: *Kadarkaluz* (nemzetségnév; CDCr. 5: 578; RegArp. 2/1: 2037. sz.); 1290/1303/1479: *Caluz* (Gy. 2: 484). Az 1248. évi oklevélben említett *Kadarkaluz* nemzetség nevével kapcsolatban KARÁCSONYI (1995: 733–734) régen azt írta, hogy ez két személynévből keletkezett, és a második tagját „mai kiejtéssel Kalásznak kell mondanunk, mert a pest- pilisi- és nyitrai megyei Kalász hegységek neveit hajdan szintén Kaluznak írták, s az idők folytával Kalászra változott. A Kalász (Kalez) nemzetség mint Békás-Megyer felett birtokos már 1135-ben előfordult.” Tehát KARÁCSONYI is a fent említett *Kalcz*-t *Kalez*-nek olvasta. És úgy vélte, hogy a Kadar-Kaluz nemzetségbeli Sándor azonos az „Alexander de genere *Kalsi*” (vagyis *Calsi*) nevű személlyel, aki az Árpád-házi Margit szentté avatása ügyében tett bizonyítást (MREV. 1: 378). Ha megállja helyét e vélekedés, a *Calsi*-t a *Calis* (*Kalis*) elírásának tekinthetjük. (Mellesleg jelzem, hogy KÁZMÉR az 1557. évi *Kalsy* családnévet a *Kalsa* [Abaúj m.] helynévből származtatja, l. CsnSz. 539). GYÖRFFY (1990: 53.) szerint „Határőri szolgálatot teljesített az eredetileg Zalához tartozó zagorjai határszélen települt Kadarkaluz nemzetség (*de genere Kadarkaluz*).”

3.2.4. *Kaloz* 1330: *Kaloz* (AnSzt. 239). Ez már Anjou-kori adat. Egyúttal megemlíteném, hogy PAIS DEZSŐ (1921–1922: 99) egy 1086. évi hamis oklevélben előforduló *Coluzti* (DHA. 1: 253; RegArp. 1: 22. sz.) írásképpen a *-ti* képzővel ellátott *kaliz* (sic!) névalakot látja, de ez bizonyára nem idevágó adat (Gy. 2: 603; ÁSzt. 217).

Kiegészítésül megjegyzendő, hogy például a *kovács* közszo – amelynek korai adatai helynevekben maradtak ránk – az Árpád-korban néhányszor olyan írásmódban bukkan fel, mint 1193: *coach*, 1230: *Cuach* (TESz. 2: 597; EWUng. 810). Ezekben az írásképekben vélhetőleg a magánhangzóközi helyzetben lévő *β* kiesésével keletkezett hangalak (*kuács* ~ *koács* < *kofács*) tükröződik (SZÖKE 2015: 61, 181). A fent említett *Kualuz*, *Qualiz* és *Koaliz* írásképek viszont nyilván nem értelmezhetők hasonlóképpen.

Az eddig felsorolt névalakokat áttekintve – a feltételezetteket is beleértve – a következő kép körvonalazódik. Tekintve véve, hogy a *Kaluz*-féle betűkép a hamis

vagy átiratban ránk maradt oklevelekben bukkan fel már a 11. században, nincs kizárva, hogy a későbbi másolók saját korabeli írásszokásnak megfelelően változtatták az írásmódot. A 12. században a *Caliz* ~ *Kaliz* névforma (írásképe) használata gyakoriságában nincs nagy különbség a *Kaluz* ~ *Caluz*-étól, és nem dönthető el egyértelműen melyik szóalak volt a legkorábbi, sőt az sem lehetetlen, hogy mind a két írásképe egyidőben létezett. Az is látható, hogy a *Kaluz* ~ *Caluz* névalak a 13. században lassan kiszorítja a *Caliz* ~ *Kaliz*-t, és a 14. században a *Kaloz* alak is jelentkezik.

Összehasonlítóképpen idézem a forrásokban szereplő betűképek néhányának hangértékét, amely a WOT.-ban van megadva. 1111: *caliz* [kāliz], 1135/1262: *kalez* [kālez], 1213/1550: *kaluz* [kāluz], *Kalez* [kālez], 1138/1329 *Koaliz* [kualiz], 1348: *Kalaz* [kalaz]. Az átvétel folyamata következőképpen van rekonstruálva: *kāliz* < **kaliz* ← nyugati ótörök **kvaliz* | keleti ótörök **Kvaliz* < *Xvaliz* < *Kwarizm* (sic!) (WOT. 482). Eszerint a magyar nyelv a nyugati ótörök *kvaliz*-t átmásolta **kaliz* alakban (első adaptáció), majd a magyarban *kāliz* alakban rögzült. Megfigyelhető, hogy a rekonstruált hangalakokban nemegyszer majdnem betűhűen tükröződnek a forrásadatokban előforduló különböző írásmódok. Mindenesetre a fentebb elmondottakból is részben kiviláglik, hogy nem könnyű feladat megállapítani a különféle írásképek mögötti hangzós formákat.

3.3. A *caliz* elnevezés korai hangalakjai. Szóink korai hangalakjára nézve több dolog tisztázandó. KNIEZSA ISTVÁN, aki a fentebb hivatkozott 1111. évi oklevelet (erről újabb nyelvtörténeti áttekintés KATONA 2022: 193–197) tüzetes nyelvészeti vizsgálat alá vette (1947–1949), és jelezte, hogy az ott előforduló helynevek nagy része szláv eredetű. A *caliz* névalakot *Kāliz*-nak olvasva népnévnek tartja, mégpedig egy mohamedán török törzsnévnek. És írja, hogy a „magyar szókezdő *k*- egy idegen *ch*-nak helyettesítése” (1947–1949: 33, 35). Ugyanakkor megjegyzi, hogy a *ch* hang a magyarban *h*-vá fejlődött, e korban azonban még megvan. A vélekedése ellentmondásosnak tűnik, hiszen ha ebben a korban még megvolt a *ch* [χ] hang, akkor nem került volna sor a *k*-val való hanghelyettesítésre, és **χaliz*-ból **haliz* hangalak keletkezett volna a későbbiekben. Ugyanakkor arra a kérdésre is kellene felelni, hogy mi lehet az átadó nyelv, amelyben a szó a χ hanggal kezdődött. Hasonlóképpen értékelhető HARMATTA JÁNOS véleménye, miszerint – amint láttuk – a *kāliz* szó az alánok nyelvéből (**Xvāliz*) került be a magyarba a kései ősmagyar korban. KNIEZSA (1939b: 203) azonban egy korábbi írásában azon feltevés alátámasztása végett, miszerint az idegennyelvi χ hangot az őmagyarban is *k*-val helyettesíthették, éppen a *kāliz* népnevet hozza fel utalva arra, hogy ez a név minden forrásunk egybehangzó vallomása szerint kétségtelenül χ-val hangzott. Ezzel szemben MOÓR ELEMÉR (1939: 11) joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy „a magyarok ezt a népnevet például a törökök révén is megismerhették, már pedig a törökben a szókezdetben nincs χ; így tehát az esetleges eredeti szókezdeti χ-t ennél a névnél a törökök is *k*-val helyettesítették volna”. Szerinte a χ > h hangváltozás a 12. század második felében még nem következett be.

Érdekes módon KNIEZSA mondott nézetét a „*Kór* szavunk eredete” című írásában tette közzé. A magyar *kór* szó nyugati szláv *chvor* ’betegség’ szóból származik, és első előfordulása a 13. század második feléből való (EWUng. 795; vö. TESz. 2: 567–568. Vö. MOÓR 1939: 133). A *kór* szóról KNIEZSA (SzlJsz. 280)

későbbi munkájában a következőképpen ír: „Hangtani tekintetben feltűnő a magyar szóban a *k* a szláv *ch*-val szemben. Ez olyan korban való átvételre mutat, amikor a magyarban már nem volt *ch*”. BÁRCZI GÉZA, aki szerint a *χ* hang az ómagyar korszak elején elsősorban szó elején fordul elő, mégpedig mind eredeti finnugor, mind – ritkábban – jövevényszavakban, megjegyzi, hogy jelölése *ch*, és főleg a régebbi nyelvemlékekben legtöbbször *h*. És a szó elején ez a hang *h*-vá változik (Hallotti beszéd: *charmul* > *három*, *chomuv* > *hamu* stb.) jövevényszavakban is (alán *χīd* > *chyd* > *híd*, szláv *chvarastъ* > 1231: *Narduncharasta* stb.), és a 14. században a *χ*-s ejtés már csak ritka variáns lehetett (BÁRCZI 1958a: 110, 133; vö. GERSTNER 2018: 113–114). Olyan szavakra, mint a *hála*, a *halom* is hivatkozhatunk, amelyek szláv eredetűek, noha forrásai közelebről nem határozhatók meg (vö. **chvala*, **chvľmъ*. SzlJsz. 209–211; TESz. 2: 31, 37–38; EWUng. 517, 519). A *caliz* névvel kapcsolatba hozható hely- és személynemekre nézve nincs adat a szókezdeti *ch*-s vagy *h*-s írásmódra. Valószínű, hogy a magyar nyelv nem a *χ* fokon és nem egy szláv vagy iráni nyelven keresztül vette át a kérdéses elnevezést. A *caliz* szókezdő *c*-jének hangértéke valóban *k*, és olyan idegen nyelvből eredhet, amely a hvárezmiek nevéül *k*-val (*q*-val) kezdődő etnonimát alkalmazott.

KNIEZSA (1952: 35, 39) szerint a *s* (= [sz]) hang jelölésében a 12. század elejétől a *z* jel mind nagyobb szerepet kezdett játszani, a tatárjárás korától fogva pedig túlnyomó többségben uralkodóvá vált. Mivel a *caliz*, *Kaluz* stb. szóvégi *z* jele így nemcsak a *z*, hanem az *sz* hang jelölésére is szolgált ezekben az időkben, és az 1111-es oklevél írnoka által alkalmazott írásmód is erről tanúskodik (az *sz* hang jelei: *z*, *s*, *sc* és *c*; a *z* hang jele mindig *z*; KNIEZSA 1947–1949: 33–34), nehéz eldönteni, hogy szónk szóvégi betűjének, a *-z*-nek milyen hangértéke volt valójában. Arra, hogy a szóvégi *-z* jel hangértéke *-s* volt, több példa van: *Halaz* hn. ([Halász]; 1222/1550: Gy. 4: 248; 1245: NÉMETH 1997: 89); 1192/1374/1425: *Halazfenyr* hn. (Gy. 1: 236; TESz. 2: 31). További hasonló példák (TESz. 2: 561, 1073; 3: 80): 1292: *Copaz* (szn., Kopasz); 1214/1550: *Ponoz* (hn., Panaszt); 1181: *Uloz* (hn. Olasz). Tehát valószínűbbnek tartom, hogy a *caliz* szóvége zöngétlen volt. E vélemény alátámasztásául azon körülmény is szolgál, hogy az ilyen típusú (*-l*-es) elnevezés vége minden – nem magyar – forrásadatunk egybehangzó vallo-mása szerint *sz*-szel hangzott. Nyitva kell hagynom egyelőre azt a kérdést, hogy az első szótagbeli magánhangzó hosszú volt-e vagy sem.

4. Χαλισιοι. A Magyar Királyság 12. századi hadieseményei során felbuk-
kanó **Χαλισιοι** etnonima különös figyelmet érdemel, amelyről Ióánnész Kinnamos bizánci történetíró munkájában (Epitomé) történik említés, mint a Kárpát-mé-
dence déli részein lakó népcsoport neve. Több kutató foglalkozott már a bizánci
történetíró idevágó híradásával, és – amelyről a fentiekben többször is szó esett
érintőlegesen – a mondott népcsoportot, amely katonáskodóként szerepel a Bizánc
elleni magyar hadviselésben, a *caliz* szóval hozták kapcsolatba. Az első híradás
szerint – amely az 1150. évre vonatkozik – a magyar seregben a keresztény hitet
valló magyarok (hunok) mellett „a köztük élő, de más hiten levő kálizok” is vol-
tak, akik „most is a – mégpedig nem is tiszta! – mózesi törvényeket használják”.
És a magyar sereggel együtt még a besenyők és a szerbek (dalmaták) is harcoltak

Bizánc ellen (MORAVCSIK fordítása: ÁMTBF. 202; vö. VIINJ. 4: 31–32; Kinnamos 86; BIBIKOV 1997: 52, 62, 114; IF. 230). Kinnamos másik közlése szerint, amely a III. István és Manuél császár közötti 1165. évi hadakozásról szól: „Amikor tehát a császár elvonult onnan és egy másik erődtámenyt kezdett építeni, amelybe sok sirmioni hunt telepített, akiket náluk kálizoknak szoktak nevezni – ők más hitűek, ahogyan már említettem, és ugyanabban hisznek, mint a perzsák –, a király, mivel pontos értesüléseket szerzett a Zeugméval történekekről, előkelő vagy püspöki tisztséget betöltő követeket küldött a császárhoz azzal az ígérettel, hogy Sirmiont is újra átadja a rómaiaknak, és hozzá még egész Dalmáciát is ígérte” (BERKES LAJOS fordítása: IF. 259; Kinnamos 186; VIINJ. 4: 86; KOSSÁNYI 1937: 356, 368). MORAVCSIK fordítása szerint, amely eltér a többiekétől: „A király, mikor a császár onnan eltávoztván egy másik erőd ostromába kezdett, ahová ő a sirmioni hunok közül [...] sokat telepített” (ÁMTBF. 234–235). MORAVCSIK GYULA posztumusz könyve rá vonatkozó lábjegyzete szerint – amelyet KAPITÁNYFÉ ISTVÁN készített GYÓNI MÁTYÁS 1938-as tanulmányára hivatkozva – a kálizok „Dél-Magyarországon lakó török fajú nép, melynek egy része karaita zsidó vallású volt, más része mohamedán” (ÁMTBF. 202, 32. jegyz.). CHARLES M. BRAND szerint, aki a bizánci mű angol fordítását készítette, a *Chalasioi* talán „refugee Jewish Khazars” (Kinnamos 244., 22. jegyz.). (Az idevágó hadieseményekről és háttérükről l. MAKK 1989: 53, 91–93, 143., 94. jegyz.)

GYÓNI említett 1938-as írásában vitába szállt KOSSÁNYI BÉLA véleményével, aki 1937-ben górcső alá vette Kinnamos vallási szemszögből látszólag egymásnak ellentmondó tudósításait, bár nem tért ki a kálizok (nála kalizok) eredetkérdésére. Az utóbbi kutató ugyanis „A kalizok vallása” című munkájában⁹ – nem fogadta el NAGY GÉZA véleményét, és leszögezi, hogy Kinnamos híradása nem bizonyítja a kalizok zsidó voltát. Jelezve azt, hogy azon nézet vállalói – miszerint a kabarok zsidó hitűek, és a kálizok pedig a kabarok utódai – ennek alátámasztását Kinnamos mondott tudósításában vélték feltalálni, KOSSÁNYI joggal felhívta a figyelmet arra, hogy mind a két nézet csak hipotézis lehet (KOSSÁNYI 1937: 368). GYÓNI igyekezett cáfolni KOSSÁNYI véleményét – miszerint a kálizok mohamedán vallásúak –, és a MORAVCSIK által fent hivatkozott következtetésre jutott, feltételezve azt, hogy a *káliz* népnév, de a *kabar* nem, hanem alkalmi fedőnév. Egyes kutatók még mindig kitartanak azon vélemény mellett, miszerint a kálizok egy része zsidó vallású volt (Kinnamos 1976: 244., 22. jegyz.; VIINJ. 4: 31–32., 62. jegyz., 86., 233. jegyz.; GÖCKENJAN 1972: 53; MAREK 2006: 285–286; SZEGVÁRI 2011: 46). E felfogásnak gyökerei részben a kabarkérdésben is rejlenek. LIGETI LAJOS (1976: 27) GYÓNI nézetét „teljesen téves premisszákra épült feltevés”-nek tartja.

Témánk szempontjából külön figyelmet érdemel, hogy KOSSÁNYI (1937: 356) a *Χαλῑσιοι* nevet *chalisiak*-nak írja át. (PAULER GYULA [1899. 1: 310, 500., 515. jegyz.] pedig fentebb említett könyvében *khaliziak*-nak írta.) GYÓNI néhány évvel később megjelent könyvében kísérletet tett arra, hogy magyarázatot

⁹ Tudománytörténeti szempontból érdekes, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1945. október 16-i felolvasó ülésén bemutatták CZEGLÉDY KÁROLYNAK a „Kalizok (sic!) vallása” című dolgozatát (Magyar Nyelv 42. 1946: 93), amely azonban nem jelent meg nyomtatásban.

találjon a *Χαλίσιοι* és a *caliz* között levő hangtani eltérésre. Úgy tűnik, hogy se előtte se utána érdemben nem nyilvánult meg ezen kérdés iránti érdeklődés a szakirodalomban, és különös indoklás nélkül természetesnek tekintik a két név azonosságát (vö. az újabb szakirodalomból: GÖCKENJAN 1972: 51, 66; SZÉKELY 1974: 58–59; GOLB–PRICAK 1982: 154 [a vonatkozó rész PRICAK munkája]; LEWICKI 1986: 1015; GYÖRFFY 1990: 51–52; BIBIKOV 1997: 114., 95. jegyz.; KRISTÓ 2003: 45–46; ÇOBAN 2012: 62; POLGÁR 2016: 566; STOJKOVSKI 2020: 319; ZSOLDOS 2022b: 280, 282).¹⁰ Mindenesetre a kérdés tisztázása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az azonosítást szilárd alapra helyezhessük. GYÓNI (1943: 140, vö. 65), aki szerint a magyar *kaliz* (egykorú magyar hangalak szerinte: *káliz*) szónak várható szabályos görög átírása **Κάλιζοι* lenne a *Χαλίσιοι* helyett, úgy vélte, hogy az utóbbi szó mögött „nem a magyar *káliz* hangalak van, hanem vagy az orosz *Хвалицу* vagy egy ennek megfelelő délszláv *-i* végű névalak, de mindenesetre egy szóeleji *ch* hangot tartalmazó, még nem magyar alak”. (Mellesleg megemlíthető, hogy a *Χαλίσιοι* az említett szerb fordításban *Хвалицују*, az oroszban pedig *хвалищѹи* alakban szerepel.) Mivel Kinnamos mondott művében a hvárezmiekéről másutt *Χωρασμίοι* (plur. gen. *Χωρασμίων*) hagyományos ókori görög néven tesz említést (BIBIKOV 1997: 54, 65; l. még Kinnamos 140), kétségtelen, hogy a *Χαλίσιοι* elnevezés nála nem szolgált a hvárezmiek jelölésére, hanem egy lokális elnevezéssel van dolgunk. Elképzelhető, hogy a görög *χ* képviselte az ómagyar spiráns *χ* hangot (vö. GYÓNI 1943: 177) ugyan, de aligha valószínű, hogy a *caliz* szókezdő *c*-je palatális spiráns hangot jelölt volna, arra való tekintettel, hogy – amint láttuk – a magyarban a *χ > h* hangfejlődés várható. Amennyiben az ómagyar *χ* hanghoz hasonló szláv *ch*-t a görög *χ* betűvel rögzítették, GYÓNI érvelése meggyőzőnek tűnne. Azonban még ha a görög névalak átadó nyelve szláv lenne is, a kérdéses etnonima a magyar nyelvből nem kerülhetett be a szlávba, se a görögbe a szókezdő magyar *k*- miatt. Ha követjük GYÓNI véleményét, még magyarázatra szorul az is, hogy a szláv *Ха-* miért lesz a görögben *Χα-*. Egyébként néha megfigyelhető, hogy a szláv *chv-* a görögben *f* hangra változik (l. pl. **Chvostъna ~ Φώσταίνα*: VASMER 1941: 251, 298–299; TOCHTAS’JEV 2018: 312). LIGETI LAJOS (1986: 270) megjegyzését ismét idézem,

¹⁰ Érdekes, hogy GÖCKENJAN (1972: 50–53) német nyelvű hasznos könyvében a kálizokat *Chalizen* néven emlegeti, amely a *caliz* és a *Χαλίσιοι* szóalakok összeolvasztása eredményének tűnik. Hasonló eljárás szüleményének látszik a „Khalizyans (Hung. *kálizok*)” frázis, amely ZSOLDOS ATTILA (2022a: 166–167) magyar nyelvű könyvének kissé lerövidített angol változatában szerepel. MILOŠ MAREK (2006: 280, 1. jegyz.) az „Idegen etnikumok a középkori Szlovákiában” (sic!) című szlovák nyelvű monográfiájában – amely szerint „...ruské Xbalici (sic!), z čoho vzniklo uhorské pomenovanie kaliz > káloz” – a kálizok neve *Chvalíz* lett. BEREND NÓRA angol nyelvű könyvében (BEREND 2001: 66, 113) – aki három nem keresztény etnikai csoport: a zsidók, a muszlimok és a kománok történetéről ad áttekintést a 9–13. századi Kárpát-medencében – lakonikusan úgy véli, hogy „Hungarian documents talk about the Kaliz (sic!), a group of merchants originating from Khwarezm”, és írja, hogy „The name of the road, ‘Calizutu’ (sic!), is a combination of ‘káliz’, that is, Khwarezmien Muslims, and the Old Hungarian form of ‘út’, road.” Talán a zsidóság szerepére nagyobb figyelmet szentelvény nem szól a *Χαλίσιοι* népcsoportról, amelyet egyébként néha-néha a zsidó vallásúakkal is kapcsolatba hoztak a szakirodalomban.

amely hasznos útmutatást kínál: „A *káliz* névben az *l* iráni sajtáság, melyet megerősít a bizánci *Χαλίσιοι* és a Káspi-tenger orosz neve, a *Хвалинское море*. Ezzel szemben a szókezdő *k-* csak a XI. század óta hiteles, és török nyelvi közvetítésre utal”. RÓNA-TAS ANDRÁS (WOT. 482), aki LIGETivel egyetértőleg török eredetűnek tartja a magyar lexémát, úgy véli, hogy a görög *Xvalisioi* (sic!) réshanggal kezdődő névalak, amelyben egy iráni forma tükröződik. És következésképpen vezeti le a szónkat: a magyar nyelv a nyugati ótörök **kvaliz* névformát átmásolta a **kaliz* alakba (első adaptáció), majd *kāliz*-zá alakult. Megjegyzendő, hogy a görög *χ* több idegen hang rögzítésére is szolgált (MORAVCSIK 1958. 2: 36), és a latin szövegben említett *caliz* szóalak utolsó betűjét, a *-z*-t zöngétlen hang rögzítésére is alkalmazták a 12. században, így a kérdésnek további szemügyre vételre van szüksége.

Kinnamos a szerbekre *Σέρβιοι* – akikről más bizánci szerzők *Σέρβοι* (NCh. 2: Index, 77; ÁMTBF. 269–271) vagy *Σέρβλοι* (DAI. 308. [Névmutató]) néven tesznek említést –, az örményekre *Ἀρμένιοι* (NCh. 2: Index 17), a besenyőkre *Πετρινάκοι* és a dalmátokra *Δαλμάται* névformát alkalmazza (ÁMTBF. 197, 200, 202, 246, 344, 346, 351, 352; BIBIKOV 1997: 52, 54, 56, 58). A *Χαλίσιοι* névalak így nem rendkívüli, és nem kell különös jelentőséget tulajdonítani annak, hogy az etnonima nem a **Χαλίσοι* (BORIS STOJKOVSKI [2020: 319] a *Χαλίσοι* [!]) formát kelti életre), hanem a *Χαλίσιοι* névalakban fordul elő.¹¹ Tehát nem szükséges a szláv **Хвалици*-féle formát feltételezni mint átdadó névalak. Bizonyosnak mondható, hogy a *Χαλίσιοι*-ban nem tükröződik a magyar *káliz* hangalak, így magyarázatra szorul a görög szókezdő *X-* betű. Nincs kizárva, hogy a bizánciak egy bizonyos török nyelv beszélőitől szereztek információt a kálizokról. Kinnamos az 1150. évi hadi esemény kapcsán arról szól, hogy a *Χαλίσιοι*, a besenyők és a szerbek (dalmáták) is együtt harcoltak Bizánc ellen. A bizánci történetírónak – aki az 1120-as években a Bizánc területébe behatoló besenyőkről is hírt ad (Kinnamos 16–17), és szemtanúja volt Zeugme (Zimony, szerb. *Земун*) 1165-ös ostromának (ÁMTBF. 234–235. Kinnamos 181–182., 184.; KOSSÁNYI 1937: 368.; EFTHYMIADIS 2008: 23., 9. jegyz.) – tudomására juthatott a határvidéken lakó különleges nevet viselő mohamedán csoport léte, mégpedig a besenyők nyelvének közvetítésével. Ha elfogadnánk azt a hipotézist, miszerint a kálizok nyelve törökké vált addigra, természetesen ők is Kinnamos informátorai közé sorolhatók lennének.

Ezeket a körülményeket tekintetbe véve feltehető, hogy egy török – talán besenyő – nyelvi jegyet visel a *Χαλίσιοι* elnevezés. Maga GYÓNI (1943: 177; vö. MORAVCSIK 1958. 2: 36) is megjegyzi, hogy a görög *χ* jelet „a török aspirált *k'* hang” jelölésére is használták. Itt néhány jellegzetes példára utalhatnánk: *Χοπόν* (*Γιαζιχοπόν*) ~ tör. *Qapan* (*Yazıqapan*); *Χαβουζιγγυλά* ~ tör. *Qabuqşinyula*; *Χαραβόη* ~ tör. *Qara-bai*. Ezek mind a besenyőknél előforduló tartomány-, illetve törzsnevek, amelyeket Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár és munkatársai által össze-

¹¹ Egyúttal megemlítendő, hogy a *Χαλίσιοι* Stephanos Byzantios *Ethnika* címen ismert 6. századi földrajzi szótárában is felbukkannak, amelyben többnyire antik íróktól való idézetek találhatók. A *Χαλίσια* címszónál arról esik szó, hogy a Pontosnál egy *Χαλίσια* nevű város van, amelynek lakóit *Χαλίσιοι*-nak hívják (SB. 5: 78–79). A szótárban (i. m. 108–109) a *Χορασμίη* mint városnév is szerepel címszóként, és lakóiról, a *Χοράσμοι*-ról esik szó.

állított A birodalom kormányzása (DAI.) címen ismert mű hagyományozott ránk (DAI. 166, 170. [c. 37.]; MORAVCSIK 1958. 2: 112, 332; vö. MENGES 1944–1945: 261, 263–264, 268–269; GYÖRFFY 1990: 177, 179; LIGETI 1986: 507, 510; VÖRÖS 2005: 244, 245, 247). Ugyanott olyan folyónév, mint *Χαράκουλ* (tör. *Qara-köl*) is előfordul (DAI. 186. [c. 42.]; MORAVCSIK 1958. 2: 340). Talán nem tévedek nagyot, ha az elmondottakból arra következtetek, hogy a *Χαλίσ(τοι)* egy török **qalis* vagy *qālis* hangalak görög megközelítése. Mivel a görög α betű hosszú magánhangzó jelöléséül is alkalmazásban volt (GYÓNI 1943: 202–203), a feltételezett kétféle török hangalak közül egyelőre nem lehet dönteni az egyik vagy a másik javára.

5. A **qalis* ~ *qālis* név átvétele a magyarban. Főképp a magyar hely- és személynévek elemzése alapján fentebb arra a következtetésre jutottam, hogy az elnevezés magyar alakja, pontosabban írásképe az Árpád-korban hozzátétőlegesen két típusra oszlik: *Caliz* ~ *Kaliz* ~ *Calis* és *Kaluz* ~ *Caluz*, tehát a második szótág magánhangzó jelölésében az *i* ~ *u* ingadozás figyelhető meg.

Előbb azon kérdésre kerítünk néhány sort, hogy ha a magyar nyelv – az ősmagyar kor végén – átvette a **qalis* vagy *qālis* szóalakot, ez hogyan idomult hozzá a magyar hangrendszerhez. Ha megvolt veláris *j* az ősmagyar korban és az ómagyar kor elején (BÁRCZI 1958a: 28–29, 33, 53–54; GERSTNER 2018: 109–110, 117; SARNYAI 2022: 447), a *kalis* vagy *kālis* hangalakban maradhatott megőrizve a veláris *j*-t. Sokat nyom a latba azon példa, amely az alánból származónak tartott *asszony* szóval kapcsolatos (HARMATTA 1970: 63, 104; vö. IESOJa. 4: 236. „*xsīn*”). GERSTNER KÁROLY (2018: 120) ezzel kapcsolatos szavait idézem: „Az alán *axsīn* palatális *i*-je a magyarba kerülve a magánhangzó-harmónia miatt előbb veláris *j* lett, majd labializálódott: HB. *ach/cin* [áχszin (sic!)] > [1237–1240] *Asscun* (> *asszony*). Ez a változás a 12. század végére lezajlott, s ezzel a veláris *j* fonéma eltűnt a magyar nyelvből.” A Halotti beszéd előtt, amelynek másolata 1195 körül keletkezett, az 1150-es *Ahchyn* íráskép is ismert (TESz. 1: 189; EWUng. 55). LIGETI (1986: 164, 198) is feltételezi, hogy a kései ősmagyar még őrizte a veláris *i*-t (**axsīn*), amely még az ómagyar kor elején is megvolt, később *u*-vá fejlődött.

Az etimológiai szótárak (TESz. 1: 179–180; EWUng. 49–50) szerint az *árok* szó ótörök eredetű (< tör. *arīq*; a WOT. szerint a nyugati ótörök **aruk* átvétele). Bennük a rá vonatkozó adatok között az 1055-ös Tihanyi alapítólevélben említett *aruk* is, az 1165-ös *Arichdi* személynév (l. még ÁSzt. 72) is szerepel. A szóra több adat van az Árpád-korból. 1086: *aruk* (DHA. 251; HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 88; LIGETI 1986: 255–256); 1211: *Arokzeg* (KOVÁCS 2015: 27, 131) stb. Ha az *Arichdi* névforma kapcsolatba hozható az *árok* szóval, azt jelentheti, hogy a veláris *j* (tör. *i*) vagy megőrződött, vagy palatális *i*-vé vált (vö. BÁRCZI 1958a: 54), amit mindenestre maga az *i* betűjel nem árul el. Valószínűleg az *áruk* (1055: *aruk*) és az *árik* ~ *árik* (1165: *Arich-*) névformák egymás mellett léteztek bizonyos ideig egyes nyelvjárásokban még a 12. században is, és majd az előbbi alak kiszorítja az utóbbit. Úgy vélem, hogy ebbe a képbe jól illeszkedik a tör. **qalis* ~ *qālis* szóalak átvétele a magyarba. Amennyiben megállja helyét a hipotézis, miszerint az átadó török névalak **qālis* vagy **qalis* volt, bizonyosnak tűnik, hogy a magyar hangalakja kezdetben megközelítőleg *kālīsz* ~ *kālīsz* (> *kālīsz*) volt. És vélhetőleg

a 12. század végére a szó írásmódja már két, azaz *Caliz* ~ *Kaliz* és *Caluz* ~ *Kaluz* irányba fejlődhetett, majd a későbbiekben az előbbi kiszoríthatta az utóbbi forma.

Abban a vonatkozásban, hogy a török szóvégi *-s* hang az idők során *-z*-re változhatott a magyarban, hivatkozhatunk a magyar *borz* szóra, amely török eredetű (< tör. **bors*; TESz. 1: 350; EWUng. 129; vö. LIGETI 1986: 307–308). A WOT. (157–158) szerint a nyugati ótörök **borsī* szót vette át a magyar nyelv, amelyben *-rsi* > *-rz* hangváltozás történt. A *borz* első előfordulása a *Borz* (hn.) betűképben éppen azon 1141–1161 körül kelt oklevélben található, amelyben a már fentebb említett *Caliz* személynév is felbukkan (FEJÉRPATAKY 1892–1893: 15–16). KНИЕZSA (1952: 23) szerint ezen csatári oklevél *s* [sz] hang jelölésénél általában *z* a fő jel. Valószínű tehát a *Caliz* írásképpnek *kálishz* ~ *kálisz* és a *Borz*-énak pedig *borsz* volt a hangalakja. Feltehető ugyanakkor, hogy a kérdéses zöngésedés a *kalauz* (> *kalóz*) szó hangtani hatására is végbemehetett. A *kalauz* szó, amelyet általában kun (komán) jövevényszónak tartanak (EWUng. 668; WOT. 481; vö. TESz. 2: 322), vélhetőleg korábban, már az ősmagyar kor végén megvolt a magyar szókészletben (l. alább). A másik lehetőség a betűejtés hatása. Már fent láttuk, hogy a szóvégi *-z* jel gyakran *-sz* hang jelölésére szolgált: *Halaz* (halász), *Copaz* (kopasz), *Ponoz* (panasz), *Ulaz* (olasz). Ezen szavak használata sokkal gyakoribb lehetett, mint a *caliz*-é, és feltehető, hogy az utóbbi szót majd a betűejtés alapján zöngésen kezdhették ejteni, miután feledésbe merült a szó etnikumjelölő volta. Akárhogyan is álljon a dolog, az ősmagyar kor végén a *kálishz* ~ *kalisz*-féle hangalak keletkezhetett, és az 1111-évi *caliz* betűkép *z*-jének hangértéke még *sz* lehetett, amit fentebb a 3.2.1. és a 3.2.2. fejezetben mondtak is alátámasztanak. Arra a kérdésre, hogy az első szótag magánhangzója hosszú volt-e, a későbbiekben térnénk rá. Ez az átadó nyelvtől is függhet.

6. **Xwālis* > **qālīs*. Joggal gondolható, hogy a tör. **qālīs/qālīs* szó a középiráni nyelvek (szogd, hvárezmi, alán, középperzsa stb.) valamelyikéből való jövevény. A *qālīs/qālīs* szóval megközelítőleg hasonló írásképpel rendelkező nevek, azaz a szóközepi *-l*-es típusú névalakok közül időrendileg az első Pseudo-Zacharias rhetor szír népnévlistájában szerepel, amely a 6. századból származik, és amelyben összesen 13 – köztük *szabir* (*sbr*), *kazár* (*ksr*), *eftal* (*'bdl*) stb. – nép felsorolása található. Pontosabb elhelyezkedésükről alig lehet tudni, és köztük nehezen azonosíthatók is vannak. És a felsorolásban a *kwls* (12. könyv, 7. fej.) név is előfordul. JOSEF MARQUART (1903: 356, 1. jegyz.; ALEMANY 2000: 394) nevezetes könyvében a szír névalakról röviden annyit jegyzett meg: *Chōlas* – *Χολιάται*, és nem hozta kapcsolatba a hvárezmiekkal. A kérdéses név a kútfő német és angol fordításában a *Khulas* (ChZ/d. 253; ChZ/e. 450, 216. jegyz.), az oroszében pedig *κυνac* (ChZ/r. 595) névalakban fordul elő. CZEGLÉDY KÁROLY (1971: 137–139, 142–143; vö. uő 1958: 253) – jelezve, hogy a szír híradás egy bizánci forrás középperzsa fordításán alapszik – rámutatott arra, hogy a szír *k* fonetikai értéke *χ*, és a kérdéses nevet *xwālis*-nak vokalizálta. Ugyanakkor elvetette a *ksr* betűcsoport *kazár*-ral (*qasar*-ral) való azonosítását (DICKENS 2018: 122; vö. RÓNA-TAS 1982: 370). Egy másik rövid írásában pedig *xwālis* olvasatot feltüntetve ezt a *káliz* névvél hozta összefüggésbe (CZEGLÉDY 1970: 257). És MARQUART-hoz hasonlóan,

aki azonban bizonyára nem volt tekintettel a *caliz*, *хвалуц* stb. alakokra, felhozta a *Χοαλίται* névformát is, és – amint láttuk – úgy vélte, hogy ez a név is a kálizok nevével függ össze. Már korábban GYÓNI (1938: 88; GÖCKENJAN 1972: 46) is hasonló gondolatot pendített meg, miszerint a szír névalaknak „magyar olvasása: *kvalisz*”, és írja tovább: „Nyilván ugyanez a Kaukázustól északra élő nép szerepel *Χουάλης*: *kválisz* néven a Notitia Episcopatum címen ismert bizánci püspökségi jegyzékben”. Abból, hogy a szír névformának – amely egy középperzsa alak szír adaptációja – **χwālis/χwalis*-féle hangéréke van, aligha lehetséges megfejtteni a szír fordítás alapjául közvetve szolgáló bizánci névalakot. Más-más nyelven ránk maradt etnonimákat pusztán összecsengésük alapján azonosítani merész vállalkozás ugyan, mindazonáltal meglehetősen összhangban van a többszörösen közvetett szóalak (**χwālis/χwalis*) a tör. **qālis/qalis* névalakkal. Olyan iráni jövevényszóra gondolhatunk a törökben, amelynek átadó alakjában szókezdő *χ* vagy *χw* lehetett. Ha a török nyelv egy bizonyos iráni nyelvből átvette az elnevezést, elkerülvén a szó eleji mássalhangzó-torlódást (*χw*), és ugyanakkor a szóeleji *χ*-t zárhangú *q*-val helyettesítve hozhatta létre a **qālis/qalis* névformát. A kazárok közvetlen szomszédságában volt a magyar ajkúak szállásterülete a 9. században, így nagy valószínűséggel tőlük vehették át a **qālis/qalis* szót. Tehát okunk van feltenni, hogy az ómagyar *caliz* íráskép hangértéke hozzávetőlegesen *kálisz* vagy *kálisz* (> *kálisz*) volt.

6.1. **Qālis* < **Xwālis* < *Xwārizm*. A **χwālis/χwalis* szóalak keletkezése és kelet-európai adaptációjának és elterjedésének kibogozása nem könnyű feladat, de nem nehéz felfedezni azt, hogy az említett névalak jól összecseng a szláv *хвалуц* szóval, amelyre a későbbiekben térek rá. Előbb a **χwālis/χwalis* szóalak létrejötte körülményeire kell figyelmet szentelni. Ezzel kapcsolatban HARMATTA JÁNOS idevágó véleménye nyújt segítséget, amely sajnos jegyzetapparátussal nincs ellátva. Szerinte a „magyar középiráni kölcsönzéseinek ötödik rétege a xvārizmi alán jövevényszók csoportja”, és valószínű, hogy „a xvārizmi alánokkal és a tőlük a magyarba átkerült jövevényszavakkal szorosan összefügg a *káliz* etnikum megjelenése és szerepe is Magyarországon. Az alánnak ugyanis jellemző sajátossága volt az *-r-* > *-l-*, a *-zn-* > *-nz-* és az *-nz-* > *-z-* hangfejlődés [...]. Így a *Xvārizm* névből az alánban hangtörvényszerűen **Xvālinz*-nak, majd **Xvāliz*-nak kellett fejlődnie. *Xvārizm* nevének ezt az alakját csak a xvārizmi alánok hozhatták magukkal Kelet-Európába, ahol az óorosz *Chvalynskoe morje* a **Xvālinz* alakot tükrözi, valamint Magyarországra, ahol a magyar **káliz* már a **Xvāliz* fejleménynek az átvétele.” (HARMATTA 1977: 182; 1994-es írásában a *-zn-* > *-nz-* helyett a *-zm-* > *-nz-* hangváltozásról szól. Uő 1994: 314). VIRGIL CIÓCILTAN (2011: 180, 184) a *Khwarezm* > **Khvalinz* > *Khvaliz*-féle származtatást lehetetlennek tartja, és a *khālīs* arab szóból kiindulva közelíti meg a kérdést, mégpedig másképpen. Fentebb HARMATTA azon nézetét nem követtem, miszerint a magyar *káliz* egy iráni szó átvétele, de a hangváltozásokról szóló vélekedése igen tanulságos. Közülük az *r* > *l* változás különösen figyelemre méltó ugyan, de HARMATTA erre nem hozott fel konkrét példákat.

Ebben a vonatkozásban olyan magyar szavak, mint a *tölgy* és a *zöld* érdekesek, amelyek BÁRCZI (1958b: 54) szerint több-kevesebb valószínűséggel alán

jövevénytiszaknak tarthatók (vö. osz. iron. *tūlʒ* [digor. *tolʒæ*]; osz. *zældæ*: IESOJa. 3: 315–316, 4: 295), bár ezeknek közvetlen átvételének kérdése vitatott (vö. TESz. 3: 959–960, 1197–1198; EWUng. 1539–1540, 1666; LIGETI 1986: 166–167, 171–172). RÓNA-TAS (2004: 419–422, 2005: 207, 211) alán eredetűnek véli a *tölgy* szót, azonban HARMATTA nem sorolja be őket a magyar nyev iráni jövevénytiszakai közé. Ami például az oszét *zældæ* szót illeti, a mássalhangzó előtti *l* egy eredeti óiráni *ri* csoportot feltételez, amelynek *i*-je az előző *r*-t palatalizálta, mielőtt szinkópa következett be, így jött létre a *zældæ* (< *zaritā*) (LOMA 2006: 113). Tehát nem az *r* > *l*, hanem a *ri* > *l* változásról van szó. (L. még HARMATTA 1970: 90–9.)

Bár a **χwālis*-hoz vezető hangváltozások folyamatát némileg másképpen képelem el – amiről az alábbiakban lesz szó –, ezután a **χwālis* és a **χwalis* közül az előbbi névalakot kell tartanunk valószínűbbnek és a témánk további taglalása kiindulópontjának. Ez azt is jelenti, hogy ebből bizonyára nem a *qalis*, hanem a *qālis* szóalak keletkezett a törökben, amelyet a magyar nyelv megközelítőleg *kālisz* hangalakban vett át (vö. WOT. 482: *caliz* [kāliz]).

7. Χουάλης < **quwālis* < **χwālis*. Fent már szó esett az ó Χουάλης-ról, amely egy bizánci püspökségi jegyzéknek a góthiai provincia szervezetét ismerető részében bukkan fel: α' Δόρος μητροπόλις β' ό Χοτζίρων γ' ό Ασθήλ δ' ό Χουάλης ε' Όνογούρων ζ' ό Πετέγ ζ' ό Οὔνων η' ό Ταμάταρχα (NE. 242 [3⁶¹⁴]). ALEKSANDR VASIL'JEV – amint röviden utaltam fentebb – a jegyzék ezen részével foglalkozott, és úgy vélte, hogy *Khualis* város a Kaszpi-tenger kazár partvidékén feküdt (VASIL'JEV 1927: 213, 1936: 99–100). MORAVCSIK GYULA (1938: 202; vö. GÖCKENJAN 1972: 46) szerint amennyiben „a püspökségi jegyzék Χουάλης-a, Kinnamos Χαλίσιοι és az orosz krónikák Χβαписы népeve azonos egymással,” a görög szövegben a Χουάλης ragozatlan alakjában áll többes genitívusban, és a kérdéses név „a chualisz (= kaliz) nép püspökét jelenti” (DUDEK [2016: 358–359] a görög szót *Chuale*-nek írja át). Úgy véli, hogy e püspökség valahol a Kaszpi-tenger nyugati partján feküdt a 8. század közepe táján. MORAVCSIK a mondott tanulmányának angol változatában nem tesz említést a „kaliz”-ról, és „Khvalisians” néven emlegeti (1946: 42–43). GYÓNI MÁTYÁS pedig „*khvālisz*”-nak olvassa a kérdéses nevet (1938: 88). A szó elején levő *Ova-* *va-* hangalakot testesít meg olyan neveknél, mint az *Οὐαλεντινιανός* és az *Οὐανδῆλοι* (DAI. Névmutató: 304), és az ilyen írásmód bizonyára a latin *va*-val áll összefüggésben. Az arab személynevek rögzítésében is hasonló írásmód található: *Μαρονάμ* (DAI. c. 21: 86, c. 22: 96) < *Marwān*, *Οὐαλιδ* (DAI. c. 22: 94, 96) < *Walīd* (DAI. Comm. 75–80; TOCHTAS'JEV 2018: 237). Ezek alapján el lehetne képzelni, hogy a Χουάλης névalakban egy iráni **Xwālis* szó tükröződik.

Nincs kizárva azonban, hogy egy török elnevezés görög megközelítésével van dolgunk. A **Xwālis* szó adaptációjánál a török nyelv többféleképpen járhatott el. Egyrészt a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása vegett a torlódó mássalhangzók közé bontóhangot beiktatva **quwālis* névforma keletkezett, másrészt pedig a torlódó mássalhangzók egyikének eltávolításával **qālis* jött létre. Az előbbi névalakban vélhetőleg az arab *ḥuwāliš* szóalak tükröződik, amelyről alább lesz

szó. És a **quwālīs* szóból a magánhangzóközi helyzetben lévő *w* kiesésével a **quālīs* forma is életre kelhetne, amelynek görög megközelítése a *Χουάλης* lenne. Ez a magyarázat azonban nem tűnik problémamentesnek. Ezzel kapcsolatban egy, Dunghuangból származó ujjur nyelvű buddhista szövegben előforduló *kōk linχwa* frázisra érdemes kis figyelmet szentelni. PAUL PELLIOU (1914: 246, 2. jegyz.), aki közölte ezt a szöveget francia fordításával együtt, a frázist ’kék lótuszok’-nak (*lotus bleus*) fordítván megjegyzi, hogy a *linχwa* kínai *lianhua* 蓮華 (’lótusz’) átvétele a törökben, és lehetségesnek tartja, hogy valaha **lenχwa*-nak vagy **lenχwa*-nak ejtették törökül. (Ez az ujjur írásos szöveg [P3509] JAMES HAMILTON [1971: 90–91] szerint – aki újra kiadta a szöveget – a 10. századból származik, és a szó transzkripciója pedig *lenxua* [LYNXW’]; vö. DTS. 333: *lenxua*, *linxua*.) MARCEL ERDAL (2004: 21, 105–109) szerint – aki a *lenxwa* névformát használja – az ujjur ezt a kínai jövevényszót úgy ejtették ki, ahogy írták. ERDAL felhívja a figyelmet arra, hogy a szótag kezdetén lévő mássalhangzó-torlódás ellentétes az ótörök nyelv szabályaival, de soha nem írják le ezt más módon. Ha a *len-xu-a* formában ejtik, rendellenes magánhangzó-torlódást tartalmaz; ha a *-xwa* egy szótagból állt, a török szabály megsértését jelenti mássalhangzó-torlódás miatt a szótag elején, bár elég sok hasonló példa van rá. Az egyik lehetőség – írja ERDAL – a *len-xu-wa* olvasása, mivel a *w* mássalhangzó más kölcsönzésekben is megtalálható. (A buddhizmushoz szorosan kapcsolódó növény neve, *lianhua* középkínai hangalakja a következő: Kar. 213d, 44a: *lġän k’wa*; Pul. 191, 128: EMC. *len ywai/ ywe.*; LMC. *lian xfiwa.*; Y. *lġen’ xwa’*. A legutóbbi korai mandarin hangalak. A kínai hangalakokról a későbbiekben lesz több szó.)

A kutatás a besenyők egyik törzsnevének, a *Κοβαρτζιτζούρ*-nak (DAI. c. 37: 168, 170) az első részében a *Küärċi*- török szót látja (MORAVCSIK 1958. 2: 165; MENGES 1944/1945: 267; GYÖRFFY 1990: 179). Azonban rendhagyó névformának tűnik, ha a két magánhangzó között egy mássalhangzót (-g-) nem tételezünk fel, amely más török nyelvjárásokban megfigyelhető, és amelyet a bizánci tollforgató talán nem jegyzett fel pontosan. Etimológiailag idetartozónak tekinthető a magyar *küörċs/kükerċsü* (> *kikerics*) szó. LIGETI LAJOS (1986: 113–114, 507; VÖRÖS 2005: 247; vö. WOT. 545–547) a görög betűkkel írt szóról írja, hogy „*küärċi*, pontosabban talán *kü(v)erċi* < *kügerċi*. Jelentése: ’szürkés árnyalatú kék’, ’kékes-szürke’.” Azt is megjegyzi, hogy „a besenyő szó korábbi *kügarċ*-re megy vissza. Valamennyi ma ismert kipsak adat szabályosan zöngés g-t tartalmaz a besenyőben”. Az sincs kizárva viszont, hogy a *Κοβαρτζι* a **kügarċ(i)* görög hozzávetőleges megközelítése. Arra, hogy a bizánci forrásokban a magánhangzóközi helyzetben lévő bizonyos mássalhangzók kieshetnek, egy példát lehet felhozni éppen a DAI.-ból. A horvát Dubrovnik latin neve, *Ragusium* (ol. Ragusa) a DAI.-ban a következő alakokban szerepel: *Ραούσι*, *Ραούσιν*, *Ραούσιον* (DAI. Névmutató: 306). Valószínű, hogy a **Ραγούσιον* (< *Ragusium*) alakból a magánhangzóközi *γ* kiesett (TOCHTAS’JEV 2018: 257). Hasonlóképpen a *Κοβαρτζι* szóalak mögött is **Κογπαρτζι* rejtőzhet, amely hangtanilag meglehetősen közel áll a magyar *kükerċsü* szóhoz is. Feltehetőleg a besenyő nyelv közvetítésével került be a magyar szókészletbe, mégpedig az ősmagyar kor végén. Mohamed (arab *Muhammad*) próféta nevének görög rögzítési módja is érdekes. A DAI.-ban váltakozva használatos

a *Μουάμεθ* és a *Μουχούμετ* névalak, de azt is olvassuk, hogy „az arabok első uralkodója, Mohamed, akit az arabok Muhanmednek neveznek [...]” („*πρῶτος ἀρχηγὸς τῶν Ἀράβων Μουάμεθ, ὃν οἱ Ἀραβες καλοῦσι Μουχούμετ [...]*”). DAI. c. 16: 80–81, MORAVCSIK fordítása. Továbbá: *Μουάμεθ, ἦτοι τοῦ Μουχούμετ*. DAI. c. 25: 106. A híradás forrásairól BURY 1906: 526. A név különféle bizánci névalakjairól TOCHTAS’JEV 2018: 220–221, 314–315). Ebből látszik, hogy inkább *Μουάμεθ* névforma használatos a bizánciaknál, ami talán arra mutat, hogy náluk a magánhangzóközi helyzetben levő *χ* mássalhangzó kieshetett.

A bizánci püspökségi jegyzékben egy kiegészítő jegyzet (NE. 245 [3⁷⁷⁸]) található, amelyben az *ὁ Χοτζίρων*-nal kapcsolatban a közelségében levő *Χαρασίον* helynév van megemlítve, és ennek jelentése is meg van adva: *μάδρον νερόν* (’fekete víz’). A kutatás e helynévben a Salgir (ukr. Салгир, tat. Kr. Salğır) déli mellékfolyójának nevét, a *Karasu*-t látja, amely törökül és tatárul ’fekete víz’ jelentéssel bír (VASILIEV 1936: 98; MORAVCSIK 1938: 200, 1958. 2: 340). A mai neve ukr. *Біюк-Карасу*, tat. Kr. *Büyük Qarasuv*). A *Χαρασίον* így a tör. *qara* és *su* (< *sun*, *sub* ’víz’: DTS. 512, 515; RÄSÄNEN 1969: 235, 431) összetételéből áll, ami a mondott jegyzet készítőjének török nyelvtudásáról tanúskodik. Ugyanott szerepel a *Χαζαρίας* (gen.) is, amely nem más, mint tör. *Qazar (+ia)* görög megközeletése (MORAVCSIK 1958. 2: 335), és az utóbbi török alakot vette át a keleti szláv nyelv, mégpedig *козар(е)* alakban (ESRJ. 2: 278). Az eddig előadott körülmények talán arra engednek következtetni, hogy a *Χουάλης* a tör. **quwālīs* szóalak adaptálásából keletkezhetett.

CONSTANTIN ZUCKERMAN (2006: 214–215) igen hipotetikusnak tartja a *Χουάλης* Hvárezmmal való azonosítását. Azonban itt nincs szó a tulajdonképpeni Hvárezmről – amely az Amu-darja alsó folyásánál terült el –, hanem valahol a Kaszpi-tenger északi és északnyugati partvidékén letelepedett hvárezmiekről. Valószínűnek tartjuk, hogy a mondott népcsoport telepe a karavánutak fontos állomása is, ahol a hvárezmi kereskedők kolóniája volt. Ott talán keresztény püspök székelt, vagy inkább odatelepíteni szándékoztak, vagyis még csak missziós munkát kezdtek végezni.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Közmondás vagy szállóige-e a *Nem kell mindig kaviár?**

1. A TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA összeállította Magyar közmondások nagyszótárában (és előzményében, a Magyar közmondástárban) szerepel a *Nem kell mindig kaviár* frazeologizmus 'nem kell mindig a legjobb, a legdrágább, legfinomabb' jelentésben. A szerző a frazeologizmust egyetlen példával látja el, méghozzá 2001-ből (T. LITOVKINA 2005: 324, 2010: 324). Ez meglepően szerény adatoltságnak tűnik, tekintve, hogy a kiadvány szócikkei általában bőségesen tartalmaznak példákat, sokszor oldalnyi terjedelemben.

Szembeötlő, hogy a kérdéses frazeológiai egység más nagyobb magyar frazeográfiai és parömiográfiai munkákban (FORGÁCS 2003; UJVÁRY [2003]; BÁRDOSI 2015; SZEMERKÉNYI 2019) nem jelenik meg, pedig a *kaviár* szó 1783 óta adatolt nyelvünkben (TESz. 2: 413; ÜESz.). A PÁPAI PÁRIZ FERENC átdolgozta SZENCZI (SZENTZI) MOLNÁR ALBERT-féle magyar–latin szótár még a szláv eredetű *ikra* szót hozza: *Ikra; Ikrája a' hálnak; Ova pifcis* (PÁPAI PÁRIZ 1708: 97), következésképpen etimológiai szótárainknak igazuk lehet, amikor a 18. század végét jelölik meg a meghonosodás időpontjaként.

2. A *kaviár* lexéma hétköznapi értelmező szótárunk szerint alapjelentésén túl rendelkezik egy átvitt értelmű jelentéssel is: 'kifinomult ízlésű embernek való irodalmi csemege' (ÉrtSz. 3: 789). Az előbbinél sokkal rövidebb Értelmező kéziszótár jóval általánosabb átvitt értelmű jelentést ad meg: 'szellemi csemege' (ÉKsz.¹ 660). Ez még közelebb visz a frazeologizmus T. LITOVKINA által megjelölt szemantikájához, amely arra enged következtetni, hogy a kérdéses frazeologizmus *kaviár* komponensének átvitt értelmű jelentése 'legjobb, legdrágább, legfinomabb'.

Az interneten kutakodva megtalálhatjuk a frazeologizmus T. LITOVKINA említett jelentését például egy fényképezőgép-hirdetésben, melynek már a címe is utal a szemantikára: „Nem kell mindig kaviár: olcsó fényképezőgépek”.¹

A NAV honlapján olvasható, e címmel ellátott cikkből viszont azt tudjuk meg, hogy „A Nemzeti Adó- és Vámhivatal (NAV) munkatársai öt kilogramm kaviárt találtak egy román buszban”.² Vagyis itt a *kaviár* 'ikra' alapjelentésében szerepel: valószínűsíthető, hogy a szöveg szerzőjének szándéka szerint itt a nyelvi kreativitás – a humor – forrása az, hogy a frazeologizmusban szereplő vezérszót nem átvitt értelmű, hanem primér jelentésében használják. Felmerül a kérdés, hogy az antiproverbium (közmondásferdítés; HRISZTOVA-

* A kutatás a 2023/2024-es tanévben a Szegedi Tudományegyetemre és a Károli Gáspár Református Egyetemre elnyert Erasmus vendégtanári ösztöndíj keretében valósult meg. Ezúton mondok köszönetet a szentendrei Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtárnak és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárnak a szakirodalmi támogatásért.

¹ <https://pixinfo.com/cikkek/nem-kell-mindig-kaviar-olcso-fenykepezozepek/2>

² <https://nav.gov.hu/sajtoszoba/hirek/nem-kell-mindig-kaviar>

GOTTHARDT et al. 2018) mintájára nem egyfajta frazeologizmus-ferdítés jelenségével állunk-e itt szemben?

3. És ezzel el is érkeztünk az alapkérdéshez, hogy tudniillik valóban k ö z m o n d á s - e a taglalt frazeológiai egység, mint ahogy azt a Magyar közmondások nagyszótárának címe sugallja? Ezt kívánom vizsgálni a továbbiakban.

Először is a saját anyanyelvi és kulturális kompetenciámból, tapasztalataimból indulok ki. A kérdéses frazeologizmus emlékeim szerint a Johannes Mario Simmel *Es muss nicht immer Kaviar sein* című regényéből készült azonos című tévéfilmtől inspirálva terjedt el Magyarországon a szocializmus éveiben, vagy legalábbis akkoriban biztosan terjedőben volt. A mű főhőse, Thomas Lieven botcsinálta titkosügynök (a német James Bond) az egyik legnépszerűbb alakká avanszált azokban az időkben, legalábbis jómagam alig győztem kívánni az izgalmas folytatásos sorozat epizódjait, hogy megismerkedjem Lieven újabb kalandjaival. Lieven nemcsak a titkos küldetéseken jeleskedett, hanem a konyhaművészetben is, ekképp a kaviár a műben kétszeresen is konceptuális jelentőséget kap (primér és átvitt értelmű jelentésében is).

De ki is Johannes Mario Simmel? Simmel igen népszerű zsidó származású osztrák író volt. 1924. április 7-én született Bécsben, és 2009. január 1-jén hunyt el a svájci Luzernben. A *Nem kell mindig kaviár* 1960-ban jelent meg németül (Simmel 1960), és nagyon sok nyelvre lefordították, többek között magyarra is. Azonban népszerűvé nálunk nem is a könyv vált – amely először csak 1993-ban került a magyar olvasó elé –, és nem is a közvetlenül az eredeti megjelenése után készített, Radványi Géza rendezte fekete-fehér film, hanem a jóval későbbi, a német ZDF által a 70-es években forgatott, Thomas Engel (1922–2015) rendezte színes televíziós filmsorozat. E filmsorozat fülbemászó címzenéjét sohasem felejtí el, aki látta a *Nem kell mindig kaviárt*. A főhőst az azóta szintén elhunyt Siegfried Rauch (1932–2018) alakította. A Világirodalmi Lexikon szerint a filmsorozat nálunk „1981. jan. – 1982. márc.” került bemutatásra (SOMOGYI 1992: 132) – az 1981-es év azonban nyilvánvalóan sajtóhiba, mert amint a Pest Megyei Hírlap 1982. január 3-án megjelent, január 4–10-i rádió és televízió melléklete is tanúsítja, a 10 részes sorozat első részének premierjére 1982. január 5-én este 8 órakor került sor. Az említett 4 lapos melléklet egyébként külön cikket szentelt a sorozatnak (Új sorozat...), amit azután a Magyar Televízió heti rendszerességgel keddenként sugárzott (I. 12., 19., 26.; II. 2., 9., 16., 23.; III. 2., 9.).

A filmmel szemben a regény hazai ismeretlenségét mutatja az, hogy e sorok írásának idején, 2024 márciusában mindkét magyar nyelvű kiadás (1993, 2006) hiányzott a szentendrei Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár állományából, de a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárából is.

Ha igaz, hogy a kérdéses frazeologizmust Magyarországon ez a filmsorozat terjesztette el, és a frazeologizmus ismerői ennek tudatában vannak, akkor ebben az esetben inkább szállóigéről vagy szállóige eredetű helyzetmondatról van szó, mintsem közmondásról. Felmerül a kérdés, hogy egy film által elterjesztett frazeologizmust per definitionem lehet-e szállóigének nevezni. FORGÁCS TAMÁS erre igennel válaszol, példaként a Csillagok háborúját és A tizedes meg a többiekét hozva (FORGÁCS 2007: 82–83). Közkeletű szállóige-gyűjteményeinkben (TÓTH 1906; BÉKÉS 1977) értelemszerűen nem leljük fel a *Nem kell mindig kaviár-t*, mert azoknál újabb eredetű, de

nem szerepel TÓTFALUSI ISTVÁN 2018-as szállóigeszótárában sem (amint lentebb említtem, a német eredeti se jelenik meg TÓTFALUSI 1998-as Idegen idézetek szótára című művében).

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a kérdéses frazeologizmus miért nem lehet közmondás. HADROVICS LÁSZLÓ alapvető kézikönyve szerint „A közmondás lényegét természetesen nemcsak a rövid (gyakran verses) megfogalmazás teszi, hanem az általános elterjedtség is” (HADROVICS 1995: 239). 2024 elején az elterjedtség fokát mérendő felmérésbe kezdtem, amelynek segítségével azt kívánom megállapítani, hogy vajon a magyar anyanyelvű beszélők ismerik-e, illetve megértik-e a tárgyalt mondást. 2024 márciusáig 33 anonim kérdőívet sikerült kitöltetnem. Minden esetben részt vettem a válaszadásnál. Figyelemreméltó, hogy 27 magyarországi és szlovákiai személy soha nem hallotta, 6 pedig ritkán hallotta a *Nem kell mindig kaviár*-t. A harmadikként megadott „gyakran” választ egy válaszadó sem jelölte meg. A válaszadók száma 2024. március végéig ugyan még elégtelenül kicsinek mondható, de ha ez a tendencia érvényesül a továbbiakban is, ez arra utalhat, hogy a mondás nem tekinthető általánosan elterjedtnek. Az, hogy a *Nem kell mindig kaviár* nem közmondás, bizonyítja az is, hogy nem mutatja annak formai jegyeit, például a $p \rightarrow q$ logikai szerkezetet.

4. A német eredetit német közmondásgyűjteményekben sem találjuk meg, így azt első körben Simmel által megalkotott frazeologizmusnak kell tartanunk. Erre elegendő bizonyítékot találunk a német frazeográfiai irodalomban (DUDEN 2002: 392, DUDEN 2017: 403). Itt olvasható a kifejezés átvitt értelmű jelentése: „nicht nur das Beste, Feinste erstrebenswert ist, Einfacheres entsprechend auch oft genügend kann”. Ez gyakorlatilag megfelel a T. LITOVKINA megadta jelentésnek, amely, mint fent is említettük: ‘nem kell mindig a legjobb, a legdrágább, legfinomabb’. Az, hogy a német eredetit TÓTFALUSI Idegen idézetek szótára (1998) nem tartalmazza, arra utal, hogy Magyarországon a német cím/mondás nem terjedt el. Ellenben szerepel a német eredeti a Német–magyar idiómaszótárban, ekvivalenseként a *nem kell mindig kaviár* van megadva, jelentéseként pedig a már ismert ‘Nem kell mindig mindenből a legjobb’. Simmel mint forrás nincs megjelölve. (DOBA 2006: 284.)

Simmel szerzőségét támasztja alá az a tény, hogy az NDK-ban megjelent közmondásszótár *Kaviar* vezérszót egyáltalán nem tartalmaz (BEYER–BEYER 1988). Ellenben *Kaviar* komponenst tartalmazó helyzetmondatot sikerült fellelnünk más német parómiográfiai forrásban: a *Da möchte doch die Katze Kaviar scheissen!* (‘Itt a macska kaviárt szeretne kakálni!’) felkiáltás a csodálkozás kifejezésére szolgál (RÖHRICH 1992. 2: 825). Ez azonban se nem közmondás, se nem szállóige, és aligha tekinthető általánosan elterjedtnek (WALDBERG ALEXANDER magyar származású berlini parómiológus szóbeli közlése, 2024. április 1.).

Simmel az *Es muss nicht immer Kaviar sein*-t azonban nem frazeologizmusnak alkotta, hanem címnek, de ismertsége folytán elterjedt, s szállóige lett belőle. Hogy szállóigének tartjuk-e, az attól függ, hogy ismerjük-e a forrást, vagy csak a klisé magát.

A *kaviár* komponensnek a frazeologizmusokban való alacsony gyakoriságának alátámasztása céljából említtem, hogy nem túlságosan tüzetes búvárkodásaim során ‘kaviár’ jelentésű lexémákra nemigen sikerült bukkannom más népek proverbiumkincsében sem (pl. orosz: DALJ 1984; észt: HUSSAR–KRIKMANN–SARV 1984; szlovák: ZÁTURECKÝ 2018).

Ellenpéldaként kell itt feltüntetnünk a William Shakespeare Hamletjéből származtatott *caviar(e) to the general* szólást, szó szerint: ‘kaviár a népnek’, jelentése angolul:

'Something special that is wasted on the uncultivated' (GULLAND–HINDS–HOWELL 1994: 73), magyarul: 'túl jó a tömegeknek/népnek' (MAGAY 1999: 79), vagy szó szerint fordítva: 'kaviár/kaviárt a népnek' (DOBA 2006: 284). Ez – mint azt DOBA DÓRA is megjegyzi – a gyöngyöt szór a disznók elé ~ disznó elé szórja a gyöngyöt szólásunk megfelelője (közmondásként: *Gyöngyöt nem szokás a disznók elé dobni*; T. LITOVKINA 2017: 109–110). E mondás egyébiránt bibliai eredetű, Jézus hegyi beszédéből való (Máté 7: 6): „gyöngyeiteket ne dobjátok a disznók elé”. Megjegyzendő, hogy a kagyló által termelt gyöngy és a halak ikrája vizuálisan meglehetősen hasonlóságot mutat, mindkettő valamilyen vízi élőlény testében termelődik, annak ellenére, hogy biológiai értelemben egészen különböző jelenségekről van szó. A shakespeare-i szólás elterjedt a németben is: *Kaviar fürs Volk* (LIPPERHEIDE 1907: 443), *Kaviar für das Volk* 'kaviár a népnek' (DOBA 2006: 284), *Kaviar sein für jem.* (RÖHRICH 1992. 2: 830) 'kaviár valaki számára'.

5. Következtetések. Amint láthattuk, a *kaviár* komponens előzetes kutakodásaink alapján meglehetősen ritkán fordul elő az európai proverbiumkincsben, bár nem teljesen ismeretlen. A fellelt frazeologizmusok tipikusan ismert szerzők tollából származnak (Shakespeare, Simmel). Válaszolva a címben feltett kérdésre, a *Nem kell mindig kaviár* frazeologizmust aligha lehet közmondásnak, hanem inkább szállóige eredetű helyzetmondatnak, legfeljebb szállóigének minősíteni. Eredetét a J. M. Simmel osztrák író *Es muss nicht immer Kaviar sein* című regénye alapján készült filmben kell keresnünk. Simmel azonban nem frazeologizmusnak alkotta, hanem címnek, de ismertsége folytán elterjedt, és szállóige lett belőle. Az, hogy a *Nem kell mindig kaviár* nem közmondás, bizonyítja az is, hogy nem mutatja annak formai jegyeit, például a $p \rightarrow q$ logikai szerkezetet.

Ha a kérdéses frazeologizmus nem közmondás, felmerül a kérdés, hogy mit keres a Magyar közmondások nagyszótárában. Ebben a nagy terjedelmű parömiográfiai munkában azonban – csalóka címével ellentétben – nemcsak közmondások kaptak helyet, hanem, amint a szerző az előszóban megjegyzi: „szólásmondások, jeles mondások, példabeszédek, szállóigék, közhelyszerű szólások, szójárások, szentenciák, maximák, bölcsességek, klisék, »aranyköpések«, szólásmódok, aforizmák, parabolák, időjárási és gazdagerulák, egészségügyre vonatkozó szabályok és más mondatjellegű proverbiumok” is (T. LITOVKINA 2010: V). Így aztán a taglalt frazeologizmus nem idegen a Magyar közmondások nagyszótárának egészétől.

Kulcsszók: frazeológia, közmondás, szállóige, helyzetmondat, magyar nyelv, német nyelv, angol nyelv.

Hivatkozott irodalom

- BÁRDOSI VILMOS 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár.* A Magyar Nyelv Kézikönyvei XXVII. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÉKÉS ISTVÁN 1977. *Napjaink szállóigéi.* 2. kiadás. Gondolat, Budapest.
- BEYER, HORST – BEYER, ANNELIES 1988. *Sprichwörterlexikon. Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart.* VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
- DALJ, VLADIMIR [ДАЛЬ, ВЛАДИМИР] 1984. *Пословицы русского народа.* Сборник В. Даля в двух томах 1–2. Художественная литература, Москва.

- DOBA DÓRA 2006. *Német–magyar idiomaszótár. Germanismusk. Deutsch-ungarisches Wörterbuch der Idiomatik. Germanismen.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Duden *Zitate und Aussprüche.* 2., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Herausgegeben von der Dudenredaktion. Duden Band 12. Dudenverlag, Mannheim etc. [2002.]
- Duden *Zitate und Aussprüche.* 4., überarbeitete und erweiterte Auflage. Herausgegeben von der Dudenredaktion. Duden Band 12. Dudenverlag, Berlin, 2017.
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár.* Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF et al.. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára.* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélve.* A Magyar Nyelv Kézikönyvei VI. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GULLAND, DAPHNE M. – HINDS-HOWELL, DAVID 1994. *The Penguin Dictionary of English Idioms.* Second edition. Penguin Books Ltd, London.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HRISZTOVA-GOTTHARDT HRISZTALINA – T. LITOVKINA ANNA – BARTA PÉTER – VARGHA KATALIN 2018. *A közmondásferdítések ma. Öt nyelv antiproverbiumainak nyelvészeti vizsgálata.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 203. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HUSSAR, ANNE – KRIKMANN, ARVO – SARV, INGRID 1984. *Vanasõnaraamat.* Kirjastus Eesti Raamat, Tallinn.
- LIPPERHEIDE, FRANZ FREIHERR VON 1907. *Spruchwörterbuch. Sammlung deutscher und fremder Sinnsprüche, Wahlsprüche...* Verlag von Franz Lipperheide, Berlin.
- T. LITOVKINA ANNA 2005. *Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemlélve.* A Magyar Nyelv Kézikönyvei X. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- T. LITOVKINA ANNA 2010. *Magyar közmondások nagyszótára.* A Magyar Nyelv Kézikönyvei X. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- T. LITOVKINA ANNA 2017. *Aki keres, az talál. Bibliai közmondások szótára.* Az ékesszólás kis-könyvtára 48. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MAGAY TAMÁS 1999. *Angol és amerikai kifejezések szótára. 12000 szókapcsolat, 14000 angol példamondat. A Dictionary of English and American Idioms in Hungarian.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708. *Dictionarium Hungarico-Latinum, Olim magnâ curâ à Clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum; Nunc verò Revisum, & aliquot vocabulorum, in Molnariano desideratorum, millibus Latinè redditus locupletatum, Studio & vigiliis Francisci Pariz Papai.* Leutschoviae, MDCCVIII.
- RÖHRICH, LUTZ 1992. *Das grosse Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten.* Band 2. Herder, Freiburg–Basel–Wien.
- Simmel, Johannes Mario 1960. *Es muss nicht immer Kaviar sein. Die tolldreisten Abenteuer und auserlesenen Koch-Rezepte des Geheimagenten wider Willen Thomas Lieven.* Schweizer Druck- und Verlagshaus AG, Zürich.
- Simmel, Johannes Mario 1993. *Nem kell mindig kaviár. Thomas Lieven, a botcsinálta titkos ügynök kalandjai és válogatott receptjei.* Fordította: Horváth Géza, Kajtár Mária. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Simmel, Johannes Mario 1996. *Es muss nicht immer Kaviar sein. Die tolldreisten Abenteuer und auserlesenen Kochrezepte des Geheimagenten wider Willen Thomas Lieven.* Droemersch Verlaganstalt Th. Knaur Nachf., München.
- Simmel, Johannes Mario 2006. *Nem kell mindig kaviár. Thomas Lieven, a botcsinálta titkos ügynök kalandjai és válogatott receptjei.* Fordította: Horváth Géza, Kajtár Mária. Cartaphilus, Budapest.

- SOMOGYI GYULA 1992. Simmel, Johannes Mario. *Világirodalmi lexikon* 13. Akadémiai Kiadó, Budapest. 131–132.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES 2019. *Szólások és közmondások*. A magyar nyelv kézikönyvtára. Osiris, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 1998. *Idegen idézetek szótára. Szállóigék, mottók, aforizmák, közmondások görög, latin, angol, francia, német, olasz, spanyol és néhány más nyelven*. Anno Kiadó, Budapest.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2018. *Vámmentes gondolatok. 838 újkori szállóige 344 neves személytől magyarul és eredeti nyelven, kiejtési tanáccsal*. Hid szótárak. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÓTH BÉLA 1906. *Szálló igék lexikona*. Franklin-társulat, Budapest.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. MTA Nyelvtudományi Intézet / ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nyud.hu> (2024. 03. 23.)
- Új sorozat a képernyőn. Nem kell mindig kaviár. *Pest Megyei Hírlap* 1982. január 3., XXVI/1. Pest Megyei Hírlap rádió és televízió melléklet, 1982. január 4–10., 1.
- UJVÁRY ZOLTÁN [2003] *Szólások és közmondások nagy könyve*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen.
- ZÁTURECKÝ, ADOLF PETER 2018. *Slovenské prislovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. TATRAN, Bratislava.

Is the phrase Nem kell mindig kaviár ('It can't always be caviar') a proverb or an adage?

In *Magyar közmondások nagyszótára* (and its predecessor, *Magyar közmondástár*), the phraseme *Nem kell mindig kaviár* (It can't always be caviar) is used in the following sense: 'the best, the most expensive, the most delicious [things] are not always needed' (T. Litovkina 2005: 324, 2010: 324). It does not appear in more relevant Hungarian phraseographic and paremiographic works (Forgács 2003, Ujváry [2003], Bárdosi 2015, Szemerkényi 2019), although the word *kaviár* 'caviar' has been attested in Hungarian since 1783 (TESz. 2: 413, ÚESz.). The phraseme, which was popularised by a TV series based on Johannes Mario Simmel's novel "Es muss nicht immer Kaviar sein", which was shown in Hungary in 1982, is more a catchphrase (adage) or a formulaic expression (conversational routine) with catchphrase origin than a proverb. According to my survey, it is not considered widespread, nor does it show the formal features of a proverb, such as the logical structure $p \rightarrow q$. The meaning of the original German phraseme given in the German phraseographic literature (Duden 2002: 392, Duden 2017: 403) corresponds to the meaning given by T. Litovkina. The component *caviar* is rather rare in the European proverb stock, although it is not entirely unknown, either. The phraseme *caviar to the general*, well-spread in English, also comes from a well-known author (William Shakespeare).

Keywords: phraseology, proverb, catchphrase, conversational routine, Hungarian, German, English.

TÓTH SZILÁRD TIBOR
Tartui Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

*Gyenge**

1. A probléma. Modern etimológiai szótáraink (TESz. 1: 1126, EWUng. 494–495, ÚESz.) szerint *gyenge* szavunk ismeretlen eredetű. Bár a szónak van finnugor és török etimológiája is, az előbbi tévesnek, az utóbbit legalábbis problémásnak tartja a kutatás.

2. A finnugor eredet. BUDENZ JÓZSEF (1878: 212) és nyomában MUNKÁCSI BERNÁT (1881a: 469 és 1895: 264) nézete szerint a magyar *gyenge* rokonai közé az északi osztják *namik* ’puha, lágy’ és a vogul *nemis* ’vékony’, illetve a kondai vogul *nañkém* ’lágy, gyöngye’ és az északi osztják *namék* tartoznak. Ezzel szemben BUDENZ (1873–1881) már nem veszi fel szótárába a *gyenge* szót, és nem szerepel a MSzFE.-ben (1967–1981) sem. Az Uralonet 616. sorszámú *nam3* ’lágy, puha’ és 652. sorszámú *nam3* ’lágy, puha’ szócikkeiben még kérdőjellel sem szerepelnek magyar nyelvi adatok. A TESz., illetve az EWUng. és az ÚESz. a finnugor, illetve az ugor eredetet tévesnek minősíti. A modern szakirodalom tehát még kétesnek sem tartja a *gyenge* szó finnugor eredetét.

3. A török eredet. VÁMBÉRY ÁRMIN (1870: 147 és 1914: 162) szerint a *gyenge*, *gyöngye*, *gyöngéd* a csagataj *jengi* ’új, fiatal’, valamint a kazáni török *jenge*, *jenji* ’új, fiatal’, *jengil*, *jöngül* ’gyenge, könnyű (súlyra)’ rokona. BUDENZ JÓZSEF (1871: 82) VÁMBÉRY 1870-es cikkének bírálatában elfogadta ezt a rokonítást, a „Helyes vagy egyelőre helyeselhető egyezések” közé sorolva a *gyengét*, de hozzáteszi, hogy „... a tör[ök] jelentés kissé eltérő, noha megférő”. GOMBOCZ ZOLTÁN (1907: 164–165) is tulajdonképpen elfogadja a török származtatást – további nyelvekből is megadva rokon szavakat –, de kérdőjellel jelöli, hogy nézete szerint e rokonság kétes.¹ A SzófSz.-ban (1941: 103) is így, török eredetű szóként szerepel a *gyenge*, *gyöngye*, azonban BÁRCZI is megjegyzi, hogy e rokonítás nem kifogástalan. A TESz. szerint a *gyenge* „török származtatása hangtani okok miatt nem kielégítő”. Az EWUng. nem tesz említést e szó többek által javasolt török etimológiájáról, az ÚESz. pedig csak a szócikk szakirodalmi hivatkozásai között közöl egy, a török etimológiát hangtanilag és jelentésstanilag is elutasító munkát (DOERFER 4: 204). Újabban a WOT.-ban (1: 378–380) RÓNA-TAS ANDRÁS vizsgálja a *gyenge* szó török eredetét, aki szintén azon a véleményen van, hogy a török etimológia hangtanilag és jelentésstanilag is problémás, viszont nincs helyette jobb: „there is no other etymology of the H[ungarian] word”.

4. A javasolt megoldás. Az eddigiekkel szemben a régebbi irodalomban van egy igencsak tetszetős etimológiája a *gyenge* szónak, amelynek – szemben a fentebb idézett

* Köszönöm a cikk lektorainak értékes észrevételeit és kiegészítéseit.

¹ GOMBOCZ e művéből készült könyvében (1912: 77–78) már nem jelöli e szavak összetartozásának kétes voltát.

etimológiákkal – sem hangtani, sem jelentéstani nehézségei nincsenek, és amely valószínűleg nem merült volna feledésbe, ha az EtSz. eljut a Gy betűig. KNEZSA ISTVÁN (1955: 18–19) felfogása – ha véleménye szerint egy szó nem szláv eredetű, akkor az nem is szerepel a szótárában, mert „nem érdemes ugyanis múlt század eleji [...] kutatóknak amúgy is tisztára dilettáns vélekedéseit komolyan cáfolgatni” – szintén hozzájárult ennek az etimológiának a feledésbe merüléséhez. Mivel újabb etimológiai szótáraink a szláv anyag tekintetében általában nem nyúltak vissza a KNEZSA által figyelmen kívül hagyott „dilettánsokra”, a szláv etimológia feledésbe merült.²

4.1. A régi irodalom. A 18. század végi, 19. század eleji szakirodalom több munkájában a magyar *gyenge* szó különböző szláv nyelvek ’vékony, karcsú’ szavának rokonaként szerepel, így³ a DebrGr. (1795: 348) magyar–tót–latin szólistájában: *Gyenge, Tenky, Tener*; GYARMATHI (1799: 354) Affinitas-ának cseh–latin–magyar összehasonlító részében: *Tenki. Tenka. Tenuis. Gyenge*; SÁNDOR (1808: 42) a magyar nyelv jövevényszavait tárgyaló cikkében: *Gyenge. Tenuis. Tót[ul] Tyenki. v. Tener*; DOBROVSKÝ 1815-ben elkészült, de 1969-ig kéziratban maradt, a magyar nyelv szláv jövevényszavait összegyűjtő szójegyzékében (DANCZI 1969: 117): *gyenge schwädlich u[nd] zartlich, nach dem slaw[jischen] tenky u[nd] tonky, dünn oder schwach*; GYARMATHI (1816: 24) Vocabularium-ában: *Gyenge, L[atine] tenuis, B[ohemice] tenky, tenka, C[arniolice (= szlovén]) tanke, D[almatice (= horvát]) tanak, P[olonice] cienkj, (...)*; LESCHKA (1825: 89) szótárában: *Gyenge, sine dubio ex slav[jico] ténky, in neutro ténké, ([lege] tyenké), formatum est (...)*; és DANKOVSKÝ (1833: 403) szótárában: *Gyenge (tyenke, sl[avice (= DANKOVSKÝ szóhasználatában ez szlovák]) tennis [sic! – tenuis helyett], dünn, nicht dick, z. B. der Faden, 2) gracilis, schlank, zart*. A régiségben tehát különösebb indoklást nem kívánó tényként kezelték azt, hogy a magyar *gyenge* szó szláv eredetű.

4.2. A szláv etimon. A szláv nyelvek szinte mindegyikében adatoltak a ’vékony, keskeny, karcsú, finom (kidolgozású)’ jelentésű, az összláv **тънѣкъ* szóból (DERKSEN 2008: 505) származó szavak, igen kevés jelentésbeli változással: orosz *тонкий* (VASMER 4: 76–77), ukrán *тонкий* (ESUM. 5: 596–597), fehérorosz *тонкі* (ĖSBM. 13: 300); ószláv *тънѣкъ* (ESJS. 1007), bolgár *тънѣкъ* (MLADENOV 1941: 644), macedón *танок* (ODRnMJ.), szerb *танак* (SKOK 3: 442), horvát *tanak* (MATASOVIĆ et al. 2: 450), szlovén *teněk* (BEZLAJ 4: 167–168); lengyel *cienki* (BORYS 2005: 80), poláb *tāntě* (LEHR-SPLAWIŃSKI–POLAŃSKI 5: 874), alsósorob *šaŋki* és felsősorob *čeŋki* (SCHUSTER-ŠEWC 1978–1996: 134), cseh *tenký* (REJZEK 2001: 691), szlovák *tenký* (KRÁLIK 2015: 609).

A szláv szó kétségtelenül indoeurópai alapnyelvi eredetű (EIEC. 574), és ennek a tőnek a reflexei adatoltak a balti, a germán, a kelta és az indo-iráni nyelvekben, továbbá a latinban és a görögben is (DERKSEN 2015: 464–465; KROONEN 2013: 551–552; MATASOVIĆ 2009: 367–368; MAYRHOFER 1: 620–621; DE VAAN 2008: 613–614; BEEKES 2010: 1448).

4.3. Hangtan. A 4.1. pontban idézett munkák némelyike magyar kiejtés szerint is közli a szláv szavakat, így egyértelmű, hogy az első hang /tʰ/, tehát palatális volt, amiből könnyen lehet a magyarban /j/. A *ty > gy* zöngésülést az is elősegíthette, hogy a Gl. (724) és a NySz. (3: 831–834) szerint egyetlen *tye-* kezdetű szó sem volt a magyar nyelvben, *gye-* kezdetű viszont tucattal is több van a Gl.-ban (276–278) és a NySz.-ban (1: 1156–1167) is.

² ŠIMON ONDRUŠ (2004: 278) – a régebbi irodalom említése nélkül – ötletszerűen felveti a magyar *gyenge* szlovák eredetét egy kulturális folyóiratban megjelent ismeretterjesztő cikkében.

³ Itt és a továbbiakban az egyes munkák saját helyesírása alapján idézem az adatokat.

A mai magyar nyelvben továbbra sincsenek *tye-* kezdetű szavak, kivéve az újkeletű, csak a szlovákiai magyarban használt *tyepi* 'melegítő, tréningruha, mackóruha'⁴ szót, sőt, a *tye-* kezdetű szavak száma is elenyésző: csupán a *tyúk* szó és annak származékai, valamint a *tyuhaj* és a hasonló indulatszavak szerepelnek a szótárban, vö. ÉKsz.² 1387.

A szó belseji szláv *k* > magyar *g* változás is zöngésülés, ami a magyar nyelvben igen gyakori jelenség (TRÓCSÁNYI 1916: 286).

A magyar *gyenge* legpontosabb megfelelője a szlovák (mai helyesírással) *tenké* (ejtsd: *tyenkē*), ami a melléknévnek nemcsak az egyes számú semleges nemű alany- és tárgyesetű alakja – amint arra LESCHKA utal –, hanem a többes számú alany- és tárgyesetű alakja semleges-, nő- és az élettelen hímnemben is, szöveggyakorisága tehát igen magas. Ezeken kívül az egyes számú nőnemű alanyesetű *tenká* (ejtsd: *tyenká*) és tárgyesetű *tenkú* (ejtsd: *tyenkú*), továbbá az egyes számú hímnemű (élő és élettelen) alanyesetű és a hímnemű élettelen tárgyesetű *tenký* (ejtsd: *tyenkí*), valamint a többes számú élő hímnemű alanyesetű *tenki* (ejtsd: *tyenkí*) alakoknak hangrendi kiegyenlítődéssel szintén a **tyenke* (> *gyenge*) hangalakot kellett eredményeznie, ami tovább bővíti a „merítési alapot”.

A szláv melléknév szóvégi hosszú magánhangzójának rövidülése magyar hangtani sajátosság: még a viszonylag gyakorinak mondható *-ú* és *-é* szóvég is csupán a 24., illetve a 28. a magyar szóvégi fonémák gyakorisági táblázatában, az *-á* és az *-í* szóvég még ritkább, az előbbi a 37., az utóbbi a 44., szemben az *-e* szóvéggel, ami a 16. (PAPP 1969: 541–543).

4.4. Jelentésváltozás. A szláv nyelvekben meglévő 'vékony, keskeny, karcsú, finom (kidolgozású)' jelentésből a 'gyenge' jelentés nem kíván sok fantáziát: a vékony ág, kötél vagy deszka – gyenge.

Azt, hogy a magyarban – a szláv nyelvekhez hasonlóan – több jelentésárnyalata is volt a *gyenge* szónak, VERANTIUS (1595) szótára bizonyítja, amelyben a *gyenge*, *gyeünge* szavak az alábbi latin szavak magyar megfelelője: *delicatus*, *imbecillis*, *tener*, és *vietus* (27, 46, 105, 113). A *subtilis* megfelelői a *gyeünge*, *vekonny* (102), a *tenellus* szóé pedig a *gyengetske* (105). COMENIUS Janua-jában (1643: 100) a ruhanemük között szerepel a *nyári gyenge szoknya*, a latin *theristrum* 'nyári ruha' megfelelőjeként. GYARMATHINÁL (1799: 354) a *tenke sukno* 'dünnes Tuch, gyenge szoknya'.

4.5. Az átadó nyelv és az átvétel ideje. Az átadó nyelv nyelvföldrajzi és hangtani okokból csak a szlovák elődje lehet, mivel a többi környező szláv nyelv megfelelő szavaiban nem palatális a szókezdő hang. A szó átvételének ideje csak nagyon tágan határozható meg: biztosan a 11–12. század után, amikor a szláv nyelvekben a *gyenge* redukáltak kiestek, az erős redukáltak pedig teljes képzésű magánhangzókká váltak, és biztosan a 13. század vége előtt, mert ekkori a legkorábbi adatunk. Legvalószínűbb időpontnak tehát a 12–13. század tűnik.

5. Genge vagy gyenge? A TESz. szerint „a *g* kezdetű forma volt az eredetibb”, valószínűleg arra alapozva, hogy a szótár által közölt két legkorábbi, 1282/1327-es (itt tulajdonnév) és 1372 u./1448 körüli (itt melléknév) adat is *g* kezdőbetűvel írja a szót. Ezzel szemben WICHMANN (1908: 302–304) szerint a (-)gy-s alak volt az elsődleges, a (-)g-s

⁴ A *tyepi* a szlovák jövevénytípus *tyepláki* 'ua.' (< szlovák *plurale tantum tepláky* '1. melegítő nadrág, 2. melegítő alsó és felső együtt', vö. KSSJ.) főnév szótöcsonkolásos és kicsinyítőképzős alakja (ÉKsz.² 1387, LANSTYÁK 2011: 97, vö. a Termini Kutatóhálózat online szótárában). A *tepláky* a szlovák *teplý* 'meleg' melléknév származéka.

forma pedig a másodlagos, erre több példát is közöl a *gyenge* > *genge* szópáron kívül: *egyenés* > *egenyes*, *gyanta*, *gyenta* > ? *gentha*⁵, *gyentet* 'üget, poroszkál, kocogva megy' > *gentet* 'ballag (farkas)', *ingyen* > *ingen*, *szégyenl* > *szíggell*; területi eloszlását tekintve a közölt példák szinte a teljes magyar nyelvterületet lefedik (vö. ÚMTsz. 2: 736–737 is). WICHMANN szerint ez a hangváltozás akkor következett be, ha a *gy* után *-en-* hangkapcsolat áll. GOMBOCZ (1912: 77–78), bár török etimológiát ad a *gyenge* szónak, de idézi és osztja WICHMANN nézetét a *-gy-*s alakok elsődleges voltáról.

Szemben a TESz.-ben közöltekkel, van a *gyenge* szónak igen korai adata *gy-* kezdetűvel is. Az Esterházy család hercegi ágának levéltárában eredetiben maradt fent egy 1337. október 6-ára datált oklevél, amely említi a Vonoz (ez valószínűleg a Celldömölk melletti Vönöck) falubeli Gyengének Miklós nevű fiát: *Nicolaus filius Gyenge de Vonoz*. A név így, *g* és *y* grafémákkal van írva az irat szövegében és a hátlapí feljegyzésben is,⁶ vagyis a szó írásmódja szinte a kezdetektől fogva ingadozott. Ennek szép példája Bátorfi István országbírónak az aradi káptalanhoz írt 1475. március 20-i – igaz, csak az aradi káptalan Mátyás királynak küldött 1475. április 12-ei jelentésébe bennefoglalva fennmaradt – oklevele, amelyben ugyanaz az ember az irat elején Gyenge Bálint: *Valentinus Gyenge*, a végén viszont Genge Bálint: *Valentinus Genge*.⁷

Már a legkorábbi nyelvelmélkünkben, a Tihanyi Alapítólevélben is több hangot jelöl a *g* graféma: *seg* 'domb, halom' ejtésmódja [ség] vagy [ség], *ziget zadu* 'sziget eleje, kezdete' [sziget szádu], *gnir uuege holmodia* 'nyír vége halmocskája' [nyír bégé xolmodiá], de *gisnav* 'disznó' (köznév és helynév) [džsisznâβ ~ džsisznâu], *fizeg* ~ *fyzeg* ~ *fizeg azaa* 'Füzegy, Füzegy aszója (völgye)' [fizedžs], *uluues megaia* 'Ölyves megyéje (értsd: határa)' [ülüës ~ ülþës mēdžsájá], [h]armu hig 'Három-hegy' [xármu xidžs], *sumig* 'Somogyvár' [sumidžs ~ somidžs] (HOFFMANN 2010: 67, 97, 146 és 100, 101, 103, 186, 200; vö. MELICH 1934: 8 is).

KNIEZSA ISTVÁN (1952: 38) szerint a tatárjárástól az Anjou-kor végéig tartó időszak a magyar helyesírástörténet III. korszaka, ekkor a *g* és a *gy* graféma egyaránt jelölhetett *d'* hangot (KNIEZSA 1952: 47), valamint a *g* és a *gy* volt a „*t'* hang legrégibb jele, leggyakrabban a XIII. század második felében használatos, de még előfordul többször a XIV. század első felében is” (KNIEZSA 1952: 45). Így a korai nyelvelmékek *genge* és *gyenge* írású szavainak ejtésmódja lehetett azonos.

6. A Genge ~ Gyenge név (és jelentése). A TESz., az EWUng. és az ÚESz. szerint is a legkorábbi adat egy személynév, *Genge*, amely Az egri káptalannak bizonyáglevele Bogathradvani nemzetségbeli Pál comes végintézkedéséről című, 1327-re datált oklevélben maradt fent, ami egy 1282-es dokumentum átirata (lásd ÁÚO. 12: 367–368).⁸

⁵ WICHMANN kérdőjellel veszi fel ezt a szót, de az ÚESz. közöl *g* kezdetű alakot: *Genta* (1213/?, helynév), *gentharos* (1542).

⁶ Az oklevelet a Magyar Nemzeti Levéltár őrzi, DL-DF jelzete: 87072 (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/31890>), az oklevél kiadása: NAGY 1889: 140.

⁷ Az oklevelet a Magyar Nemzeti Levéltár őrzi, DL-DF jelzete: 17660 (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/203160> és <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/203236>).

⁸ Az oklevelet a Magyar Nemzeti Levéltár őrzi, DL-DF jelzete: 1019 (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/10246>). Ebbe az iratba belefoglalták IV. László király egy korábbi, 1278-as oklevélét is, de ennek szövege a *gyenge* szempontjából irreleváns. Az ÁÚO. átirása helyenként eltér a fennmaradt dokumentum írásmódjától.

Az idézett etimológiai szótárak, bár kérdőjellel, 'nyomorúságos; dürfing | erőtlen; schwach, kraftlos' jelentést tulajdonítanak e névnek, amely az oklevélben háromszor szerepel: „Item An|cillas Suas *Genge*, et Nýchÿr, Sororem ejusdem, duas | filias ejusdem *Genge*, Facha, et Jolyan nominatas, et filium | ejusdem *Genge* Miclous nominatum”. Vagyis *Genge* és Nýchÿr testvérek voltak, de gyermekei csak *Gengének* voltak, két lánya és egy fia. A szövegben semmilyen tulajdonságra utaló szó nincs, így nincs ok azt feltételezni, hogy akár *Genge*, akár gyermekei nyomorúságosak vagy erőtlenekek lettek volna (leszámítva persze azt a tényt, hogy szolgák voltak), a szöveg alapján csak az jelenthető ki biztosan, hogy a *Genge* egy nő neve volt.

Az oklevél *Genge* nevének 'gyenge' értelmezése PAIS (1922: 28) cikkéig nyúlik vissza, ezt átveszi BERRÁR (1952: 10), újabban pedig TÓTH (2016: 131) is így értelmezi ezt a nevet, azonban érvvel egyik szerző sem támasztja alá ezt az azonosítást.

Idővel a *Genge*, *Gyenge* ragadvány-, majd vezetéknevként is felbukkan a forrásokban. A Kapy család levéltárában fennmaradt 1347. október 3-i eredeti irat megörököltette Abaújszántó megye főispánjának, *Genge* Miklós fia Poháros Péter nevét: *Petrus dictus Paharus filius Nicolai dicti Genge aule nostre miles comes de Abawyuar dilectus nobis et fidelis*.⁹ Bodó Miklós fehérvári prépost 1458. november 30-i eredeti elismervénye említi a *Gyenge* testvéreket, András és Jánost: *Andras et Johannes Gyenge dicti*.¹⁰ A gyulai szandzsák összeírása szerint Dumegyház faluban (ma Dombegyház nagyközség) 1567-ben két *Gyenge* vezetéknevű család is élt: *Gyenge* Pál a feleségével és négy fiával, valamint *Gyenge* Máté a feleségével és két fiával. Az 1579-es összeírás alapján már csak *Gyenge* Máté és családja élt továbbra is a faluban. Mezőmegyer (ma közigazgatásilag Békéscsaba része) lakosa volt 1567-ben *Gyenge* Mihál, a felesége, és fiuk, Mihál. Szen[t]miklósi (azonosítatlan település) lakos volt 1567-ben *Gyenge* Borbás és felesége, akik az 1579-es összeírás szerint egy fiukkal, Matiással, továbbra is a falu lakosai voltak (KÁLDY-NAGY 1982: 89, 90, 92, 201, 262). A pozsonyi uradalom 1574-es urbáriuma alapján Samarján (ma Somorja/Šamorín, Szlovákia) egy *Benedictus Genge*, Egyházaspakán (ma Nagypaka/Veľka Paka, Szlovákia) pedig egy *Stephanus Genge* élt (MAKSAY 1959: 177–180 és 186–187).

Érdekes a győri káptalan eredetiben fennmaradt 1364. január 18-án kelt jelentése, amelyben a sok kihallgatott tanú egyike *Gyengius*-i *Benedek* fia Kálmán: *Colomannus filius Benedicti de Gyengius*.¹¹

Az adatokból látszik, hogy mindenféle társadalmi státusú embereknek volt a neve *Genge* ~ *Gyenge*, és semmi nem támasztja alá e név 'nyomorúságos, erőtlen' jelentését, az könnyen hordozhatta a szlávhoz közelebbi 'vékony, karcsú' jelentést.

7. A *gyenge* a szláv nyelvekben. Mivel a *gyenge* szó jelentése némileg megváltozott a szláv etimon jelentéséhez képest, több szláv nyelv is visszakölcsönözte a magyar szót 'erőtlen, beteg(es), törekeny, érzékeny' jelentésben. Erre a tényre már MUNKÁCSI BERNÁT (1881b: 89) is rámutatott, azonban azt nem ismerte fel, hogy a *gyenge* szláv

⁹ Az oklevelet a Magyar Nemzeti Levéltár őrzi, DL-DF jelzete: 64019 (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/41111>), az oklevél kiadása: NAGY 1887: 132–134.

¹⁰ Az oklevelet a Magyar Nemzeti Levéltár őrzi, DL-DF jelzete: 15300 (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/174797>).

¹¹ Az oklevelet a Magyar Nemzeti Levéltár őrzi, DL-DF jelzete: 41554 (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/55328>), az oklevél kiadása: ÓmOlv. 200–207.

eredetű, így cikkében ez a szó a „Magyar szók az ugor eredet kriteriumai nélkül” csoport szavai között szerepel.

A szlovákban a *denglavý* ’gyenge, beteg(es), (le)sovány(odott)’ igen gazdagon adattolt, ahogy azt GREGOR (2023: 265–266) gyűjtése és elemzése mutatja (vö. KRÁLIK 2015: 117 is). A szlovákból átvette a cseh valašskói nyelvjárása, ahol a *dénglavý* ’gyenge, beteges’ és a *glangavý* ’erőtlen’ (BARTOŠ 1886: 206 és KAZMÍŘ 2001: 42 és 68; vö. MACHEK 1957: 114–115) jelentésben adattolt. Déli szomszédaink közül a horvátba került át, a *gingav* jelentése ’erőtlen, törékeny’ (HADROVICS 1985: 243–244; IVEKOVIĆ–BROZ 1: 305). BEZLAJ (1: 143) szerint a szlovénba a *gíngav* közvetlenül került át a magyarból, a szó jelentése ’gyenge, beteges, ernyedt’. A muravidéki szlovén irodalmi nyelv *djingavi*, *gingavi*, *ginglavi* ’gyenge’ szava is közvetlen átvétel a magyarból (DUDÁS 2024: 160–161).

8. Összegzés. A fenti érvek alapján megalapozottnak tűnik a 18–19. századi „diletánsok” azon véleménye, hogy a *gyenge* szó a magyarban szláv eredetű; areális szempontból is kézenfekvő egy sok évszázad óta a magyarral együtt élő szláv nyelv hasonló hangzású és szinte azonos jelentésű szavának az átvétele.

Kulcsszók: etimológia, jövevényszó, szláv nyelvek, szlovák nyelv, szláv–magyar nyelvi kapcsolatok.

Hivatkozott irodalom

- ÁÚO. 12. = *Árpádkori új okmánytár. Tizenkettedik kötet. / Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. XII. Közzé teszi* WENZEL GUSZTÁV. Budapest, 1874.
- BARTOŠ, FRANTIŠEK 1886. *Dialektologie moravská. První díl. Nářečí slovenské, dolské, valašské a lašské*. Tiskem Mor. akc. knihtiskárny – Nákladem Matice Moravské, V Brně.
- BEEKES, ROBERT 2010. *Etymological Dictionary of Greek. I–II*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. Volume 10. Brill, Leiden – Boston.
- BERRÁR JOLÁN 1952. *Női neveink 1400-ig*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 80. Budapest.
- BEZLAJ, FRANCE 1977–2007. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. 1–5. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- BORYŚ, WIESŁAW 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- BUDENZ JÓZSEF 1871. Jelentés Vámbéry A. magyar–török szövegjezeiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10: 67–135.
- BUDENZ JÓZSEF 1873–1881. *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. A M[agyar] T[udományos] Akadémia Könyvtár Hivatala, Budapest.
- BUDENZ, J[OSEPH] 1878. Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen. In: BEZZENBERGER, ADALBERT Hrsg., *Festschrift zur feier seines fünfzigjährigen Doctorjubiläums am 24. October 1878, Herrn Professor Theodor Benfey*. Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, Band 4. Verlag von Robert Peppmüller, Göttingen. 192–258.
- COMENIUS, JOHANNES AMOS 1643. *Janua linguae latinae reserata aurea*. Leutschovianae. [Hasonmás kiadás: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2009.]
- DANCZI V[ILLEBALD] JÓZSEF 1969. A magyar nyelv szláv jövevényszavai Josef Dobrovský feldolgozásában. *Magyar Nyelv* 65: 113–122.
- DANKOVSKY, GREGOR 1833. *Magyaricae linguae Lexicon critico-etymologicum...* Typis Haeredum Belnay, Posonii.

- DebrGr. = *Magyar grammatika, melyet készített Debreczenben egy magyar társaság*. Alberti betűivel, Bétsbenn, 1795.
- DERKSEN, RICK 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. Volume 4. Brill, Leiden – Boston.
- DERKSEN, RICK 2015. *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. Volume 13. Brill, Leiden – Boston.
- DOERFER, GERHARD 1963–1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. 1–4. Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden.
- DUDÁS ELŐD 2024. *Nemeski kincs. Magyar hatás a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben*. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- EIEC. = MALLORY, JAMES PATRICK – ADAMS, DOUGLAS QUENTIN 1997. *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Fitzroy Dearborn Publishers, London and Chicago.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*: Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ĖSBM. = МАРТЫНАЎ, ВІКТАР УЛАДЗІМІРАВІЧ рэд. 1978–. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. 1–. Навука і тэхніка, Мінск.
- ESJS. = HAVLOVÁ, EVA red. 1989–2022. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 1–21. Academia / Tribun EU, Praha / Brno.
- ESUM. = МЕЛЬНИЧУК, ОЛЕКСАНДР САВИЧ гол. ред. 1982–2012. *Етимологічний словник української мови*. 1–6. Наукова думка, Київ.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1907. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3/1: 17–29, 3/2: 62–72, 3/3: 105–116, 3/4: 153–165, 3/5: 213–224, 3/6: 250–263, 3/7: 307–318, 3/8: 357–370, 3/9: 395–406.
- GOMBOCZ, ZOLTÁN 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXX. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- GREGOR FERENC 2023. *A szlovák nyelv magyar elemei*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- GYARMATHI, SAMUEL 1799. *Affinitas linguae hvngaricae cum lingvis fennicae originis grammaticae demonstrata*. Typis Joann. Christian. Dieterich, Göttingae.
- GYARMATHI, SÁMUEL 1816. *Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit*. Szótár, melyben sok magyar szókhöz hasonló hangú, idegen nyelvbeli szokat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel. Zweck Bertalan betűivel, Bétsben.
- HADROVICS, LÁSZLÓ 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- IVEKOVIĆ, FRANJO – BROZ, IVAN 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*. 1–2. Štamparija Karla Albrechta (Jos. Wittasek), Zagreb.
- KÁLDY-NAGY GYULA 1982. *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Békés Megyei Levéltár, Békéscsaba.
- KAZMÍŘ, SILVESTR 2001. *Slovník valašského nářečí*. Vsetín, Dalibor Malina.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRÁLIK, LUBOR 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. VEDA, Bratislava.
- KROONEN, GUUS 2013. *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. Volume 11. Brill, Leiden – Boston.
- KSSJ. = *Krátký slovník slovenského jazyka*. https://www.juls.savba.sk/kssj_4.html (2024. 06. 03.)
- LANSTYÁK ISTVÁN 2011. A határon túli magyar szókészlet eredet szerinti rétegei. In: SZABÓMIHÁLY GIZELLA – LANSTYÁK ISTVÁN szerk., *Magyarok Szlovákiában. VII. kötet. Nyelv*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. 83–111.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, TADEUSZ – POLAŃSKI, KAZIMIERZ 1962–1994. *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*. 1–6. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- LESCHKA, STEPHANUS 1825. *Elenchus Vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici usus...* Typis Typographiae Regiae Univ. Hungaricae, Budae.
- MACHEK, VÁCLAV 1957. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha.
- MAKSAY FERENC szerk. 1959. *Urbáriumok. XVI–XVII. század*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MATASOVIĆ, RANKO 2009. *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. Volume 9. Brill, Leiden – Boston.
- MATASOVIĆ, RANKO ured. – IVŠIĆ MAJIĆ, DUBRAVKA – PRONK, TIJMEN 2016–2021. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. 1–2. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- MAYRHOFFER, MANFRED 1992–2001. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*. I–III. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- MELICH JÁNOS 1934. *Latinbetűs helyesírásunk eredete*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- MLADENOV 1941. = МЛАДЕНОВЪ, СТЕФАНЪ, *Етимологически и правописен речник на българския книжовен езикъ*. Книгоиздателство Христо Г. Дановъ - о. о. д-во, София.
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. + *Mutató*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1981.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1881a. Ugor szókezdő media. *Nyelvtudományi Közlemények* 16: 460–470.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1881b. Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 17: 66–126.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1895. A magyar magánhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 25/2: 168–186, 25/3: 257–287.
- NAGY IMRE szerk. 1887. *Anjoukori okmánytár: Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Ötödik kötet. 1347–1352*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- NAGY IMRE szerk. 1889. *Sopron vármegye története. Oklevéltár. Első kötet 1156–1411*. Nyomatott Litfass Károly könyvnyomdájában, Sopron.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvmélekektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- ODRnMJ. = *Официјален дигитален речник на македонскиот јазик*. <https://makedonski.gov.mk/corpus> (2024. 06. 03.)
- ONDRUŠ, ŠIMON 2004. Slovenské (slovanské) slová v maďarčine [I]. *Slovenské pohľady na literatúru, umenie a život* IV+120/7–8: 273–284.
- ÓMOLV. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929.
- PAIS DEZSŐ 1922. Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv* 18: 26–34.
- PAPP FERENC szerk. 1969. *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- REJZEK, JIŘÍ 2001. *Český etymologický slovník*. Leda, Praha.
- SÁNDOR ISTVÁN 1808. *Sokféle. Tizenkettedik darab*. Pichler Antal betűivel, Bétsben.

- SCHUSTER-ŠEW, HEINZ 1978–1996. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*. 1–5. Domowina-Verlag, Bautzen.
- SKOK, PETAR 1971–1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1–3. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- SzófSz. = BÁCZI GÉZA. *Magyar szőfejtő szótár*. Budapest, 1941.
- Termini = Termini Kutatóhálózat online szótára. <http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=searchbox> (2024. 06. 03.)
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névérték Kiadványai 38. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1916. Kísérlet a magyar mássalhangzó-változások okának kiderítésére. *Magyar Nyelv* 12: 285–290.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY szerk. et al. 2011–2022. *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nytud.hu> (2024. 06. 03.)
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- Uralonet = *Uráli Etimológiai Adatbázis*. <http://uralonet.nytud.hu> (2024. 06. 03.)
- DE VAAN, MICHIEL 2008. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. Volume 7. Brill, Leiden – Boston.
- VÁMBÉRY ÁRMIN 1870. Magyar és török-tatár szóegyeztések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8/1: 109–160, 8/2: 161–189.
- VÁMBÉRY ÁRMIN 1914. *A magyarság bölcsőjénél. A magyar–török rokonság kezdete és fejlődése*. Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. kiadása, Budapest.
- VASMER = ФАСМЕР, МАКС 1986–1987. *Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. Перевод с немецкого и дополнения члена корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева*. Прогресс, Москва.
- [VERANTIUS, FAUSTUS] 1595. *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europæ linguarum, Latinæ, Italicæ, Germanicæ, Dalmatiæ [!] & Ungaricæ*. Apud Nicolaum Morettum, Venetiis.
- WICHMANN GYÖRGY 1908. A moldvai csángó mássalhangzók történetéből. *Magyar Nyelv* 4/4: 160–167, 4/5: 208–216, 4/7: 295–307, 4/9: 394–400, 4/10: 457–462.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I–II*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Hungarian *gyenge* ‘weak, feeble, powerless’

The Hungarian word *gyenge* ‘weak, feeble, powerless’ is considered to be of unknown origin. In earlier literature, Finno-Ugric and Turkic etymologies have been suggested but neither offers an impeccable explanation from the phonological and semantic points of view. This paper revives an even earlier suggestion, namely, that the word *gyenge* is of Slavic origin. This explanation is not afflicted by either phonological or semantic difficulties. Furthermore, the proposed Slavic etymon has a certain Proto-Indo-European etymology. The paper also addresses the question of whether its forms with an initial *g-* are indeed the older ones.

Keywords: etymology, loanword, Slavic languages, Slovak, Slavic–Hungarian language contacts.

JUHÁSZ GABRIELLA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Gombolyag mint drachma

A nyelvi érintkezés egy lehetséges nyoma

1. Pályakezddésem egyik meghatározó élménye volt, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetemen futó Biblia Mediaevalis Hungarica nevű projektben 2014 óta hallgatóként, majd doktoranduszként részt vehettem. A csoport egykor Bárczi Ildikó tanárnő ötlete után jött létre (HAADER 2021: 99), később Haader Lea tanárnő vezetésével rendeztük kereshető adatbázisba az ómagyar kódexek újszövetségi részeit. A munka során a párhuzamos szövegeket olvasva, feldolgozva közösen beszéltük meg a felmerülő kérdéseket. Ám volt egy kérdés, amely akkor nyitva maradt. Írásomban erre próbálok egy lehetséges magyarázattal szolgálni.

2. A címben is szereplő *drachma* és *gombolyag* Lukács 15: 8–9. versének korai magyar fordításában bukkan fel egymásnak megfeleltethető módon. A szövegrészletet három egymással talán valamilyen szöveg hagyományon keresztül érintkező kódexből hozom, ebből kettőben szerepel a szó. A három kódex egymáshoz való viszonyát régóta vizsgálják a kutatók (SZILY 1912; MÉSZÖLY 1913; KÁROLY 1955; összefoglalóan legutóbb HAADER 2019: 143), eddig megnyugtató eredmény nem született, de a rendelkezésre álló anyag szűkössége és jellege miatt minden kétséget kizáró magyarázat talán nem is várható.

Ha a három szövegrészt egymással párhuzamosan szemléljük (lásd az 1. táblázatot), több különféle szempontból hasznos információ is kihámozható belőlük. Ezek közül a *drachma* szóval kapcsolatos kérdéseket mutatom be. Ide kötődik az is, hogyan függ össze a *drachma* a Döbrentei-kódex és Jordánszky-kódex *gombolyag* szavával. Sajnos az utóbbi két kódex viszonyára egy példából messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, de talán némi hasznos adalék kinyerhető a szavak vallatásából.

1. táblázat

Párhuzamos szöveghelyek

Kódex neve és keletkezési ideje	Betűhű szövegrészlet
MünchK. 74ra ¹ (1466)	Auag mel' nēberi valuan didragmat / & ha èlueztēdi az eggic dragmat / nēdē žquētnēket goit è / & megfogat't'a è a-hazat / & zērlēmest mīg kērēsi mignē mīg lēl'l'è & micor lēlēndi egbē hya ɔ azzoŋ baratit / & / zomzēdit mōduan / egēmbē ɔrɔl'lētec ēn vēlem / mert mīg lēltēm a-dragmat kit èl vēztettēm vala
DöbrK. 352 (1508)	Vag mel' azzoŋembernek vagon tiz gombol'agia : es ha elveztendi eg gombo lagiat : nem de meg goyt'ae zevedneket · es zerel mest meg keresj : mig nem lele Es mikoron meg lelendi be hyia baratit es zomzedit mondván · ɔr vendezietek velem mert meg lelem az gombolagot kit el veztettem vala

¹ A kódex betűformát tükröző szövegközlését nem követtem, a z, r, f grafémákat, illetve az 'és' jelentésű jelet egyszerűsítve közlöm.

JordK. 126v (1516–19)	Awagŷ mely azzonŷallathnak vagŷon tŷz gomba- -lŷaga · ha ez teeweztendŷ egŷket : Nem -de faklŷath gŷoŷth · es fŷel hannŷa m- -ŷnd az hazat · es nagŷ zorgalmatoŷŷag -gal keresŷ · mŷglen nem lelŷ hŷwt Es mŷkoron megh lŷlendŷ ² · be hŷwŷa hŷw baratŷth es zomzeedŷth · mondwan hŷwnekŷk / Ewrŷllŷetek en velem · mert megh leeltem az gombolŷagot kŷth el vezettem vala ·
--------------------------	--

A *gombolyag* szót latinul megadott ’dragma’ jelentéssel más forrásból nem ismeri a NySz. (1: 1095), a TESz. (1: 1072–1073), az EWUng. (467), és az ÚESz. sem veszi fel a szónak ezt a jelentését. Szerepel viszont még a Schlägli szójegyzékben (1405 k.): „dragma: *gombolag*” (Gl. 268).

A Müncheneri-kódex *didragmat* és *dragmat* formában rögzíti a szót, az előbbi ’két drachmát érő’ jelentésű. NYÍRI a kiadott szöveget egy megjegyzéssel látta el, melyben utal arra, hogy itt a *didragmat* alak fordítása nem felel meg a latinnak (ott tíz drachma szerepel), a fordító magyarította a szót. A *dragma* alakot magyar fejleménynek gondolhatjuk, joggal tehetjük fel, hogy egy **drakma* előzményből jött létre azáltal, hogy a *k*-t a mellett lévő *m* zöngéssé tette. Másrészt feltehetnénk, hogy a *g* itt a *χ* jeleként szerepelne, de a *χ* helyén lenne inkább várható – ahogy néhány régi személynév és helynév példája mutatja, vö. a *Vojtek* személynévvel: 1293: *Vogtich* (ÁSz.), a *Bodajk* helynévvel: 1193: *Bodogth* (Gy. 2: 351–352). Ez a jelölés már az időviszonyok miatt is szokatlan volna, korai ahhoz, hogy még a 16. században is felbukkanjon, a *χ* jele inkább a *h*. De a *dragma* alak a latinban is szerepelhet, vö. *dragmam*, *dragmas* (Vulgata 1638).

A Döbrentei-kódex sajátos szóhasználatáról híres: szövegeiben a paraszti élethez köthető kifejezések jelennek meg, amelyek afféle parasztbiblia képét festik. Másrészt kiegészítésekkel, betoldásokkal teszi elevenebbé, hozza a hallgatóság élményeihez közelebbivé a szöveget (HAADER 2021: 99). A kódex nyelvallapota arra utal, hogy a másolás idejénél jóval korábbi minta volt Halábori előtt (HAADER 2021: 100). Az ennél később készült Jordánszky-kódex szövege nem mutat sok egyezést, mégis feltűnő, hogy a *drachma* helyett mindkét szövegben *gombolyag* szerepel. Talán olyan forrásból dolgoztak a scriptorok, melynek sajátosságából következett az, hogy azonos módon ültették át magyarra a szöveget.

Figyelemre méltó, hogy a NySz. a TOLDY–VOLF-féle kiadásból idézi az ADÓ címszó alatt a Jordánszky-kódex egy további helyét, ahol jelentésben – minden bizonnyal a latin megfelelő alapján – megadják a drachmát: „Adot [!] zedyk vala : didrachma aecipiebant” (NySz. 1: 15). Ez arról árulkodhat, hogy a fordító annak ellenére, hogy használja a *gombolyag* szót, érti a pénznem jelentését a szónak, és ismeri a szóhasználat mögötti történelmi valóságot is: a didrachma volt az éves adómenyiség, amelyet minden zsidónak be kellett fizetnie (LÉON-DUFOUR 2008: 167, 168, 482–484).

A régiségben a *drachma* ’marék, maréknyi (fémdarab)’ hat, vagyis egy maréknyi vaspálca értékű súlymérték volt (MATICSÁK 2018: 14, 22, 66). A magyar gombolyag és a pénz- vagy súlyegység közötti szemléleti alap, amely a megfeleltetést lehetővé teszi nincs kellően tisztázva – talán egy drachma azonos értékű volt egy gombolyaggal, esetleg a gurulás képzete állhat mögötte (BÁCSI 2022: 15); vagy a marék pálca összefűződő alakja hasonlíthatott a fonalak kötegére.

² A szó első *e* betűje fölött interlineáris *e* betoldása látszik.

3. A bizonytalansághoz egy másik magyarázati lehetőség is hozzájárulhat. Nem ismeretlen jelenség, hogy a régiségben különböző nyelvű szövegek felhasználásakor értelemzavaró torzulások következnek be. Egy ilyen ismert példában az ómagyar Trója-regény is érintve van. HADROVICS LÁSZLÓ vizsgálatai vezettek arra, hogy a délszláv fordításban 'fekete üveglő' értelmű szövegrész a magyar *'felette üreg ló', vagyis 'igencsak üreges vagy tágas ló' szerkezetből származik. HADROVICS úgy vélte, hogy a rontásért magyar másoló is felelős lehetett (HADROVICS 1954: 148–149). De a délszláv szöveg alkotója felhasználta a rontott magyar szöveget – tehát magyar–szláv nyelvi érintkezés jött létre –, így örököltette meg a szerkezetet.

Hasonló jelenséget képzelek el a **drakma* és a *gombolyag* mögött. Az a gyanúm, hogy a *dracma* lehet a kiindulási pont. A -*cm*- betűkapcsolat bizonyos korabeli írástípusokban igen hasonló volta a -*tw*- betűkapcsolattal juttat el minket egy *dratwa* szóalakig. Másrészt a *drachma* alak is képes egy *drathwa*-féle formát felidézni, ha olyan lejegyző fejében keressük a tévesztést, aki ismeri a *t* jel néma *h*-val megtoldott *th* változatát.

A *dratwa* a lengyelben jövevényszó, mely végső soron a német *drehen* 'csavar, sodor' igéből származik (HADROVICS 1992: 129). Ennek ófelnémet alakja *drāen* 'runden, dreheln, erhaben ausarbeiten', középfelnémet alakja *dræjen*, *dræhen* 'sich drehend bewegen, wirbeln, dreheln'.³ Ennek az igének ablautos tövel képzett alakja, a *Draht* 'fonal' főnévi alakja jelentésváltozáson ment át annak köszönhetően, hogy a 14. században felfedezték Nürnbergben a fémek húzását, így a korábbi szóalak az új fogalom – sodort fémszál – megnevezésére is átvonódott a hasonlóság alapján. Átkerült a szó a magyarba is, 1532: *Droth*, *Drott* (ÜESz. *drót*). De a szláv nyelvek is átvették, megőrizve az eredeti 'fonal' jelentést: szerb-horvát *dreta* és *dretva*; szlovén *dreta*, *dretev* és *dretva*; ócseh *dratev* és *dratva*; lengyel *dratew* és *dratwa* – ezen keresztül az oroszba is átment *dratva* alakban (HADROVICS 1992: 129).

Ennek tükrében úgy gondolom, hogy egy lat. *dracma* ~ *drachma* → le. *dratwa* ~ ? *drathwa* → m. *gombolyag* sor tehető fel. További kutatások tárgyát képezheti, hogy a feltett hiba csak téves kiolvasás eredménye, vagy valóban létezett egykor a feltett hasonló írásképmiatti téves fordításban lejegyzett bibliai szöveghely. Nem eredhet mindez közvetlenül a német fordításhagyományból, mert ott a latin szövegben szereplő pénznemet német reáliájával (*pfennig*) helyettesítették (HADROVICS 1994: 24).

Halábori Dobos Bertalan az 1508-ban általa készített Döbrentei-kódexben felfedi személyét: kiderül róla, hogy a Bereg vármegyei Halábor faluból származott. Szerepel a neve a Krakkóban tanuló diákok 1495-ös névsorában: „Bartholomeus Gregory de Halabor”, illetve egy 1512-es oklevélben egri egyházmegyes pap és császári közjegyzőként írt alá: „Bartholomeus presbyter, natus Gregorij Dobos de Halabor” (HAADER 2019: 142). Tehát mind a születési helye, mind a tanulmányainak helyszíne arról árulkodhat, hogy a magyar és latin mellett talán valamely szláv nyelvet, legnagyobb valószínűséggel a lengyel korabeli változatát is ismerte. Ha a magyar hagyományban egymással összefüggnek a viszonylag nagy időkeretet lefedő *gombolyag*-féle megoldások, akkor Halábori nyelvismerete nincs hatással az összképre.

Valamivel nehezebb a Jordánszky-kódex szöveghelyének a magyarázata, ugyanis a sriptor személyéről semmit se tudunk (NAGY 1981: 41). A kódex nyelve alapján a Délnyugat-

³ <https://www.dwds.de/wb/etymwb/drehen>

Dunántúlról, közelebbről a Dráva mellékéről való származtatás merült fel (VOLF 1879: 22; MIKESY 1957: 198). Természetesen nem egyértelmű, hogy a fordítást és a másolást ugyanaz a személy végezte-e, illetve hogy felhasználta-e a fordító a munkája során más magyar nyelvű fordítást. Ha helyes a nyelvi jellemzők után a lokalizáció, akkor HADROVICS adatai alapján az itteni szláv nyelvvaltozatokkal való közvetlen érintkezésből nem eredhet az átvétel, inkább egy magyar előzményszöveg hatását sejtethetjük. A kérdés az, hogy a kódexeket megelőző Schlágli szójegyzékbe hogyan került a *gombolyag* a *drachma* megfelelőjeként, és hogy a későbbi források hogyan viszonyulnak mindehhez és egymáshoz.

4. Gondolataimat az alábbiakban foglalom össze. Írásbeli tévesztés vagy hiba feltevése mindig az utolsó menedéke egy kutatónak a magyarázatok megalkotásakor, főleg ha nincs egyértelmű nyoma ennek. Ugyanakkor a jelenség, a nyelvek közti érintkezésen alapuló téves értelmezés, mely az ötletem középpontjában áll, nem példa nélküli. Ennek alapja a hasonló íráskép, mely a lat. *drachma* 'pénznem' → *drathwa* 'fonál' vagy *dracma* → *dratwa* módosulásokat okozhatta.

Azonban egy efféle jelenségnek írásban való öröklődése abból a szempontból kétséges, hogy aki bibliát fordít, rendszerint tud latinul, görögül és héberül – vagy legalábbis az előzők közül kettőn (az anyanyelvén kívül). Így ismernie kellene a *drachma* pénznemet is. Azt gondolhatnánk még, hogy a szótó hasonlósága miatt esetleg a *drathwa* szó családjával összetartozónak érezte a fordító, bár a fenti okból kifolyólag ennek is kicsi a valószínűsége. De a magyar fordítások mutatják, hogy mégis történt valami, ami legalább két kódexen át hagyományozódik (ha ezek forrásait és esetleges köztes kapcsolatait nem számoljuk).

Érdemes lehet a jövőben HADROVICS LÁSZLÓ szláv nyelvi példái nyomán lengyel vagy ócseh bibliafordításokat felkutatni a kérdéses változás szempontjából. Azonban könnyen lehet, hogy ekkor sem járunk sikerrel, mert a nyelvelékpusztulás révén elveszhetnek értékes források – ahogy az ötletem ihletője, az ómagyar Trója-regény is, egykori meglétükre csak áttéteken keresztül következtethetünk. Másrészt másolt vagy újonnan létrehozott munkában tévesen lejegyzett vagy felvett szóalak a forrásszövegből csupán hibás kiolvasás következménye is lehet, nem szükséges hozzá ténylegesen rontottan lejegyzett előzményszöveg.

A Schlágli szójegyzék a kódexekénél jóval korábbi azonos fordítási megoldása a szóbeliségben öröklődés lehetőségével tovább erősítheti az írott hagyomány hiányát, egyúttal megnyitja a kaput a következő kérdések előtt. Összefüggnek-e egymással és ha igen, hogyan és miként, a magyar hagyományban a *drachma*–*gombolyag* megfeleltetések? Bekövetkezhettek-e egymástól függetlenül több alkalommal téves kiolvasás? Az efféle „nyomok” fantomként kísérthetik a filológust.

Hivatkozott irodalom

- ÁSz. = *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. FEHÉRTÓI KATALIN. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁCSI ENIKŐ 2022. „Mennyivel tartozol te az én uramnak? Az ottan mondá: száz négely olajjal.” In: VARGA LAJOS – BOROS ISTVÁN – TAKÁCS LÁSZLÓ szerk., *Cura scriptorum. III. Scriptorium Konferencia*. Szent István Társulat – Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete – Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Moravcsik Gyula Intézet, Budapest–Piliscsaba. 7–17.
- DöbrK. = *Döbrentei-kódex 1508. A nyelvelék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. ABAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA kiad. 1995. Régi Magyar Kódexek 19. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- EWD. = *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. <https://www.dwds.de/wb/etymwb> (2024. 06. 18.)
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Gl. = BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR szerk. 1984. *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2019. Halábori Bertalan szándékainak nyomában. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 141–157.
- HAADER LEA 2021. Környülpókázott szövegek. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – HRENEK ÉVA – LADÁNYI MÁRIA szerk., *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 99–106.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1954. *Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 5: 79–181.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1994. *A magyar huszita biblia német és cseh rokonsága*. Nyelvtudományi Értekezések 138. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JordK. = *A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről: 1516–1519*. LÁZS SÁNDOR szöv. gond. Helikon, Budapest, 1984.
- KÁROLY SÁNDOR 1955. A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 57: 260–268.
- LÉON-DUFOUR, XAVIER 2008. *Az Újszövetség értelmező kéziszótára*. Új Ember Kiadó, Budapest.
- MATICSÁK SÁNDOR 2018. *A mókusbőrtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MÉSZÖLY GEDEON 1913. A Döbrentei Codex evangéliumai és a Münchener Codex. *Magyar Nyelv* 9: 433–439.
- MIKESY SÁNDOR 1957. A Jordánszky-kódex és a Nagyvátyi Glosszák keletkezési helyéhez. *Magyar Nyelv* 63: 197–199.
- MünchK. = *A Münchener Codex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Szerk. NYÍRI ANTAL. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- NAGY ILONA 1981. A Jordánszky Kódex fordítástechnikai sajátosságairól. *Magyar Nyelv* 77: 41–48.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1890–1893.
- SZILY KÁLMÁN 1912. A Döbrentei codex viszonya a Münchenivel. *Magyar Nyelv* 8: 49–54.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. 2011–2022. MTA Nyelvtudományi Intézet / ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nyud.hu/index.html> (utolsó letöltés: 2024. 06. 18.)
- VOLF GYÖRGY 1879. *Bátori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.
- Vulgata = *Biblia sacra. Iuxta Vulgatam Versionem*. Editio quinta. ROBERT WEBER – ROGER GRAYSON. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart – Nördlingen. 2007.

ÉLŐNYELV

A másodnyelvi kölcsönszavak fonetikai adaptációja a kárpátaljai magyar és ukrán nyelvváltozatokban

1. rész

1. Bevezetés. A kölcsönszavak fonetikai változásainak a tanulmányozása fontos szegmensét képezi a kontaktusnyelvészetnek. Különösen nagy jelentősége van a hangtani kérdések tanulmányozásának azokban az esetekben, amikor egymással rokonságot nem mutató nyelvek közötti kapcsolatról, s az e kapcsolatok nyomán meghonosodott kölcsönszavakról kívánunk szót ejteni. Ilyen jellegű kapcsolatról kell beszélnünk a szláv nyelvcsaládba tartozó ukrán és orosz, valamint a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar nyelv esetében is. A szláv és magyar nyelv hangrendszeri eltérései kiváló lehetőséget adnak arra, hogy a kölcsönszavak meghonosodásuk során jellegzetes hangtani módosulásokon menjenek keresztül, legyen szó akár a szláv nyelvekben meghonosodott hungarizmusokról, akár a magyar nyelvbe átkerült szláv lexikai elemekről. A magyar magánhangzórendszer ugyanis jóval gazdagabb, mint az ukrán vokalizmus. A standard magyar fonémarendszernek 14 magánhangzója van: *a, á, e, é, i, í, o, ó, ő, ö, u, ú, ü, ű*. A standard ukrán vokalizmus 6 magánhangzót tartalmaz: *a, o, u, e, y, i* [a, o, u, e, y, i]. A magyar nyelvnek 25 standard mássalhangzó-fonémája van, míg az ukrán standard 32 mássalhangzó-fonémát tartalmaz. A magyar mássalhangzók többségének megvan az ukrán megfelelője (BÁRÁNY 2009: 144).

2. A lexikai hungarizmusok adaptációja. Az elemzés alá vont magyar kölcsönszavak a kárpátaljai és más nyugat-ukrajnai ukrán nyelvű szépirodalmi művekben fordulnak elő.

2.1. Monoftongusok. A m. labiális *a* magánhangzónak leggyakrabban az alsó nyelvállású *a* felel meg hangsúlyos vagy hangsúlytalan pozícióban (az írásban *a/я*). Pl. *авámь* < m. *avagy*, *аняорцяр* < m. *anyaország*, *бáлма* < m. *balta*, *тáзда* < m. *gazda*, *кáбат* < m. *kabát*, *кáлан* < m. *kalap*, *кoпoня* < m. *koronya*, *пaлaчінтa* < m. *palacsinta*, *пapaдoчкa* < m. *paradicsom*, stb. Több szó esetében a m. *a* labiális *o* hangban realizálódik, kivált olyankor, ha az átvett szó magyar nyelvjárási megfelelőjében zártabb az *a*: pl. *áno* < m. *apa* (megjegyzendő, hogy itt a m. *apó* is szóba hozható forrásszökevény), *бiжoлмa*¹ < m. *birsalma*, kárp. N. *bisalma*, *bisāma*, *bissāma*, *bizsāma*, *bizsalma* (LIZANEC 2012: 97), *бoкáнчi* < m. *bakancs*, *лáбoш* < m. *lábás*, N. *lábos*, *лoбoдa*, *лoнmа* < m. *labda*, N. *lapta*, *coкáч* < m. *szakács*, *coмap* < m. *számár*, stb. A m. *a* ukrán *o* megfelelést mutató szavak egy részének forrása az ómagyar, illetve középmagyar korban *o*-val adatolt (vö. DEZSŐ 1989: 26). LIZANEC (1977: 34) megállapította, hogy a magyarul jól beszélő ukrán személyek kizárólag a m. labiális *a* fonémát ejtik. Két esetben az *a* > *a ~ o*, illetve az *a* > *a ~ o ~ i* váltakozás párhuzamos használatával találkozunk: *нáпpиkа*, *нoпpиzа* < m. *paprika*, N. *popriga*, *зaтáп*, *зoтáп*, *xимáп* < m. *határ*. A nyelvmélekekben a legrégebb *chutar* mellett felbukkan

¹ Ukr. N. *бiржoлмa*, *бiжoлмa*, *бiжáлмy* (Pl. t.) (LIZANEC 1976: 578); *бiжáлмa* (SABADOŠ 2008: 25).

a *chotar*; *hatar* változat is (DEZSŐ 1989: 26–27). A nyelvjárások a legváltozatosabb hangtani realizációkat mutatják: *zomap* ~ *zamap* ~ *zamaa* ~ *xomap* ~ *ximap* (LIZANEC 1976: 590).

A m. *á* magánhangzónak az alsó nyelvvállású *a* (az írásban *a/я*) a megfelelője. Pl. *алдомáи* < m. *áldomás*, *бáришонь*, *бáришун* < m. *bársony*, *бáчи* < m. *bácsí*, *бéтыр* < m. *betvár*, *бóзар* < m. *bogár*, *борáт* < m. *barát*, *вáиуар* < m. *vásár*, *вóдác* < m. *vadász*, *лампáи* < m. *lámpás*, *нýзár* < m. *pohár*, *салáи* < m. *szállás*, stb.

A m. *o* magánhangzónak leggyakrabban a középső nyelvvállású labiális *o* felel meg. Pl. *бíрток* < m. *birtok*, *бóзар* < m. *bogár*, *бókóp* < m. *bokor*, *бóта* < m. *bot*, *бочкóри* < m. *bocskor*, *кóчка* < m. *kocka*, *кóиуар* < m. *kosár*, *сохтáи* < m. *szokás*, *сýньог* < m. *szűnyog*, stb. Két esetben az alsó nyelvvállású *a* felel meg a m. *o*-nak (az írásban *a/я*): *арсáз*, *арсáк* < m. *ország* és *рjндя* < m. *rongy*. A rendhagyó *o* > *a* változás a hasonulás eredményét tükrözi: az előző *a* hasonul az utóbbihoz. A *катýна* < m. *katona* esetében a felső nyelvvállású *y* magánhangzót a m. labiális *o* helyén DEZSŐ (1989: 22–23) a román nyelv közvetítő hatásával magyarázza, vö. rom. *cotună*, *cătună*, *cotună*. Az *o* > *y* változás is előfordul nyílt és zárt szótagban a következő szavakban: *бyдyогóви* < m. *bugyogó*, N. *bugyugóy*, *бyркýт* < m. *borkút*, *дyдyрyвáти* < m. *dudorodik*, *рýнтáти* < m. *ront*, *иýзa* < m. *soha*. A *бyдyогóви*, *бyркýт* és a *дyдyрyвáти* szavakban az *o* > *y* változás progresszív, illetőleg regresszív asszimilációs hangtani jelenség következménye. Néhány szó esetében párhuzamosan fordul elő az *o* > *o*, illetve *o* > *y* változás nyílt, illetve zárt szótagban egyaránt: *бáришонь* ~ *бáришун* < m. *bársony*, *бíзонь* ~ *бíзунь* < m. *bizony*, *нóзár* ~ *нýзár* < m. *pohár*. Az *o* > *y* változás nyilvánvalóan az *u*-zó ukrán nyelvjárások hatására keletkezett. Szintén párhuzamosan fordul elő az *o* > *o*, illetve *o* > *ы* [y] változás a *вáроиш*, *вáрыиш* < m. *város* szó esetében. A nyelvjárásokban a fent megnevezetteken kívül az *o* > *e* is előfordul, vö. *вареш* (DEZSŐ 1961: 147; LIZANEC 1976: 583).

A veláris hosszú *ú* és rövid *u* leggyakrabban *y* hangban realizálódik: *аdýв* < m. *ágyú*, *бáвýси*, *ба* *i* *са(ы)* < m. *bajusz*, *зýрка* < m. *hurka*, *зýсáр* < m. *huszár*, *кpýмпли* < m. *krumpli*, *лýгоиш* < m. *lugas*, *л* *i* *ишa* < m. *lusta*, *насýля* < m. *paszuly*, *pyд* < m. *rúd*, *сýньог* < m. *szűnyog*, *и* *зac* < m. *juhász* stb. Az *ú* hang a *фамíе*, *фатýв* < m. *N. fattyú* 'legény' szóban *-íе*, *-ýв* hangkapcsolatban realizálódott, amit Lizanec a szóvégi *ou* diftongusra végződő főnevek analógiájával magyaráz (LIZANEC' 1977: 37). A *навнóвáти* < m. *megun* igében az *u* magánhangzó *в* [u]-ban realizálódott.

A m. rövid és hosszú *i* a felső nyelvvállású *i* magánhangzóban realizálódik hangsúlyos és hangsúlytalan pozícióban a szó bármely részében (a jelenség általában jellemző a jövevényszavakra, vö. PAN'KEVYČ 1938: 45). Pl. *бáчи* < m. *bácsí*, *бигáрь* < m. *bige*, *бицýли* < m. *bicikli*, N. *bicigli*, *вигáн* < m. *viganó*, *вóди́к* < m. *vidék*, *мíнден* < m. *minden*, *нínчен* < m. *nincsen*, *палачíнта* < m. *palacsinta*, *пицýцький* < m. *picike*, *чíга-бíга* < m. *csigabiga*, *чíноишнýй* < m. *csinos* stb. Néhány esetben *i* < *u* [y] fonémarealizáció van: *бсpив* < m. *bíró*, N. *bíróц*, *бирóвáти* < m. *bír*; elvértve *бирóвáти*, *галсбáт*, *галсбáк* < m. *galiba*, *пáнтлика*, *пáнтлик* < m. *pántlika*, *парадсчка* < m. *paradicsom*, *пéди́к* < m. *pedig* (elvértve *pédiг*, *псди́к*), *солгабсров* < m. *szolgabíró*, N. *szolgabíróц*, *мéцик* < m. *tetszik*, N. *teccik*, *чсжма*, *чсжми* < m. *csizma*, N. *csizma*, elvértve *чíжми*. LIZANEC megállapítása szerint a m. rövid és hosszú *i* magánhangzó *u* [y]-nek való ejtése elsősorban azokra a személyekre jellemző, akik nem beszélnek vagy rosszul beszélnek a magyar nyelvet (LIZANEC' 1977: 37). A *мáишлик* < m. *masni*, N. *masli* szóban *i* < *и* *к* megvalósulás van, *i* > *иця* jellemző a *тенгерсця* < m. N. *tengeri* főnévre. Az *-и́к* és az *-иця* morfológiai

indíttatású honosító képző megjelenését az indokolja, hogy az ukrán nyelvben csak idegen eredetű főnevekben van szóvégi *i* magánhangzó. A képzők arra utalnak, hogy a *машлик* és a *менгерця* adaptálódott a befogadó nyelv alaktani rendszeréhez. A m. *i* a szó végén *-iü* végűvé vált a *Тібію* < m. *Tibi*, hiv. *Tibor* személynévben. A magánhangzók párhuzamos használata tapasztalható a következő szavakban: *u* [y] ~ *i* [i]: *бирова́ти* ~ *бірува́ти*; *i* [i] ~ *ы* [y]: *лінта́рь* ~ *лынга́рь*; *i* [i] ~ *ї* [ji]: *цімбора* ~ *цімбора*, *чіку́в* ~ *чіків*.

A m. palatális *e* fonémának leggyakrabban az ukrán középső nyelvállású *e* a megfelelője hangsúlyos és hangsúlytalan pozíciójában a szó bármely részében: *геренда́*, *теренда́* < m. *gerenda*, *го́вер* < m. *haver*; *лэ́веш* < m. *leves*, *емелéтовий* < m. *emeletes*, *енгедова́ти* < m. *enged*, *éне-бе́не* < m. *ejnye-bejnye*, *жеб* < m. *zseb*, *лэ́квар* < m. *lekvár*; *лэ́ленц* < m. *lenc*, *меи́стэр* < m. *mester*; *сентéмбер* < m. *szeptember*; *мэ́лек* < m. *telek*, stb. Néhány esetben a m. *e* helyett a közép-felső nyelvállású *u* hang szerepel: *бичелюва́ти* < m. *becsül*, *гэ́нтийи* < m. *hentes*, *сэ́ур* < m. *ezer*; *сйен* < m. *éljen*, *спен*, *спнен* < m. *éppen*, *спиря* < m. *eperfa*, *фсйца* < m. *fejsze*. Egy esetben *i* hangot (az írásban *ї*) adatoltunk, amelyben a magyar nyelvjárási hang az átadó: *буді́лапои* < m. *bugyelláris*, N. *bugyilláros*. Néhány szóban az *e* ~ *u* ~ *i* párhuzamosan használatos: *лэ́гінь* ~ *лі́гінь* < m. *legény*, N. *legéjny*, *не́дик*, *не́дір* ~ *не́дік* < m. *pedig*, *серснча* ~ *сирснча* < m. *szerencse*, *мэ́метів* ~ *тсмитів*, *тсмитів* < m. *temető*, N. *temetöj*. Egy-egy szóban az *e* > *e* (az írásban *є*) ~ *a* (az írásban *я*) párhuzamos változás van: *кэ́нєшній* ~ *кй́няшній* < m. *kényes*, N. *kéjnyes*, illetve az *e* ~ *a* realizáció, vö. *сє́рца́ма* ~ *са́рца́ма* < m. *szerszám*. E változatok párhuzamos használata az artikulációs közelséggel magyarázható. A *бум* *i* *ə* < m. *beteg(ség)* szóban a m. palatális *e* helyén felső nyelvállású *y* van, melynek az *ü*-zö és *i*-zö ukrán nyelvjárásokban *ü*, illetve *i* felel meg, vö. *бум* 'yx [byt'uch] (OROS 1963: 53), *бем* 'iz, *бем* 'jz, *бем* 'yz, *бум* 'yx [bet'ich, bet'üch, bet'uch, byt'uch] (LIZANEC 1976: 577), *бéмюг* [bet'jüch] (SABADOŠ 2008: 23). A 14. századtól adatolható magyar szó (TESZ 1: 290) az *e* > 'u változás előtt, kb. a 14. században kerülhetett a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokba (DEZSŐ 1989: 29). Az *e*, *é* > *a* szóvégi megvalósulás morfológiai indíttatású, vö. *ка́ралáба* < m. *karalábé*, *супи́нча* < *szerencse*, *фй́йца* < *fejsze*. A magyarban az *e* ~ *é* abszolút szóvégen bármilyen mássalhangzó után állhat, a kárpátaljai ukránban viszont a főnevek alanyesetében az abszolút szóvégen nem állhat *e* kemény mássalhangzó után. Ennek következtében a m. *e* hangnak a kárpátaljai ukrán alsó nyelvállású *a* formánssal történő felcserélését azzal magyarázzuk, hogy az átvett szó beilleszkedett az átvevő nyelv alaktani rendszerébe (vö. SULÁN 1961b: 151–152). Kivételt képez a *хечене́че*, *гечене́че* < *hecsepecse* 'hecsedli, csipkerózsa', amelyben nem érvényesül az *e* > *a* hangcsere. Kárpátalja területén és Ivano-Frankivszk megye néhány járásában szintén elterjedtek az *e*, illetve *i* szóvégi magánhangzók, vö. *ече-не́че*, *гече-не́че*, *ечи-не́чі*, *зичі-ни́чі*-féle variánsok (SABADOŠ 1982: 68–69; MYHOLYNEC 2000: 353).

A m. rövid *ö* magánhangzó vizsgált anyagunkban csupán négy szóban fordul elő: a *гсрчок* < m. *hőrcsög* első szótagjában és a *чсвдіурь* < m. *csődör*; N. *csőjödör* szavakban a közép-felső nyelvállású *u* [y]-vel asszociálódik, a *гсрчок* < m. *hőrcsög* esetében a második szótagban a labiális *o* a megfelelője. A *кельтова́ти* < m. *költ* esetében *e* fonémát eredményezett, a *кғы́нень* < m. *köpeny* szóban az alsó nyelvállású nyelvjárási *ы* [y] magánhangzó a megfelelője, amely kiejtésben a közép-felső nyelvállású *u*-hez hasonló (vö. N. *köpen* 'ar, *köpen* 'i; LIZANEC 1976: 602). A *чівдіурь* < m. *csődör*; N. *csőjödör* szóban az *ö* > *u* [y] változás feltehetően hasonulás eredménye: a második szótagban lévő *u* hasonul a már korábban meghonosodott előbbi fonémához.

A m. rövid palatális *ü* az általunk vizsgált anyagban különbözőképpen realizálódott: *ü* > *i* [i]: *бідунуні* < m. *büüdös*; *ü* > *e* [e]: *уемеміні* < m. *sütemény* (elvétve *uimeméni*); *ü* > *ю* [ju]: *н і унуік* < m. *püspök*. A hosszú m. *ű* hang megfelelője a felső nyelvválású *i*: *фі́пично́р* < m. *fűrészpör*; N. *firéjszpör*; illetve közép-felső nyelvválású *u*: *фі́уpec* < m. *fűrész*, N. *firéjsz*. A *бичелювати* < m. *becsül* szóban *ü* > *e* változás van. A nyelvjárá-sokban és a nyelvmélekekben az *ü* > *a*, *ü* > *o* is előfordul (vö. DEZSŐ 1989: 51; RUR. 12). Az ukrán *e* és *o* fonémát DEZSŐ (1989: 32) a régi magyar *ö*-s alakból származtatja: *бо́ѣсѣлѣ́тѣ́с*, *елбе́чею́лесе*. LIZANEC nem ért egyet ezzel az érveléssel: az *ü* hangot az előző *e* magánhangzó hasonulásával magyarázza, vö. *бечелювати* (LIZANEC' 1977: 41).

2.2. Diftongusok

2.2.1. *óу* diftongus (standard *ó*, elvétve *ű*). Az általunk vizsgált anyagban az *óу* diftongus a szóban elfoglalt pozíciótól függően különbözőképpen realizálódott. A szó vé-gén a m. *óу* diftongusnak (standard *ó*) többféle hangkapcsolat felelt meg:

1. Hangsúlytalan -*ов*, -*іє*, -*ує* [-*оу*, -*ів*-, -*ув*] hangkapcsolat: *бі́роу* < m. *bíró*, N. *bíróу* (függő esetekben a *tő* az -*ов* [-*ов*], vö. *буро́ва*), *бі́мбоу* *лі́мбоу* < m. *bimbó*, N. *bimbóу*, *ді́нгоу* < m. *dongó*, N. *dungóу*, *рі́гоу* < m. *rigó*, N. *rigóу*, *фу́рйє* < m. *fűrő*, N. *fűrőу*. A fel-sorolt szavakban leggyakrabban a hangsúly az első szótagra esik, amit LIZANEC' (1977: 42) azzal indokol, hogy a szavak jelentős része viszonylag új kölcsönzés.

2. Hangsúlyos -*іє*, -*ов*, -*ує* [-*ів*, -*ов*-, -*ув*] hangkapcsolat: *а́руіє*, *а́руйє* < m. *ásó*, N. *ársóу*, *ба́гоу* < m. *bagó*, N. *bagóу*, *ва́лйє* < m. *vályú*, N. *válóу*, de *ва́ліє* (a hangsúly az első szótagra esik), *гі́нтіє*, *гі́нтіє* < m. *hintó*, N. *hintóу*, *го́рдіє*, *го́рдіє* < m. *hordó*, N. *hordóу*, *ко́пору́йє*, *ко́пуіє* < m. *korsó*, N. *korsóу*, *са́біє* < m. *szabó*, N. *szabóу*.

SULÁN BÉLA tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar -*ó* végű fő-nevek véghangjának szláv megfelelője az -*ов* (SULÁN 1961a: 3–4). Ennek bizonyításá-ként példákat hoz fel a bolgár, a kárpátaljai ukrán, a szerbhorvát és a szlovák nyelvből, illetve nyelvjárásokból. Megjegyzendő azonban, hogy a kárpátaljai ukrán nyelvjárások-ban a fent említett nyelvekkel és az általunk vizsgált anyag nagyobb részével ellentétben -*ів* végződés szerepel: *а́ршів* < *ásó*, *ба́гів* < *bagó*, *ка́пів* < *kapó*, *ко́ршів* < *korsó*, *са́бів* < *szabó*, *со́лгабірі́в* < *szolgabíró*, *ті́мшів* < *tímsó*, *за́чків* < *zacskó*, de *бе́рів* < *bíró* (SULÁN 1961a: 4–5). A CSOPEY LÁSZLÓ-féle (1881: 270–294) magyar eredetű szógyűjteményben az -*ó*, -*ő* végű főneveknek az ukrán nyelvjárási -*ів* a megfelelője, mivel a kárpátaljai ukrán *ü*-ző nyelvjárás szokincsból merítette példáit: *а́ршів* < *ásó*, *ба́гів* < *bagó*, *чі́ків* < *csikó*, *га́йів* < *hajó*, *гі́нтіів* < *hintó*, *го́рдіів*, *го́рдіів* < *hordó*, *я́ріів* < *járó*, *ка́нчіів* < *kancsó*, *ко́пів*, *ка́пів* < *kopó*, *на́плів* < *napló*, *на́клів* < *nyakló*, *пе́ргів* < *pergő*, *ре́сел'ів* < *reszelő*, *со́габірі́ів* < *szolgabíró*, *те́нтіів* < *temető*, *ті́мшіів* < *tímsó*, de *бе́рів* < *bíró*, *ду́гока* < *dugó*. SULÁN BÉLA arra a következtetésre jutott, hogy mivel az -*оу* diftongus több szláv nyelvben használatos, ezért nem a szláv nyelvekben kell keresni keletkezésének okait, hanem a ma-gyar szavak fonetikai alakjában (SULÁN 1961a: 10–11).

3. A magyar *ó* a szó belsejében kizárólag -*ов* [-*оу*] hangkapcsolatban realizálódott: *Бо́втрадь* (helyn.) < m. N. *Bóvtrágy*, *ва́лушиний*, *ва́лушин* (валови́шен rövid alak) < m. *való*, N. *valóу* 1. 'használható valamire (tárgyról)', 2. 'rátermett valamire', *го́вгерь* < m. *hóhér*, N. *hóуher*, *Йо́вжска* < m. *Jóska*, N. *Jóуska*, *ю́вска* < m. *jószág*, N. *jóуszág* 'föld-birtok', *ло́вгош* < m. *lógó(s)*, N. *ло́уго́ш*, *мо́вкучка* < m. *mókus(ka)*, N. *мо́укуска*, *но́вта* < m. *nóta*, N. *но́ута*, *о́ктю́бер* < m. *október*, N. *о́кту́бер*, *ю́овго́р*, *ю́овго́р* < m. *sógor*, N. *со́угор*. A szóbelseji -*ов* [-*оу*] hangkapcsolat az *óу* északkeleti nyelvjárási diftongusra ve-

zethető vissza már a 16–18. századi beregi, máramarosi, ugocsai kárpátukrán nyelvmlékek hungarizmusában is, vö. *hovher*, *šovgor*, *provbalovati*, *movdja*, *novta* stb. (DEZSŐ 1989: 23).

Vizsgált anyagunkban az *ó > o* változással realizálódtak a következő szavak: *корѣаз* < m. kórház, *кóрыи* < m. kórus, *пробаловати* < m. próbál, amely a korábbi munkákban is megtalálható, vö. *прѣбаловати* (CSOPEY 1881: 286), *пробалывати* (HRINČENKO, 3: 456), *пробаловати* (HODINKA 1991: 279), *мѣрмѣи* < m. N. *tartóús*, miközben a nyelvjárásokban a *мѣрмѣи* is felbukkan (LIZANEC 1976: 628). Három szó esetében az *оу* diftongusnak *-к(а)* szuffixum követte *-ов* hangkapcsolat felel meg: *бѣмбова* < m. *bimbó*, N. *bimbóу*, *дугѣвка* < m. *dugó*, N. *dugóу*, *таплѣвка* < m. *tapló*, N. *taplóу*. Néhány hungarizmus a pluralia tantum kategóriában honosodott meg. Ezekben az *оу* diftongus *-ови*, *-ѣви* [-ovy, -ovci] hangkapcsolattá fejlődött: *бугѣзови* < m. *bugyogó*, N. *bugyugóу*, *гомѣѣви* < m. *gombóc*, N. *gombócу*. A fenti példák analógiájára képződhetett a *бугѣзови* < m. N. *brúgóу* 'nagybögő'. Az *ol > оу* diftongikus formákra vezethetők vissza a *боѣт* < m. *bolt*, N. *bóуt*, *кѣѣѣѣи* < m. *koldus*, N. *kóуdus*, *кѣѣѣѣѣи* < m. *koldul*, N. *kóуdul*, *ѣѣѣѣѣи* 'raj' < m. *folt*, N. *fóуt* szavak. Ennek oka az átadó északkeleti magyar nyelvjárások azon hangtani sajátossága, amely szerint a szótagzáró *l* kiesése következtében az *o* megnyúlik, diftongikusan ejtődik (vö. KÁLMÁN 1977: 34). Változatlanul honosodott meg az *ol > ол* hangkapcsolat a *солѣѣѣѣѣи* < m. *szolgabíró*, N. *szóуgabíróу* szóban.

2.2.2. *őű* (standard *ő*). Vizsgált anyagunkban az *őű* diftongus a szó végén hangsúlyos pozícióban *-іѣ*, *-уѣ ~ іѣѣ* [-iv, -yv, -juv] hangkapcsolatot eredményezett: *вѣѣѣѣѣи* < m. *vendéglő*, N. *vendéglőу*, *кѣѣѣѣѣи* < m. R. N. *kerejtőу*, *лѣѣѣѣѣи* < m. *lepedő*, N. *lepedőу*, *мѣѣѣѣѣи* < m. *mentő*(autó), N. *mentőу*, *мѣѣѣѣѣи*, *мѣѣѣѣѣи* < m. *temető*, N. *temetőу*. Hangsúlytalan pozícióban az *őű* diftongus *-іѣ* hangkapcsolatot eredményezett: *пѣѣѣѣѣи* < m. *pezsgő*, N. *pezsgőу*. A szépirodalmi művekben a m. *pengő* csak többes számban fordul elő, vö. *нѣѣѣи* < m. *pengő*, N. *pengőу*, egyes számban *-іѣ*, *-іѣ* végű is lehet (vö. LIZANEC 1976: 616; SABADOŠ 2008: 219). Szó belsejében *-іѣ* hangkapcsolatot eredményezett: *чѣѣѣѣѣи* < m. *csődör*, N. *csőдѣѣѣѣѣи*, illetve *ѣѣи* hangkapcsolatot: *ѣѣѣѣѣѣѣи* < m. *főhadnagy*, N. *főуhadnagy*.

2.2.3. *é* (ej). A m. standard *é* magánhangzó helyén egyes kárpátaljai magyar nyelvjárásokban *ѣи* záródó diftongus szerepel, amely különböző realizációkat eredményezett:

1. középső nyelvválású hangsúlyos vagy hangsúlytalan *e* hangot: *бѣѣѣи* < m. *béres*, N. *béjres*, *зѣѣѣѣѣи* < m. *hóhér*, N. *hóуhѣѣѣи*, *зѣѣѣѣѣи* < m. *honvéd*, N. *honvéѣѣи*, *комѣѣѣѣи* < m. *komédiás*. Az *é > e* szubsztitúció a standard nyelvi hatásra utal (vö. DEZSŐ 1989: 28–29; UDVARI 2001: 146);

2. *-ѣи* [-ej] hangkapcsolatot: *Бѣѣѣи* 'Béla' < m. *Béla*, N. *Bѣѣѣи*, *шѣѣѣѣѣи* < m. *sétáló*, *sétáló(hely)*, N. *sѣѣѣѣѣи*;

3. közép-felső nyelvválású *u* [y] hangot hangsúlyos vagy hangsúlytalan pozícióban: *бѣѣѣѣѣи* < *béreskedik*, N. *bѣѣѣѣѣи*, *вѣѣѣѣѣи* < m. *vidék*, N. *вѣѣѣѣѣи*, *кѣѣѣѣѣи* < m. *kényes*, N. *kѣѣѣѣѣи*, *мѣѣѣѣѣи* < m. *méreg*, N. *mѣѣѣѣѣи*, *ѣѣѣѣѣи* < m. *féreg*, N. *fѣѣѣѣѣи*;

4. *-ѣи* [-yj] hangkapcsolatot: *дѣѣѣѣѣи* < m. *dézsza*, N. *dѣѣѣѣѣи*, *кѣѣѣѣѣи* < m. *kávés*, N. *кѣѣѣѣѣи*, *кѣѣѣѣѣи* < m. *kerékvágás*, N. *кѣѣѣѣѣи*, *нѣѣѣѣѣи* < m. *néni*, N. *нѣѣѣѣѣи*, *ѣѣѣѣѣи* < m. *fék*, N. *фѣѣѣѣѣи*, *шѣѣѣѣѣи* < m. *sétál*, N. *sѣѣѣѣѣи*;

5. az *іѣ* nyitódó diftongus (amely a standard *é* megfelelője) néhány esetben felső nyelvválású *i* hangot eredményezett, amely a magyar *i*-ző nyelvjárási alakra vezethető vissza (vö. LIZANEC 1977: 45; DEZSŐ 1989: 28–29; UDVARI 2001: 146–147): *борѣѣѣѣѣи* < m. *borbély*,

N. *borbíjely*, *tálip*, *тáлір* < m. gallér, N. *galljér*; *каумі́ль* < m. *kastély*, N. *kastéjly*, *kastjély*, *кiмловáти* < m. *kémtel*, N. *kjémtel*, *лэгiнь*, *лсгiнь* < m. *legény*, N. *legijény*, *сэгiнь*, *ссгiнь* < m. *szegény*, N. *szegijény*, *тáнір*, *тáнір* < m. *tányér*; N. *tányjér*. Elvértve közép-felső nyelvállású *u* [y] magánhangzóban realizálódott, ami az *i* és az *u* artikulációs közelségével magyarázható, vö. *снний* < m. *ép*, N. *jép*. Az *éj* ~ *jé* diftongusok párhuzamosan is használatosak és *e* ~ *i* hangot eredményeznek: *каумі́ель* ~ *каумі́ль* < m. *kastély*, N. *kastéjly* ~ *kastjély*.

2.3. Mássalhangzók. A mássalhangzó-változások részben ukrán nyelvi talajon jöttek létre az ukrán fonetikai szabályok szerint (vö. LIZANEC' 1977: 46), részben pedig az északkeleti magyar nyelvjárások voltak a változások mintái. Néha a magyar hosszú mássalhangzók röviddé váltak: *буди́ларош* < m. *bugyelláris*, N. *bugyilláros*, *у́йен* < m. *éljen*, N. *éjjen*, *тэ́чик* < m. *tetszik*, N. *teccik*, *у́йш*, *у́йш* < m. *ujjas*, N. *újjas*, *и́йш*, *фiлер* < m. *fillér*. Párhuzamosan fordul elő a hosszú és a rövid m. *p* > *n* használata: *у́нен* ~ *іннен* < m. *éppen*. Esetenként megmaradtak a hosszú mássalhangzók: *ізабелла* (szőlőfajta) < m. *izabella*, *кiшáссоня* < m. *kisasszony*.

A mássalhangzók lágy-sága többnyire megmarad: *аняорсáт* < m. *anyaország*, *бэ́тяр* < m. *betyár*; *бiзонь*, *бiзунь* < m. *bizony*, *борбiль* < m. *borbély*, N. *borbíjely*, *вадь*, *вaть* < m. *vagy*, *орóнь* < m. *arany*, *пóндьола* < m. *pongyola*, *сэгiнь*, *сiгiнь* < m. *szegény*, N. *szegijény*, *фáтьол* < m. *fátyol*. Előfordul a szóvégi lágy mássalhangzó helyettesítése keménnyel: *бáршун* < m. *bársony*, N. *bárson*, *догáн* < m. *dohány*, N. *dohán*, *жiван* < m. *zsivány*, N. *zsiván*, ami jellemző a kárpátaljai magyar nyelvjárásokra is, vö. *dohány* ~ *dohán*, *погáны* ~ *pogán* (LIZANEC' 1977: 47). A vizsgált anyagban néha a m. kemény *r* szonoránsnak lágy a megfelelője: *зóвгерь*, *зóвгiрь* < m. *hóhéj*, N. *hójhéj*; *лiнгáрь*, *лынгáрь* < m. *lingár*; *чiвдiрь* < m. *csődör*, N. *csőđdör*, *шóвдарь*, *шóвдырь* < N. *sóudar*. A lágy *p* [r] a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban gyakori az ukrán szavakban is, vö. *л'ікар* 'orvos', *читвiр* 'csütörtök', *цар* 'cár', *мóр'ква* 'sárgarépa', *зiр'кci* 'keserű' (BEVZENKO 1980: 78).

Az *l* szonoráns az *ó* utáni pozícióban *ө* [ŷ] hangot eredményezett: *бóвт* < m. *bolt*, N. *bóвт*, *кóвдош* < m. *koldus*, N. *kóvdus* 'ua.', *ковдовáти* < m. *koldul*, N. *kóvdul*, *фóвт* 'raj' < m. *falt*, N. *fóвт*. Az északkeleti magyar nyelvjárásokban a szótagzáró *l* kiesik, az *o* megnyúlik és diftongikusan ejtődik (vö. KÁLMÁN 1977: 34). Változás nélkül honosodott meg a *солтабсру* < m. *szolgabíró*, N. *сóугабiрóу*.

A hátsó nyelvvállású m. veláris *g* több esetben *т* [g] explozívát eredményezett: *аняорсáт* < m. *anyaország*, *вiрáн* < m. *viganó*, *тáзда* < m. *gazda*, *тáлір*, *тáлір* < m. *gallér*; N. *galljér*; *енгедовáти* < m. *enged*, *надрáти* < m. *nadrág*, *пониáт* < m. *papság*, *чаварáш* < m. *csavargó*; hasonlóképpen a m. *k* a *богiрciда* < m. *bokréta*, N. *bokréjta* szóban.

Több szó esetében az írók a laringális *з* [h] használatához folyamodtak, ami tulajdonképpen a *т* explozívát helyettesíti (a régi-új fonéma történetéről vö. ZOLTÁN-BARÁNY-KOMÁRI 2009: 257–258): *бáзóв* < m. *bagó*, N. *bagóц*, *бóзар* < m. *bogár*, *зáба* < m. *hab*, *зiнтýв* < m. *hintó*, N. *hintóц*, *зóвгерь* < m. *hóhéj*, N. *hójhéj*; *дýнгов* < m. *dongó*, N. *dungóц*, *шóвгор*, *шóвгор* < m. *sógor*, N. *sóугор*, *шýга* < m. *soha*. A *g* > *т* ~ *з* párhuzamosan is előfordul: *галiба* ~ *галiба* < m. *galiba*, *герендá* ~ *терендá* < m. *gerenda*, *зóмби(i)ця* ~ *гóмбiчка* < m. *gomb*, *лiнгáрь* ~ *лынгáрь* < m. *lingár*.

A zöngés *т* mellett a zöngétlen *к* is előfordul a *нэ́дик* ~ *нэ́дiр* ~ *нiдiк* < m. *pedig* szó végén, ami a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokra is jellemző (vö. LIZANEC' 1977: 48).

A veláris m. *k* a legtöbb szóban hasonló hangban realizálódott: *бiрток* < m. *birtok*, *бокáнчи* < m. *bakancs*, *вiдик* < m. *vidék*, N. *vidéjк*, *вошкóла* < m. *iskola*, N. *oskola*,

жачк(о)ў < m. *zacsκό*, N. *zsacsκόу*, *каріка* < m. *karika*, *кельтовату* < m. *költ*, *кішкерт* < m. *kiskert*, *лєквар* < m. *lekvár*, *рокату* < m. *rakás*, N. *rokás*, *сакач* < m. *szakács*, *мєлєк* < m. *telek*.

Néhány esetben a *k* a zöngés *z* [h], *r* [g], illetve zöngétlen *x* [ch] hangban realizálódik: *біцикли* < m. *bicikli*, N. *bicigli*, *бокриўда* < m. *bokréta*, N. *bokréjta*, *бóхmap* < m. *bakter*, *нопўга* (~ *нанпука*) < m. *paprika*, N. *popriga*, *сохмату* < m. *szokta*.

A m. laringális zöngétlen *h* többnyire a laringális zöngés *z* [h] hangban realizálódott: *заром* < m. *három*, *затіжак* < m. *hátizsák*, *зєнмиш* < m. *hentes*, *зсрчок* < m. *hörsög*, *гордів*, *гордів* < m. *hordó*, N. *hordóу*, *марга* < m. *marha*, *олгóднодь* < m. *alhadnagy*, *шаргань* < m. *sárhányó*. Néhány szóban azonban a m. *h* veláris zöngétlen spiráns *x* [ch] fonémát eredményezett: *хєченєчє* (a nyugat-ukrajnai nyelvjárásokban elvétve *чєчєчє*, *гєчєчєчє*, *єчєчєчє*, *шччєчєчє*) < m. *hecsepecs*, N. *hecsepecse* 'hecsedli', *ximáp* (elvétve *zamáp*, *zomáp*) < m. *határ*, *хосєн* < m. *haszon*. A *h* > *x* [ch] változást a *chotár*, *chutár* szóban DEZSŐ (1989: 32–33) azzal magyarázza, hogy az átvétel idején a mai magyar *h* helyén palatoveláris *ch* volt. Az óm. **χotár*, **χottár* a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban először **χottar*-ként honosodott meg, amiből később az *o* > *u* változása miatt **χuttar* lett; de mivel a kárpátaljai ukrán nyelvmemlékek magyar jövevényszavaira a mássalhangzók hosszúsága nem jellemző, ezért a *χutar* alak létrejötté törvényszerű (MOKÁNY 1971: 45–46). A *zamáp*, *zomáp* veláris zöngés *z* [h] réshangja a későbbi átvételre utal (BALECZKY 1958: 42; LIZANEC' 1977: 48–49; DEZSŐ 1989: 33). Kizárólag a *x* [ch] spiráns hangban realizálódik a m. *haszon*, vö. *хосєн*, mint ahogyan a nyelvmemlékekben és a nyelvjárásokban is (LIZANEC' 1977: 48–49; DEZSŐ 1989: 33).

2.3. Kombinatorikus hangváltozások. A hangváltozások elsősorban a befogadó nyelv fonetikai rendszeréhez való adaptációt tükrözik. Néhány szóban megjelenik a protetikuss (ejtéskönnyítő) zöngétlen *в* mássalhangzó: *вошкóла* < m. *iskola*, N. *oskola*, *вошкóлований* < m. *iskolázott*, *tanult*, N. *oskolázott*, *єўюш* (elvétve *yěu*) < m. *ujjas*, N. *újjas*, *újas*, *ujjos*. Metatézis fordul elő a *бупзєу* < m. N. *brúgóу* 'nagybőgő' szóban. Regresszív disszimiláció fordul elő a *бóхmap* < m. *bakter* szóban. A *бум* i *z* < m. *beteg(ség)* – *бумі'жний* < m. *beteg* szóban *z/ж* mássalhangzó-palatilizáció megy végbe, amely a standard ukrán szavakra is érvényes, vö. *друг* 'barát' – *дружба* 'barátság', *нога* 'láb' – *ніжка* a 'láb' kicsinyítő alakja, *дорога* 'út' – *дорожний* 'úti'. A fenti példák alapján látható, hogy a legtöbb hungarizmus a befogadó nyelv fonetikai törvényszerűségeihez idomulva honosodott meg. A két nyelv eltérő vokalizmusának következtében a legtöbb magánhangzó megváltozott, s így illeszkedett be az átvevő nyelv rendszerébe. A két nyelv konsonantizmusa képzésük helyét és módját tekintve nagyjából megegyezik. Ennek következtében a hungarizmusok mélyreható mássalhangzó-változás nélkül kerültek be az átvevő nyelvbe. De a nyomon követhető változások figyelemre méltók itt is.

(Folytatjuk.)

BÁRÁNY ERZSÉBET

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Nyíregyházi Egyetem

GAZDAG VILMOS

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Hajba Renáta – Tóth Péter szerk., Fél évszázad a magyar nyelv szolgálatában 50 éves az ELTE szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszéke

Savaria University Press, Szombathely, 2023. 195.

Ritkán ad hírt tanszéktörténetet bemutató kötet megjelenéséről egy tudományos folyóirat. Az 50 éve fennálló, és reméljük, még sokáig töretlenül működő szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszékről nem csupán a jeles évforduló okán érdemes megemlékezni, hanem azért is, mert a tanszék alapításának és a fél évszázada ott zajló munkának tudománytörténeti jelentősége van. Az 1973-ban alapított Magyar Nyelvi Tanszék a magyar dialektológia műhelyévé vált, különösen erősítette ezt a szerepkörét az először 1981-ben, s az előző évben, 2023-ban 7. alkalommal megrendezett Dialektológiai Szimpozion. Nyilván egy tanító- és tanárképző főiskolai tanszék elsősorban oktatási céllal alakul. A szombathelyi egykori Berzsenyi Dániel Főiskola magyar tanszéke is a pedagógusképzés működését szolgálva jött létre, de az oktatási alaptevékenység mellett – elsősorban előnyelvi (dialektológiai, nyelvföldrajzi, szociolingvisztikai) kutatásaik, tehetséggondozó munkájuk nyomán – az oktatók tudományos tevékenysége és tudományos utánpótlás-nevelése is meghatározó jelentőségű volt az évtizedek alatt. Így a tanszék kerek évfordulójának ünneplését egyaránt értékelhetjük oktatás- és tudománytörténeti jelentőségű eseményként.

Van mire emlékeznie és emlékeztetnie a kötetet szerkesztő jelenlegi oktatóknak, HAJBA RENÁTÁNAK és TÓTH PÉTERNEK, úgyszintén a kötet szerzőinek, az egykori és a jelenlegi oktatóknak, az alumnusoknak, akik egyrészt az évtizedek történetét felvázoló, objektív adatokon nyugvó tanulmányaikban, másrészt személyes emlékezésekben idézik fel a szombathelyi tanszék elmúlt fél évszázadának jelentős eseményeit.

Az írásokat PESTI JÁNOS és JUHÁSZ DEZSŐ ajánlja az olvasóknak. A tanszéktörténeti tanulmányokat tartalmazó első fejezetet MOLNÁR ZOLTÁN egykori tanszékvezető adatokban gazdag írása nyitja. A kezdetektől, 1973-tól 2009-ig veszi számba a tanszék oktatóit, a tanszék munkatársainak szervezőmunkájáról, a tanszéki közösség műhelyjellegéről tanúskodó tudományos üléseket, konferenciákat, az oktatók tehetséggondozásának szép eredményeit, az országos versenyeken elért kiemelkedő hallgatói sikereket, s egykori tanszékvezetőként értekezik az oktatásról, a nevelésről, a tanszék céljairól és küldetéséről. A szombathelyi dialektológiai műhely tevékenységét, az oktató- és kutatómunkát egy 2015-ben megjelent tanulmány újraközlésével mutatja be a tanszék egykori hallgatójából lett munkatárs, HAJBA RENÁTA és az intézmény korábbi oktatója, GUTTMANN MIKLÓS. A nyelvjárásgyűjtő utak és a munka során rögzített korpusz bemutatását is elvégzi a szerzőpáros. TÓTH PÉTER, aki sok éve aktívan tevékenykedik a tanszéken, a szombathelyi műhely elmúlt 50 évének főbb kutatási területeit, a kutatások eredményeit és céljait veszi számba, ezenkívül a határon túli kapcsolatokat mutatja be.

A kötet szerkesztői az egyik fejezetet az elhunyt kollégák emlékének szentelték. MOLNÁR ZOLTÁN H. Gerendás Ágotára és Szabó Géza tanszékalapítóra emlékezik. Nagyné

Markó Julianna nekrológiát HAJBA RENÁTA írta meg, CZETTER IBOLYA intézetigazgató Batki Jenőné emlékéit idézi meg, KOLLÁTH ANNA és VÖRÖS OTTÓ Bokor József professzor személyiségét mutatja be. Mindannyian, akikről az emlékező sorok szólnak, nemcsak a tanszékért, de a magyar nyelvtudományért és az anyanyelvápolásért is sokat tettek.

A kötetet személyes visszaemlékezések, beszélgetések, pályaképek teszik színessé. Emlékek mozaikdarabjaiból, fragmentumaiból, beszélgetésekből, személyes élményekből épül a következő fejezetben a tanszéktörténet. GUTTMANN MIKLÓS a gyökereiről, a pályakezdéséről, a kutatómunkájáról, a tanszékre kerüléséről oszt meg történeteket a tanszék oktatóival és egy jelenlegi magyar szakos hallgatóval. A dicső múlt emléke és az aggasztó jelen élményei vezették VÖRÖS OTTÓ visszaemlékezésének gondolatait. Az egykori tanszékvezető, MOLNÁR ZOLTÁN ebben a fejezetben is szerepet kapott, ezúttal a személyes élményeken alapuló emlékezését olvashatjuk. KOLLÁTH ANNA a tanszékhez kötődő „emlékké szelídült valóságdarabok”-at osztja meg az olvasókkal. HORVÁTHNÉ MOLNÁR KATALIN a tanszék jelentőségéről szól. CZETTER IBOLYA, a Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet jelenlegi vezetője, aki a főiskola egykori diákja volt, első emlékeit idézi fel, s arról a sajátos tudományközi helyzetéről szól, amely a stilisztika kutatásából adódóan legalább annyira nyelvészként, mint irodalmárként köti őt a szombathelyi főiskolához. TÓTH (LÖCSEI) PÉTER a tanszék kötelékében töltött 10 évről mesél.

A szerkesztők – jó érzékkel – megszólaltattak egykori diákokat, akik vallomásaikban, életútjuk bemutatásában kifejtették, hogy miként határozta meg életüket, pályájukat a szombathelyi magyar szakos képzés, máig milyen élmények kísérik őket emlékezve egykori nyelvészeti óráikra, a tanulmányutakra és a nyelvésztanárok igényes, hallgatóközpontú oktatási módszerére.

A kötet végén egybegyűjtve találjuk a tanszéki kiadványok sorát. A könyvet fényképek zárják, amelyeken az évtizedek elevenednek meg: személyek, akik az intézményhez egykor kötődtek és jelenleg kapcsolódnak, illetve rendezvények, események, tudományos programok, versenyek résztvevői. A szombathelyi magyar nyelvészeti tanszék történetét feldolgozó könyv rengeteg adat, információ foglalata, amely ily módon összegyűjtve 50 év megannyi tevékeny emberéletét, értékét mutatja be. A kötet igényes kivitelű, immár az ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ kebelében működő tanszék utóbbi évekbeli kiadványainak tipográfiájához illeszkedik.

Tavaly óraadó tanárként tevékenykedtem a tanszéken. Megtapasztalhattam azt a jó hangulatú, egymás megbecsülésére épülő, értékeket hordozó, szeretetteli munkatársi és hallgatói közösséget, amelynek érdemeikkel teli múltja adja a jelenlegi munkatársak tett-vágását, kitartását, s jelöli ki azt az utat, erővonalat, amely az eredményes folytatás felé mutat. HORVÁTHNÉ MOLNÁR KATALIN, a Pedagógusképző Központ igazgatóhelyettese a tanszék jelentőségét így summázza a könyvben megjelent írásában: „A tanszék 1973 óta a szombathelyi felsőoktatás keretében a pedagógusképzés, ezen belül a magyar szakos tanárképzés egyik meghatározó egysége, és dialektológiai, nyelvföldrajzi, szociolingvisztikai kutatásaival 50 éve példaértékű a jelenlegi és a jövő generációk számára.” (111). Kíváncsi vagyok, hogy legyen így a továbbiakban is. Garancia erre a tanszéket vezető és a tanszéken oktató munkatársak kiváló közössége.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ
Miskolci Egyetem

SZEMLE

Pethő József, *Stílus a nyelvben*

Kognitív stilisztikai tanulmányok

Miskolci Egyetemi Kiadó, 2023. 220 oldal

A kognitív stilisztikát vélhetően nem kell már bemutatni a folyóirat olvasóinak, hiszen az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központ Stíluskutató csoportjában (<https://diagram.elte.hu>) az elmúlt évtizedekben igen jelentős alapkutatások folytak és folynak ezen a területen. A stílus kognitív nyelvészeti modelljét kidolgozó alapmunkára (TOLCSVAI NAGY 2005) építve a csoport feltérképezte a stílus szociokulturális tényezőinek működését (TÁTRAI–TOLCSVAI NAGY szerk. 2012), jelenleg pedig a kognitív poétika elméleti és módszertani keretei között készül a Magyar Lirakorpusz, amely – többek között – a személyjelölés poétikai mintázatait és funkcióit teszi empirikusan vizsgálhatóvá (KULCSÁR–SZABÓ–SIMON–TÁTRAI szerk. 2023).

Mindez azért fontos a jelen ismertetésben, mert egyrészt ezek azok a kutatási irányok, melyekbe PETHŐ JÓZSEF új tanulmánykötete invitálja olvasóját. Másrészt a kötet kivételes érdeme, hogy nem is kívánja a kognitív stilisztikát ismertetni, sokkal inkább a fent említett elméleti alapokra építve részletező vizsgálatokra vállalkozik specifikus problémafelvetések mentén. Legyen szó akár a nyelvi regionalizmusok vagy a szövegtípusok kategóriáiról, az irodalmi műalkotás nyelvi megformáltságának jellemzőiről vagy éppen a stílus és a jelentés megjelenéséről az anyanyelv-pedagógiában, a tanulmányok rendre árnyalják, részletezik a vizsgált jelenségről való tudást, mégpedig a kognitív stilisztika és/vagy poétika kiindulópontjából. Ez az attitűd egyfelől nélkülözhetetlen, hiszen a kutatási terület alapvető modelljeinek alkalmazhatósága mindig a rész kutatások aprómunkájában mérhető fel, miként az is, hogy az egyes elméleti horizontok (ezúttal a stílus és a poétikusság mint a megismerés dimenziói) milyen magyarázó erővel bírnak, és milyen belátásokhoz vezetnek el a kutatót. Másfelől – és itt nem osztom recenzensként a szerző szabadkozását – az ilyen kutatói attitűd eleve nem is teszi lehetővé „általánosító jellegű megállapítások” megfogalmazását vagy „teljes kép” adását, de nem is ebben rejlik a közölt tanulmányok jelentősége. Sokkal inkább abban a kérdező, kérdésorientált, problémafelvető magatartásban, amellyel PETHŐ JÓZSEF az általa magabiztosan alkalmazott (tárgan értett) kognitív stilisztikai eszközöket nagyon konkrét és jól körülhatárolt jelenségek feltárásában próbára teszi. A kötet tehát nem annyira a stílus kognitív elméletét, hanem a stílus nagyon eltérő diskurzusokban való működésmódját, egyes aspektusainak következetes elemzését tekintve hoz igazán új eredményeket a magyar stilisztikában. Próbára tesz, kipróbál, de egyúttal a próbák eredményességére is reflektál, ezzel pedig aktív együttgondolkodásra hívja olvasóját.

A mindenkori kérdező, problémaorientált attitűdhez kapcsolódik egy másik, legalább ennyire fontos célkitűzés: mérlegre tenni a korábbi szakirodalom állításait, elemzéseken keresztül vizsgálni azok érvényességét, a finomítás, de legalábbis az aktív diskurzusba kerülés igényével. A stílus és a szövegtípus kategóriáinak összekapcsolásához

PETHŐ JÓZSEF a német nyelvű szakirodalom felől inspirálódik, azt hozza interakcióba a(z eredendően angolszász) kognitív stíluselmélettel. A poétikus metafora körülhatárolási kísérletében egy eleve nyitottnak tételezett kérdés mentén jut el a kognitív metaforaelmélet kiterjesztési lehetőségeiig. Legerőteljesebben azonban a költészettel foglalkozó tanulmányokban mutatkozik meg a hagyománnyal folytatott intenzív párbeszéd: Arany epikus költészete esetében a lírai életművet felül- vagy túlértékelő recepció fényében kíséri meg újraértékelni a Toldi estéje figuratív nyelvhasználatát; az önmegszólító verstípus kapcsán a műfaji kategória eredendő meghatározására kérdez rá, és méri fel annak újraértelmezési lehetőségét a kognitív poétika horizontjában; Móricz és Krúdy elbeszéléseinek összehasonlításával pedig deklarált célja a szerzőnek a recepcióban hagyományozódó értékelés árnyalása. A kognitív stilisztikai perspektívát tehát arra használja PETHŐ JÓZSEF, hogy segítségével új megvilágításba helyezzen a szakirodalmi hagyományban kanonizálódott (így akár mozdíthatatlannak is tűnő) műalkotásokat, rákérdezzen e hagyomány centrális fogalmaira és kategóriáira, és felfrissítse e fogalmakat a stilisztikai megfigyelések segítségével.

A kötet három nagy egységből áll. Először a stílus és a szöveg viszonyát helyezik a tanulmányok a figyelem középpontjába, több irányból megközelítve azt az alapvető kérdést, miért/hogyan lesz a stílus jelentésgazdagító tényező a diskurzusban, és miért/hogyan járul hozzá a szöveg megértéséhez. Kiemelendő ennél az egységnél egyrészt az általános érvényű fogalmakra (stílustípus, regionalizmus) való rákérdezés, másrészt az a sokszínűség, amely a vizsgált mintákat jellemzi: a nyelvújítás korából való értekező prózától kezdve a reklámokon át a hírportálok kommentszekcióiig ívelnek az elemzések. (Ez utóbbi esetben 2018–2019-es mintavételezésről olvashatunk, ami azért fontos, mert a kommentekről mérvadó kognitív stilisztikai elemzés 2012-ben jelent meg HÁMORI ÁGNESTŐL, így PETHŐ JÓZSEF vizsgálata annak egyfajta folytatásaként is olvasható.)

A második, legerjedelmesebb rész az irodalmi szövegek stílusának kérdései köré szerveződik. Ismét egy általános igényű, a poétikus metafora mibenlétére irányuló tanulmány nyitja a részt, majd a figurativitás mentén jutunk el Kölcsey és Arany költészetéhez. Külön egységnek tekinthető az önmegszólítás, az aposztrofé és a személyjelölés kapcsolatát tárgyaló szöveghármass, mely a szerző legújabb kutatásainak eredményeit mutatja be, és szervesen kapcsolódik a bevezetésben említett kognitív poétikai alapkutatáshoz is. Ezúttal is a verstípus általános (újra)meghatározási kísérlete kerül először az olvasó elé, majd Kosztolányi költészetére közelít rá a szerző az említett szempontokból. A „kognitív poétikai fejezetet” két tanulmány zárja, ezek központi témája a modern magyar elbeszélő próza, központi alakja pedig Móricz (illetve egy összehasonlítás erejéig Krúdy). Noha ez utóbbi elemzések inkább a magas szintű ismeretterjesztés területén mozognak otthonosan, tehát nem elmélet- vagy modellvezéreltek, mégis olyan oldalait világítják meg a vizsgált életműveknek, amelyekről keveset olvashatunk. (Például kik és hogyan birkóztak meg, ha egyáltalán megbirkóztak a Móricz-regények regionalizmusainak, élőbeszédszerű kifejezéseinek és személyjelölő megoldásainak német nyelvre való lefordításával.)

A kötetet egy rövid, de határozott kitekintés zárja arról, mi a szerepe, státusa napjaink anyanyelv-pedagógiájában a jelentés tan és a stilisztika területének. Olvasható ez a szakasz tantárgypedagógiai történeti áttekintésként, tankönyvelemzésként és módszertani figyelemfelhívásként is arról, miként lenne érdemes egyrészt a funkcionális kognitív nyelvsszemléletet, másrészt a jelentés és a stílus kérdéseit hatékonyabban megjeleníteni a közoktatásban. És bár ez a terület – napjaink oktatáspolitikájának is köszönhetően – sokat

és gyorsan változik, így a pár évvel ezelőtt megírt elemzések könnyen kelthetik az elavultság benyomását, PETHŐ JÓZSEF olyan általános érvényű javaslatokat, következtetéseket fogalmaz meg, amelyek ma is aktuálisak, hiszen ma sem teljesülnek kellőképpen. A kötet záró egysége tehát arról tanúskodik, hogy a kognitív stilisztika – és általában a kognitív nyelvészet – lényegi belátásokkal gazdagíthatja a magyar nyelv oktatását, sőt felelős szerepet kell vállalnia ebben a diskurzusban is. E tekintetben a szerző tanulmányai az elmúlt évek szakmódszertani diskurzusának abba a vonulatába illeszkednek, amely egyre határozottabban érvel a kognitív nyelvészeti szemléletmódú „nyelvtanoktatás” szükségessége és lehetőségei mellett (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, KUGLER NÓRA, IMRÉNYI ANDRÁS, DOMONKOSI ÁGNES munkái említendőek itt elsősorban).

A kötetben közölt tanulmányok mélysége és invenciózussága persze nem egészen kiegyenlített. Egyes esetekben recenziusként az volt a benyomásom, hogy vagy maguk az elemzések nem kellően pontosak, vagy a középpontba helyezett jelenség pusztá felmutatása történik érdekes eseteken keresztül, de azok részletező magyarázata nélkül. Ilyen volt számomra a blendek bemutatása a reklámoknál, a kommentekből vett példák egyszerű minősítése egy-egy szociokulturális tényező mentén – nem térve ki azok együttállására és az ebből fakadó heterogentiásra vagy éppen (ön)ironikusságra, amely pedig HÁMORI (2012) szerint jellegadó jegye az online kommenteknek –, vagy éppen a Móricz-fordítások hiányosságaira való pusztá rámutatás. Ezekben az esetekben az elemzések diszkussziója hiányzott számomra, az tehát, hogy az egyébként jó szemmel megfigyelt jelenségek milyen komplexebb mintázatokot tesznek feltárhatóvá, vagy milyen általánosabb tendenciákra irányítják a figyelmet, SANDIG (1977/1995) kifejezésével élve milyen „hatásszándék” azonosítható a háttérben. Természetesen nem azt az általános elméletalkotást hiányolom ezen a ponton, amelytől a szerző maga is visszakozik, sokkal inkább az egyfajta szintetizáló vagy az egyes megfigyeléseket koherens rendbe szervező magyarázatot.

Az elemzések másik, ezzel összefüggő nehézsége éppen az a nyitottság, amely egyébként jótékonyan hat, amikor a kérdező pozíciót jellemzi, de elbizonytalaníthat, ha a válaszadást is. A nyelvi regionalizmust vizsgálva például azt javasolja a szerző, kezeljük nyitottan a régió fogalmát (tehát végső soron nem vállalkozik a régió/regionalizmus újradefiniálására), majd azzal a döntéssel, hogy a régiót a határon túli magyar területek és a mai Magyarország értelemben alkalmazza, megítélésem szerint el is zárja az utat az elől, hogy a nyelvjárás mint stílustényező valóban újraértelmezhető legyen. Vagy a poétikus metaforát tárgyaló tanulmány végső soron megkerüli a kategória definiálását: noha számos szempontból körülírja azt, nem kínálja fel javaslatként sem a meghatározását, sem a jellegadó jegyek felsorolását. Ezzel tartja fenn a kérdés, a reflektálás gondolati aktualitásának folytonosságát, mégis az volt a tapasztalatom, hogy ha nem zárul le a kérdésfeltevés valamilyen megnyugtató válasszal, a nyitottság kontraproduktívvá is válhat. Megítélésem szerint az önmegszólító verstípus kategóriája is inkább problematizálva lett a kötetben, amely nem nyújtja annak új, átfogó modelljét. A Móricz és Krúdy szépprózáját összehasonlító stíluselemzés pedig néhol a recepció vagy a szakirodalom áttekintésébe csapott át, fontos (és számomra legalábbis kevésbé ismert) megállapításokat vagy éppen műrészleteket közölve, de azok elemzésére, magyarázatára nem vállalkozva.

Végül meg kell említenem még egy apróságot, amely némiképp csökkentette a tanulmánykötet olvasásának élvezetét: az egyes szövegek sok esetben redundánsan ismételték el a kognitív nyelvészet vagy a stílus kognitív értelemezésének alaptéziseit. Elegendő

lett volna ezeket az első releváns helyen bemutatni, majd a későbbi tanulmányokban csak visszautalni rá, esetleg kiegészíteni, ha szükséges. Így azonban az olvasónak újra és újra végig kellett olvasnia ugyanazokat a tételeket, ami kissé zavaróan hatott. Sőt, a metafora esetében a poétikusság felőli elméleti igényű meghatározási kísérletet követő Arany-elemzés egy sokkal egyszerűbb metaforafogalomra épít, amely nincs összehangolva az előző fejezet komplex megközelítésével. Ezzel összevetve például a személyjelölés általános igényű leírása a Kosztolányi-versek fordítását elemző, véleményem szerint kevésbé átfogó tanulmány elején olvasható, jóllehet a Számadás verseinek sokkal alaposabb elemzésében lett volna a helye. Itt tehát nem a redundancia, hanem az elméleti alapozás elhelyezése okozott fejtörést.

Ki kell ugyanakkor emelni olyan elemzéseket is a kötetből, amelyek nagyon mélyek, részletes és finom megfigyelésekben gazdagok. A Toldi estéből kiemelt metaforák összetett jelentésének kibontása példaértékű és rendkívül izgalmas, miként a Számadás kötet versei személyjelölésének vagy a lírai önmegszólítás különböző változatainak bemutatása is számos olyan szövegre és szöveghelyre irányítja a figyelmet, amelyek vizsgálatával az elemzés alapkérdései is jobban érthetők, és a kérdések jelentősége is felmérhető.

Rákérdezés és alkalmazás, árnyalás és részletezés az egyik oldalon, általános és helyenként nagy igényű problémafelvetés, illetve talán kissé óvatos nyitottság a másik oldalon – ezekkel a benyomásokkal tudnám jellemezni az olvasmányélményemet. Egy dolog azonban áthat mindezen: PETHŐ JÓZSEF tanít minden tanulmányával. Tanít egyfelől az alapokra, tanít másrészt kérdést feltenni, és tanít mindenekelőtt oda- és megfigyelni. A „miért?” és a „hogyan?” hatja át az elemzéseket, amelyek hol választ is kínálnak, hol éppen az olvasót motiválják az önálló válasz megtalálására. Azt mindenképpen remélem magam is, hogy a kötetbeli újraközléssel a tanulmányok valóban szélesebb közönséghez is eljutnak, hiszen mind az érdeklődő egyetemi hallgatók, mind az új megközelítésekre fogékony magyartanárok, mind pedig a kognitív stilisztikával foglalkozó kutatók inspirálódhatnak PETHŐ JÓZSEF új könyvéből. A szerző másik célja pedig, a tanulmányok új értelmezési horizontba rendezése nem csupán egy remélt lehetőség, hanem a kötet újabb erénye, amely a kognitív stilisztikának is a javára válik.

Hivatkozott irodalom

- HÁMORI ÁGNES 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni” – Stílus, személyesség és egyezkedés az internetes fórumokon folyó társalgásban. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 223–261.
- KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN – SIMON GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk. 2023. *Személyjelölés és poétika*. DiAGram Könyvek 7. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- SANDIG, BARBARA 1977/1995. A német nyelv stilisztikája. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 41: 306–333.
- TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2012. *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY, GÁBOR 2005. *A cognitive theory of style*. Peter Lang, Frankfurt am Main.

SIMON GÁBOR
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Adamikné Jászó Anna, Jókai novellái. Retorikai elemzésekkel

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2024. 310 oldal

Jókai novelláiról kevés szó esik a monográfiákban, regényei mellett indokolatlanul háttérbe szorultak, pedig életművének majd fele novella. Mind az egyetemi oktatásban, mind pedig a közoktatásban méltatlanul keveset foglalkoznak Jókai regényeivel, novelláival pedig szinte egyáltalán nem. Ezért is hiánypótló ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA legújabb könyve.

Mi a célja a szerzőnek ezzel a könyvével? Legfőbb cél Jókai rehabilitálása, művésze objektív megítélésének segítése. „Jókai egész pályáján nélkülözi a tárgyilagos bírálatot” – idézi a szerző Mikszáthot a Retorikai-nyelvi elemzés című fejezet elején (26), s szomorúan állapítja meg, hogy az időközben Jókai-műveket érő igaztalan sztereotípiák – a megjelent „rehabilitáló” tanulmányok ellenére – a mai napig fellelhetők a jelenleg is érvényes alaptantervben és a tankönyvekben is. További célja e könyvnek új ismeretek nyújtása Jókai munkásságáról; a retorikai elemzés eredményeinek bemutatása; a figyelem Jókai-novellákra irányítása a tanításban is.

A szerző rögtön a műve elején, az Előszóban bemutatja és indokolja a Jókai-novellák korszakolását, valamint tájékoztat az egyes fejezetek belső felépítéséről (novellák ismertetése, csoportosítása, retorikai szituációk jellemzése, összegző retorikai elemzés).

A retorikai-műfajelméleti alapvető ismereteket tárgyaló Bevezetés után következik Jókai novellaírói korszakai szerinti csoportosításban, időrendben a művek elemzése az alábbi fejezetekben: Jókai első novellái a szabadságharc előtt, Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből, Egy bujdosó naplója, Jókai novellái a Bach-korszakban, Jókai novellái az 1860-as években, Jókai novellái az 1870-es években, Jókai kései novellái (1880-tól). Az egyes fejezetek végén az elemzések legfontosabb eredményeit tömören összefoglaló értékelést olvashatunk. Ezek összehasonlításával nyomon követhetők Jókai írásművészetének változásai.

A Bevezetésben fogalmazza meg a szerző retorikai értelemben vett hipotézisét: „Jókai novellái témáik és stílusuk szempontjából változatosak és sokszínűek; számos novellája eltér a klasszikus szerkezettől, előremutató, modern, a szó szoros értelmében. A bizonyítás a novellák bemutatása és retorikai elemzése” (9).

Ebben a fejezetben az egész kutatás és elemzés műfajelméleti megalapozása történik, ezért ennek az egységnek a taglalásával foglalkozom részletesebben. Itt a szerző hangsúlyozza Arisztotelész Poétikájára és Retorikájára hivatkozva a poétika és a retorika kezdetektől tartó összefonódását. A továbbiakban a könyv későbbi fejezeteinek az elemzések megértéséhez szükséges műfaji ismeretek foglatát találjuk. Tömör, világos leírást kapjuk az epikai műfajoknak, különös tekintettel a novella mibenlétére, megjelenésére a világirodalomban, majd pedig a magyar novella kialakulásának társadalmi, művelődéstörténeti okaira, a korszakváltásra és újságírás elterjedésére utal a szerző. Történeti viszszatekintésként megemlíti, hogy első eredeti magyar novellánk Fáy Andrásnak A különös testamentom című víg elbeszélése (1818), novellairodalmunk pedig 1822-ben Kisfaludy Károly Aurora című folyóiratával indult el.

A Bevezetés a retorikai elemzés módszerének, szempontsorának a bemutatásával zárul. A szakirodalom alapján 12 szempontot találunk, melyeket a vizsgálandó műhöz alkalmazkodva célszerű érvényesíteni. Lássunk néhányat közülük: a retorikai szituáció megállapítása; a műfaj (beszéd faj) megállapítása; a szerkezeti elemzés; az érvelés fajtájának (logikai és/vagy érzelmi) megállapítása; induktív vagy deduktív gondolatmenet; stílusnemek; előadásmód; hallgatóra, olvasóra tett hatás stb. (24–25).

A Jókai novellaíró korszakait bemutató fejezetek többsége párhuzamos szerkesztésű. Mindegyik történelmi, irodalmi, társadalmi, kultúrtörténeti bevezetővel kezdődik, melyből az íróról, műveinek korabeli vagy későbbi szakirodalmi megítéléséről, olykor az illető novellák keletkezési háttéréről is képet kapunk.

A Jókai első novellái a szabadságharc előtt című fejezetben A. Jászó Anna a retorikai elemzés menetének az alapfogalmait mutatja be (retorikai szituáció, szerkesztés, érvelés, stílus), majd példákon keresztül illusztrálja is őket.

Elsőként a retorikai szituáció tényezőivel foglalkozik: a megoldandó problémával, a probléma megoldásában érdekelt hallgatósággal, valamint az előbbieknél az íróra ható kényszerítő erejével, mely meghatározza az érvelést és a stílust. E korszak novelláiban a retorikai szituáció a természeti és a társadalmi törvények megsértéséből ered. Ennek illusztrálására áll a kötetben A Nepean-sziget (1845) című novella. Ez a deportáltak szigete, ide viszik a legelvetemültebb bűnözőket. „Itt garázdálkodik a szívevő, a nepeani hóhér, a vakondok és egyéb borzasztó alakok: emberek, férgek, vadállatok. ... Ide hoznak egy ártatlan, szép hölgyet. Szerencsére nem lesz baja, mert védelmébe veszi a »jó ördög«, egy erős, idősebb férfi ...” (30). Szövetséget köt a rossz világból száműzött angyal és a pokolszigeti jó ördög.

Jókai novellaszerkesztése már első korszakában is igen változatos, s ez a sokszínűség végighúzódik egész pályáján. Az első novellaírói korszakot elemezve a szerző példákkal illusztrálva bemutatja az író novellaszerkesztési variációit, a lineáris, a fraktál-, a mozaik-, a kirakós-víziós, a párhuzamos, a leíró és a keretes szerkezetűt. Retorikai érvelés szempontjából is fontos a Jókai-novellák elemzése, bár az első korszak novelláiban kevés a retorikai példa. Itt nyílik azonban alkalom a retorikai dedukció, vagyis az enthüméma fogalmának a bemutatására és néhány regénybeli példán történő illusztrálására. Szövegszervező erő is lehet az enthümematikus érvelés, amikor egy nagyobb fejezetet, akár egy egész művet is átfog.

A retorikai szituáció elméleti elemzése és Jókai-novellákon való bemutatása után a novellákban érvényesülő, fent említett szerkezettypusok részletes taglalása következik. Minden szerkezettypus legfőbb jellemzőit kiemeli a szerző, s művekből merített példákkal illusztrálja.

A retorikai elemzés nélkülözhetetlen területe az érvelés szerinti vizsgálat. Jókai a korai novellákban kevés retorikai példa található, regényei szereplői történeti példákkal, kitalált példákkal (mesékkel, parabolákkal) érvelnek. Az enthümematikus érvelés gyakran szövegszervező erő: kisebb-nagyobb egységeket, fejezeteket is átfog. „Mozgósítja az olvasó gondolkodását, sőt: olyan érvelést alkalmaz, amelyet gyakran alkalmaznak az emberek: ahá, így van! én is ezt tapasztaltam! Ez az érvelési mód is lehet Jókai népszerűségének egyik oka. Ezek a részek tehát nem felesleges, fellengzős fejtegetések, hanem az érvelés lehetőségei, s fontos szerepük van az olvasókkal való együtt gondolkodásban” – állapítja meg a szerző (44).

A fejezet utolsó egységében Jókai stílusáról olvashatunk értékes megjegyzéseket: a korai novellák stílusa sok helyen dagályos, jellemrajzai, tájleírásai, természeti képei magával ragadók, jellegzetesek szóalakzatai (anaphora, epiphora, szümploké, trikolón stb). Ezek mindegyikére szemléletes példákat is idéz a szerző. Különösen kedveli az író a trikolónokat. Pl.: „Gyönyörű hely az Isten háza: malasztos, vigasztalást termő hely! Ide jön a kesergő, akinek szíve beteg, és meggyógyítja szívét, megvidul. Ide jön a tévelygő, a vétkes embere, s megtisztul, megtér, szent lesz belőle. Ide jön az üldözött, az oltár küszöbére lép, és az oltár megvédelmezi őt. (A gonosz lélek, az V. rész eleje (46)).”

Jókai korai novelláiban is szép számmal találunk egyéni, szellemes szóalkotásokat, félelmetes átkokat, fennkölt imákat, de kacifántos káromkodásokat is. A képzavarok forrása alkalmanként a humor.

Az első novellás korszak műveinek retorikai elemzésével feltárt újdonságok összegzésével zárul a fejezet. A szerző megállapítja, hogy Jókai műveire kezdetektől fogva jellemző az olvasóval való kapcsolattartás: gyakoriak a figyelmet irányító, a kíváncsiságot fokozó kérdések. Jókai a 20. századi novellákra jellemző szerkezeti megoldásokat alkalmaz, s ezzel megelőzte korát. Gyakran indítja műveit valószínűségi érveléssel, prózai ritmusát az alakzatok gazdag változatai eredményezik, s az acumen is jellemzője korai prózájának. „Valóban úgy kell olvasni ezeket a műveket – javasolja Adamikné Jászó Anna –, mint a költeményeket, némi stilisztikai képzettséggel” (49).

Jókai további novelláiról korszakainak a tárgyalásában végigvonul a már megismert szempontok alapján a retorikai elemzés és a szövegközlés párhuzama. Az oktatást is segítő kiváló elemzések közül a következőkre hívom föl a figyelmet: a forradalom és szabadságharc korából A fehér angyal, a bujdosás idejéből Az eltűnt lányok. Jókai leggazdagabb írói, novelláiról korából, a Bach-korszakból ugyancsak tanulságos elemzéseket olvashatunk – természetesen ezekben az esetekben is a Jókai-szövegen is nyomon követhetjük a szerző retorikai elemzését, elemzési módszerét. Elméleti megállapításait azonnal követik a mű részletei, melyeket tipográfiailag külön ki is emel. Mintha egy irodalomórán lennénk. Lépésről lépésre mutatja be a Jókai-novella szerkezeti elemeit, stílusjegyeit. Minden műelemzés valóságos remekmű. Többek között ilyen a Faustina, a Shirin, Az utolsó csatár, a Melyiket a kilenc közül? stb. A retorikai elemzés bebizonyította, hogy az író nemcsak a sajátos Jókai-regényt teremtette meg, hanem a sajátos Jókai-novellát is.

Tematikailag külön tárgyalja a szerző az európai (római, görög, francia, bécsi, orosz, skót stb. történeteket), az egzotikus (18 novella), a török (29 novella), a magyar (erdélyi – 13; történeti téma – 21; a debreceni – 3 humoros; 19. századi magyar tárgyú – 86) novellákat: tömören összefoglalja az elemzés legfontosabb eredményeit, s gazdagon közöl novellarészleteket is, sőt tizenkét novella teljes szövegét is beépítette művébe.

A 112 tétel tartalmazó irodalomjegyzék átfogja szinte a teljes Jókai-szakirodalmat Péterfy Jenőtől Sőtér Istvánon és Nagy Miklóson keresztül Hansági Ágnesig és Hermann Zoltánig. A megállapításokat, minősítéseket szembesíti kutatási eredményeivel. A retorikai elemzés eredménye sok érdekesség és újdonság a novellák szerkezetére, érvelésére és stílusára vonatkozóan. Retorikai vizsgálataival sorra cáfolja a korabeli és azóta is még élő negatív minősítéseket. Általánosítva a következőt állapítja meg Adamikné Jászó Anna: „A kritikusok mindig saját koruk, saját nézeteik alapján ítélték meg (és el) Jókai művészetét. Gyulaiék azt várták el tőle, hogy úgy írjon, mint Balzac vagy Flaubert, Szinnyei pedig a 20. század első évtizedeinek stílusát és szemléletét kérte rajta számon. Nem fogadták el azt

az álláspontot, hogy létezik a sajátos Jókai-regény. Sajnos ez az attitűd máig él, s emiatt az iskolában sem tanítják megfelelően Jókait” (34).

Adamikné Jászó Anna stílusa világos, gördülékeny, a legbonyolultabb fogalmakat is közel tudja hozni olvasójához. Ügyel arra – kiváló tanárhoz méltóan –, hogy elméleti fejtegetései mellett mindjárt álljanak is példák, szövegrészletek mondandója igazolására, ezzel a módszerrel segítve és irányt mutatva elsődleges célközönsége, a magyartanárok számára. Módszertani tanácsot is ad a kollégák számára: „Talán célszerű előbb rövidebb Jókai-novellákat felolvasni a gyerekeknek, majd olvastatni a gyerekekkel, s azután rátérni a hosszabb novellákra, majd a regényekre” (8).

Egy-egy retorikai novellaelemzését akár tanítási órának is fölfoghatnánk, olyan következetességgel közelíti meg az adott szöveget, bemutatva annak retorikai szituációját, szerkezetét, érvelési módját, stílusát. Olykor jellegzetes, találó, humoros szóalkotásokra is ráirányítja az olvasó figyelmét.

A szerző retorikai munkássága és Jókaival foglalkozó szakirodalma is igen gazdag. Több munkájában irányította rá a figyelmet a korunkban indokolatlanul mellőzött Jókai regényeire, novelláira. Már egyik nagy hatású művében, a Jókai és a retorika (Trezor Kiadó, 2016) címűben megfogalmazott kutatási céljának indoklásaként megállapítja, hogy Jókai műveit retorikai szempontból még senki sem vizsgálta, bár föltöbb gazdag és színes a Jókai-szakirodalom. Fent említett művében Adamikné Jászó Anna Jókai regényeit vonja retorikai elemzés alá. Célja már akkor is az, hogy az irodalomtudományban előítéletes kritikákat, hamis sztereotípiákat cáfolja ennek legkézenfekvőbb módjával, az idézetekkel. Jelen kötetünk célja hasonló az előzőhöz, ebben azonban Jókai novelláiró munkásságának retorikai jellemzőire irányítja az olvasó figyelmét. A Jókai novellái kötettel gyakorlatilag a Jókai-életmű jelentős hányadának a retorikai elemzése megvalósult. Ez felebecsülhetetlen tudományos érték.

Az egész könyvet áthatja a szerző magyartanári szemlélete. Jókai iskolai tanítását (avagy nem tanítását) is több helyen érinti. Nehezményezi, hogy a korábbi negatív attitűd a mai tankönyvekben is előfordul még. Nélkülözhetetlennek tartja a retorikai ismereteket a szövegelemzés és a szövegértő olvasás tanításában.

Az irodalomtörténészek keveset foglalkoztak Jókai novelláival, pedig az író novella-termése terjedelemben megközelíti a regények terjedelmét. Ezért számukra is tanulságos lehet Adamikné Jászó Anna könyve. Az új vizsgálati móddal, a retorikai elemzésekkel Jókai novelláiró művészetének olyan síkjaira irányítja a szerző a figyelmet, olyan írói erőnyeket tár föl, amelyek gazdagítják irodalomtudományi, irodalomelméleti ismereteinket, s amelyek alapján új kutatásokat is indulhatnak akár más alkotók munkásságával kapcsolatban is.

Adamikné Jászó Anna jelen könyve jelentősen hozzájárul Jókai művészetének reálisabb megítéléséhez. A szemléletformálást az iskolában célszerű elkezdeni, ezért is ajánlom elsősorban a magyartanároknak ezt a művet. Haszonnal forgathatják azonban a mind azok, akik Jókai novelláiró friss, megbízható tudományos ismereteket akarnak szerezni.

Praznovszky Mihály szerk., Madách-enciklopédia – Az ember tragédiája címszavakban

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2023. 284 lap

A 2023-as Madách-év tiszteletére jelentette meg a Tinta Könyvkiadó a Madách-enciklopédia című művet. Az enciklopédia nevet az *εγκύκλιος παιδεία* [énkúklios paideía] magyarul „általános, mindenre kiterjedő oktatás” kifejezésből eredeztetik¹; az érintett könyvek tehát a mű címében megnevezett terület egészét kívánják bemutatni. Irodalmi és művészeti (kulturális) enciklopédiából nálunk az elmúlt nagyjából félszáz évből többet is ismerünk, ilyenek voltak pl.: Világirodalmi Kisenciklopédia (KÖPECZI-PÓK–BAKCSI 1976), Az impresszionizmus enciklopédiája (SÉRULLAZ 1978), A szürrealizmus enciklopédiája (PASSERON 1984), Kortárs iszlám enciklopédia (MIHÁLFFY 2021). Egy kicsit korábbi is ismerős lehet a Budapest enciklopédia (TÓTH ENDRÉNÉ 1970), és nem túl régóta már írói enciklopédiát is fellapozhatunk, a Jókai-enciklopédiát (BALÁZSI JÓZSEF–KISS 2020). PRAZNOVSZKY MIHÁLY viszont Nógrádi Mikszáth-lexikon címen adta ki munkáját 1991-ben. Ez a kis terjedelmű kötet a most megjelent Madách-enciklopédia egyik korai előfutárának tekinthető. Egy másik előzménye pedig mindenképpen a szerzőnek Madách napjait bemutató igazán nagy ívű kötete (PRAZNOVSZKY 2015).

Csupán egyetlen, valamely alkotói életműből kiválasztott ikonikus irodalmi műhöz kapcsolódó kiadvány sem most először jelenik meg a könyvpiacra; igaz, ezekben az esetekben nem enciklopédiáról vagy lexikonokról, hanem „csupán” szótárakról van szó: l. a Katona József Társaság kiadta Bánk bán-szótárát (BEKE 1991), illetve a Tankönyvkiadó Toldi-szótárát (PÁSZTOR 1986). Ezek a művek az íróik által használt szókincset, különösen annak mára nehezen érthető részeit magyarázzák, értelmezik. A jelen mű azonban valóban nem szótár, hanem az említett „mindenre kiterjedő tudás” értelmében vett enciklopédia.

A munka megalkotásában PRAZNOVSZKY MIHÁLY szerkesztőn kívül, aki jeles irodalomtörténész, volt múzeumigazgató, Madách- és Mikszáth-kutató, még további két tudós szerző: GYÖRGY ISTVÁN jogász és GYÖRGY PÉTER magyar–filozófia szakos nyugalmazott középiskolai tanár működött közre az enciklopédia címszavainak megírásában. (A szerzőre való utalást mindegyik címszó végén megtaláljuk.) A méreteit tekintve – az említett enciklopédiákkal, különösen az ugyancsak a Tinta Könyvkiadónál megjelent Jókai-enciklopédiával összehasonlítva – talán túl szerénynek is vélhető könyvben az olvasó a kulturális és történelmi ismeretek hatalmas mennyiségével találja szemben magát. S ha már a könyv kinézetét említettük, a TEMESI VIOLA tervezte borítón MOLNÁR KÁLMÁN festőművész és grafikus Madách című képe látható, amely nemcsak a szerző portréját villantja fel, hanem Az ember tragédiája színeinek jellegzetes szereplőit, színhelyeit, témáit montázsszerűen megidézve vezet be a Tragédia hihetetlenül gazdag világába, mintegy így készítve elő az enciklopédia oldalainak fellapozását.

A könyv aktualitása kétségtelen, s a magyar kultúra egyfajta főhajtása ez a kétszáz évvel ezelőtt született s a köztudatban leginkább Az ember tragédiája szerzőjeként élő művész előtt. Ráadásul méltó főhajtás, a költői életművet tudós emberek által nagy gon-

¹ Lásd a wikipédia *enciklopédia* címszavát: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Enciklop%C3%A9dia>.

dosszággal és alaposszággal megírt, az esszé stílusjegyeit hordozó szócikkek viszik közelebb az olvasókhoz. Mennyivel több ismeret halmozódik itt fel, mint amit a lábjegyzetek szűkös volta valaha is lehetővé tett! „Fantasztikus; ha valaki a Madách-könyvet végigolvassa, bekerül a történelem és kultúrtörténet belsejébe és csak ezek ismeretében szinte tudós lesz” – írta a kötetet megismerve egy igazi érdeklődő, értő olvasó (dr. Boga Bálint orvos, esszéista, költő).

A 284 lap terjedelmű kötet két részre, egy húszoldalas – ezen belül pedig tíz hosszabb-rövidebb egységet tartalmazó – Előszóra, illetve a címszavakat ábécérendben felsorakoztató enciklopédia-részre tagolódik. A könyv Előszavában PRAZNOVSZKY MIHÁLY először nem véletlenül az ún. Madách-rejtélyről szól, melynek lényege, hogy szinte máig hitetlenkedéssel vegyes csodálat övezi Az ember tragédiája írójának, Madách Imrének mondhatni teljesen ismeretlenül, a magyar irodalom világában minden komolyabb előzmény nélkül való felbukkanását és magát a megszületett alkotást is. Bár, hála az elmúlt korok Madách-kutatóinak, akik között tanulmányaival és Madách-könyvével a jelen kötetet is szerkesztő PRAZNOVSZKY MIHÁLY rendkívül fontos szerepet játszik (l. az irodalomjegyzék hozzá kapcsolódó címeit), napjainkra nagyon sok apróbb-nagyobb momentum kiderült. Olyan dolgok, amelyek a kortársak, sőt sokáig az utókor által sem voltak ismertek. De még mindig lehetnek olvasók, akiknek újdonságot jelentenek az itt írottak. Többek között annak megértése, hogy honnan meríthette az alkotó a mű tükrözte hatalmas tárgyi tudását, a filozófiában, az ókori és a modern kori történelemben, a mitológiában, az irodalomban, a művészetekben és egyes természettudományokban való jártasságát, illetve az emberiség elképzelt jövőjét illető nézeteit. Nos, minderről számot adnak nagyobb részben az Előszó sorai, kisebb részben pedig az enciklopédia egyes címszavai.

Az Előszónak köszönhetően megismerjük mindenekelőtt azt a művelt családi környezetet, amelyből a költő származott: „A Madách-család a korabeli Nógrád megyei familiák közül is kiemelkedett műveltségében, tudásában és a szellemi alkotások iránti vonzódásában” (6). Madách Imre pesti egyetemi éveit a tanulás mellett koncert- és színházlátogatásokkal, politikai vitákkal is telnek (7). Majd az Előszó harmadik, Források című részében (11–16) olvashatunk többet a Madách-család feltehetően 1500-nál is több, és a magyaron kívül az ógörögötől az olaszig és a franciáig számos idegen nyelven fellelhető könyvet tartalmazó könyvtáráról. S nem szabad elfeledkezni az előfizetett és Madách Imre által állandóan forgatott tudományos és szépirodalmi folyóiratokról, elsősorban Bajza József Atheneumáról, valamint a Honderűről, az Életképekről, sőt a Pesti Hírlapról, ahová ő maga is küldött tudósításokat (11).

Az Előszó második része a Magyarázatok címet viseli (8–10). Igen hasznosnak tekinthető a fejezet, hiszen itt kapott helyet az első, kiadói megjegyzésekkel, illetve szerkesztői jegyzetekkel ellátott kötet-megjelenések bemutatása, a GYULAI PÁL-féle 1880-as kiadástól napjaink KERÉNYI FERENC által jegyzetelt kötetéig, illetve a 2005-ös kritikai kiadásig. A jegyzetek eleinte többnyire kiadástörténeti adatokat tartalmaztak, esetleg még a színekhez fűzött magyarázatok. TOLNAI VILMOS az 1923-as Madách-centenáriumra először jelentette meg a mű „kritikai szövegkiadását”, az 1861-es első, az 1863-as második kiadás és a szerencsésen az utókorra maradt eredeti kézirat felhasználásával. Talán nem véletlen, hogy egy középiskolai tanár, KARDEVÁN KÁROLY kiadása fűzött először nagyobb számban lapalji jegyzeteket, illetve magyarázatokot a mű egyes fogalmaihoz. Az általa lábjegyzetekkel ellátott első, 1935-ös megjelenést néhány további (s később

a jegyzetrészt illetően bővített) kiadás is követte. Az említett új kritikai kiadás ún. tárgyi magyarázatai már hatvan oldalnál is többet tesznek ki (Madách 2005: 731–799).

A Madách-enciklopédiában az ezután tanulmányozható Források című alfejezetben esik tehát szó Madách könyveiről, feltételezett egyéb olvasmányairól, valamint itt kap helyet az egyes színek ún. elsődleges forrásainak a felsorolása (13–16). Ezután a Szócikkek rész (16–17) segíti az olvasót a szerkesztők szándékának a megismerésében; részletesen olvasunk itt a szócikkek felépítéséről, valamint további, a verselést és a ritmikát, illetve a Tragédia egyes színeinek az elnevezését illető és máig eldöntetlen kérdésekről. Ezt a részt azért nem ismertetem bővebben, mert néhány címszót a következőkben magam mutatok be, s ezek nyomán a szócikkek felépítése egyértelműen kiderül.

A munka keletkezése részben egyetlen oldal szól az enciklopédia születésének mondhatni már a régmúltba nyúló történetéről, a közreműködőkről. Bírálóként itt egy további, az olvasók talán nem kis részét is bizonyára foglalkoztató gondolatot tartok fontosnak kiemelni. Ahogy a szócikkekben a számos képzőművészeti, azaz festészeti, építészeti, szobrászati utalásról olvasunk, mindenki ben felmerülhet, miért nincsenek itt illusztrációként legalább fekete-fehérben vagy még inkább színesben az említett képek, vagy legalább szócikkenként egy-egy közülük. Nos, a válasz: „Nagy, illusztrált kézikönyvben gondolkoztunk, de rá kellett jönnünk, az a formátum, bár látványos, kevésbé alkalmas a mindennapos használatra” (18). Ezzel a mondattal választ kapunk a bevezető sorokban felvetett, a könyv megjelenését, méretét korábban már firtató kérdésre is, ugyanis a könnyebb kezelhetőség szempontja is emellett a formátum mellett szólhat. S akkor az előállíthatóság költségeiről még nem is beszéltünk.

Az Előszó következő egységeit csak felsorolásszerűen említem. Megtaláljuk itt a Rövidítések és a Bibliai helyek jegyzékét (19), a Forráskiadásokat, Az ember tragédiája-kiadásokat, végül a felhasznált Kézikönyveket és utoljára bő négy oldalon az Irodalom (a szócikkekhez tartozó szakirodalom) jegyzékét. A rövidítések között bukkan fel, s természetesen számos címszóban is olvasható maga a Szótár szó, pl. „a Szótár írja”, „a Szótár szerint” fordulattal. Itt mindig egy-egy, a 19. század nyelvére jellemző szó és szómagyarázat következik, hiszen a hivatkozott szótári mű nem más, mint CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS hatkötetes szótára a 19. század második feléből. Érdemes elolvasni – kicsit lerövidítve – a szótár idézésének egyik példájaként a következő, az enciklopédia szerzőjének őszinte lelkesedését is tükröző alábbi részletet:

NADÁLY

11. szín, Londonban

ELSŐ MESTERLEGÉNY

No hát, lenézéssel miért tetézi,

Ha már úgylis *nadályként* szívja vérönk.

„Ez olyan szép a Szótárban. ’Hosszukás gömbölyű testű vízi pondró, mely az emberek s más állatok testéhez ragad, hogy véreket szívja. Máskép: piócza.’ – A továbbiakban „a Szótárban ott a másik jelentése, amely most kimondottan ide illik: ’nadálynak mondunk oly embert, ki másnak vagyonán élődik...’” (a szócikk alatt a P. M. monogram áll: 185).

Ha közelebbről vizsgáljuk a mű következő, mintegy 260 oldalát, akkor valóban egy egész sor „miniesszére” bukkanhatunk a Tragédia magyarázatra szorulóknak ítélt szövege nyomán. A Tragédia keretszínei alapján mintegy 30 bibliai vonatkozású címszót találunk (pl.: *Ádám és Éva, Éden, a tudás fája, az örökélet fája, zsoltárok* stb., s ide tartozik maga a *Biblia* szó is), de ez még nem merítette ki a valláshoz kapcsolódó szavak körét, amelyek feleleveníthetnek és gyarapíthatnak is régi ismereteket, de sokak számára akár hézagpótlók is lehetnek. S szinte ugyanez mondható el a mitológiához és a történelemhez tartozó személyeket és a különböző földrajzi helyeket megnevező, vagy éppen a különböző korok tárgyi világához kapcsolódó szavakról is (*lectica* – Róma, *nyaktiló* – Párizs, *lombik* – falanszter). Ami az egyes szócikket illeti: ezek gördülékeny stílusban, természetesen fogalmazva, a tudálékosság legkisebb jele nélkül tárgyalják a bemutatandó témát.

Az enciklopédiában a 372 címszó szoros ábécérendben található meg, *Ádám*-tól (sőt *Ádám és Éva*-tól) kezdve a *zsöllyeszék*-ig. A szócikkben a címszó nagybetűs, félkövéren szedett megadása után (l. fentebb, a *nadály* példájánál) a szó Tragédiában elfoglalt helyének pontos leírása olvasható. Rögtön ezután megtudjuk, kinek a szájából hangzik el a kiemelt szó, név, kifejezés. Majd a címszót tartalmazó idézet következik, azaz az a hely, ahol az adott szó vagy kifejezés felbukkant, megmutatva, pontosan hogyan is épül be a szövegbe az adott nyelvi egység. Az Előszó ide vágó megjegyzése: „A részletek az értelmezéshez szükséges terjedelemben szerepelnek” (16).

Az eddig bemutatott részt – mint a szótárakban általában – lehetne a szócikk fejének nevezni, míg a szócikk törzsébe a hosszabb-rövidebb magyarázatok, a szócikk lábába pedig az említett művészeti példák kerülnek. Nem is egyszer, a címszónak az életműben való ismételt felbukkanása esetében egy vagy több további idézet is ebbe az utolsó részbe kerül. Az újabb idézet lehet ismételten a Tragédiából, és arra is van példa, hogy a kötet összeállítói a Madách-líra darabjaiból, és indokolt esetben akár más alkotóktól is kölcsönöznek idézeteket (l. Biblia, ókori szerzők, Homérosz, Milton, Shakespeare, Goethe stb.). Az eddigi bemutatást követően – három említett lexikográfiai szakszavunkra összpontosítva – folytatom a munka elemzését, különböző idézetekkel illusztrálva a részeket.

A szócikkfej a szótárakban mindig elkülönül a további részekről. Itt szerepel ugyanis – nyomdatechnikailag kiemelten – hagyományosan a szó szótári alakja, amit alakváltozatok, a kiejtést és a helyesírást bemutató további szóalakok követnek, majd egyes nyelvtani tudnivalók, esetleg az eredetre vonatkozó adatok következhetnek, zömmel rövidített formában. Ez a rész esetünkben is elkülönül a későbbiektől, s ez itt többek között a műben való könnyebb visszakeresést szolgálja.

A szócikk törzse mindig különböző módon, azaz a szótárak jellegének megfelelően alakul, hiszen más kívánczik egy-egy értelmező vagy éppen etimológiai szótárba. Az enciklopédia szócikkei alakulásának példaként álljon itt a nyolcadik szín egyik szava:

KEVERCS

8. szín, Prágában

ÁDÁM

Minő csodás *kevercse* rossz s nemesnek

A nő, méregből s mézből összeszűrve.

Az enciklopédiai szócikk törzséből többek között megtudjuk, hogy a *kevercs*-et – ezt a valószínűleg nyelvújítási eredetű szót (*keverék* :> *kevercs*) – Madách Imre különösen szívesen használta; a szót ezért is idézték fel 1866-ban, a Kisfaludy Társaságban elhangzott emlékbeszédben (141).

Másodiknak az először a 9. szín színi utasításában előforduló **PÁRIZS** címszó szócikkének törzséből szeretném kiemelni, mi mindent tudhatunk meg a francia fővárosról, részben természetesen a mű vonatkozásában, de annál jóval tágabban is. Szó van itt először Párizs mai jelentőségéről (a globalizáció szemszögéből az ún. Alfa-világvárosok egyike); azután viszont a szerkesztő végigvezet a város történetén, elidőzve a 18. század Párizsánál, utalva a magyar vonatkozásokra, így Faludy Ferenc Téli éjszakák című művére, amelyet MADÁCH is ismerhetett, s melyben többek közt ez a sor is áll: „Párizsban mind megvagyom, amit szem, fül, szív megkívánhat...” (207). Ezután esik szó az „álom az álomban” szín különleges jelentőségéről – „az egyetlen szín, melynek végén Ádám nem csalódik” (207).

A hasonlóan logikusan felépülő **LONDON-, PRÁGA-, ATHÉN-, RÓMA-**szócikkek szerzője is GYÖRGY ISTVÁN, aki mindegyik helység esetében szól a viszontagságos múlt mellett a hely szépségeiről, nevezetességeiről is. A mitológiai nevek bemutatása felér egy művészettörténeti előadással, l. lentebb **APHRODITÉ** kapcsán, de ez mondható el **HELENÉ-ről, PALLASZ ATHÉNÉ-ről** és sok más szereplőről is; a szócikkeket ezekben az esetekben PRAZNOVSZKY MIHÁLY írta.

Az **APHRODITÉ** névnél a mitológiai történetet elbeszélő szócikk-törzs után elköpesztően gazdag a művészek és művészi alkotások említése: Botticelli, Giorgione, Tiziano, Rubens, Velazquez festményei, Canova, Rodin szobrai jelzik az istennőről készült képzőművészeti alkotások hosszú sorát. A szócikk méltó módon Homérosz Himnusz Aphroditéhez hexameterének Babits Mihály által készített fordítása felidézésével fejeződik be (37).

Ma már nem használt görög és latin eredetű vagy éppen a régi magyar nyelvet képviselő, de mára kihalt szavaink természetesen rövidebb, csupán a jelentés megadására koncentráló értelmezést kapnak (*famulus, martalóc, illetve békó, reg, porond, porlánc, porvilág* stb.), máskor itt is alkalom kínálkozik a múlt és a jelen tudásának összekapcsolására, mint a **KONJUNKTÚRA** szó esetében. A drámaszövegben ez a prágai színben, a horoszkópkészítéssel kapcsolatosan hangzik el:

„...rettegek,

Mi *konjunktúrában* van csillagom.”

A csillagállás, azaz a *konjunktúra* lehetett jó is, de rossz is; viszont napjaink élő közgazdasági szakkifejezéseként „a körülmények kedvező együttállása következtében kialakuló gazdasági fellendülést jelöli” (146). Másutt is, ahol csak lehet, megteremtődik a kapcsolat a mával, pl. **HIPOTÉZIS, DISZHARMÓNIA**. Az utóbbi szócikkben Botticelli és Picasso, Bach és Bartók, Szabolcska Mihály és Ady, valamint a groteszk fogalmának a megjelenésével Örkény István neve is felmerül. Az utóbbi szócikkeket, sok hasonló tartalmú szó magyarázatával együtt GYÖRGY PÉTER írta.

Ugyancsak fontos a magyarázat a napjainkban már alig ismert olyan fogalmaknál és dolgoknál, mint amilyenek az *alkímia*, a *falanszter*, a *szférák* vagy a *Nap-kihűlés* elméletének a bemutatása, illetve a *porrajz*, az *iga*, az *utcalég* vagy a *vegkonyha* szavak.

A Madách-enciklopédia kiadása a Tinta Könyvkiadó részéről egy rendkívül tudatos program része, amit a következő mondat igen jól kifejez: „A Tinta Könyvkiadó célja a legnagyobb magyar hungarikum, a magyar nyelv szókincsének a sokoldalú vizsgálata, leltározása és különböző típusú, korszerű egynyelvű magyar szótárak kiadása”.²

Ismételten állítható, hogy a Madách-enciklopédia megjelenetése méltó megemlékezés Madách Imréről, az általa a magyar irodalmi múltban, sőt a Tragédia újabb és újabb bemutatásai révén a jelenben játszott – és a jövőben is játszani remélt – szerepéről. Madách Imre – például szállóigévé vált sorai révén – a magyar nyelv szépségére és magyar kultúránk összetartó erejére is rádöbbsenhet bárkit. Az egyik internetes hely közel ötven, Az ember tragédiájából származó szállóigét sorakoztat fel, amelyek felidézhetők különböző alkalmakkor, ha valamikor egyszer átérezve és megértve a költői szavakat, az agyunkba véstük őket.³ Ehhez az átérzéshez és megértéshez járulhat hozzá PRAZNOVSZKY MIHÁLYnak és szerzőtársainak alkotása.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZSI JÓZSEF ATTILA – KISS GÁBOR szerk. 2020. *Jókai-enciklopédia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BEKE JÓZSEF 1991. *Bánk bán-szótár*. Katona József Társaság, Kecskemét.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára 1–6*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KÖPECZI BÉLA – PÓK LAJOS – BAKCSI GYÖRGY szerk. 1978. *Világirodalmi Kisenciklopédia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Madách Imre 2005. *Az ember tragédiája. Szinoptikus kritikai kiadás*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- MIHÁLFFY BALÁZS 2021. *Kortárs iszlám enciklopédia*. Szerzői kiadás, Budapest.
- PASSERON, RENÉ 1984. *A szürrealizmus enciklopédiája*. Corvina Kiadó, Budapest.
- PÁSZTOR EMIL 1986. *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY 1991. *Nógrádi Mikszáth-lexikon*. Mikszáth Kiadó, Salgótarján.
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY 1998. A Madách-jelenség. In uő: „A szellemiadal ünnepei”. *A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén*. Mikszáth Kiadó, Budapest. 87–118.
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY szerk. 2015. *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*. Si-kex Bt., Budapest.
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY szerk. 2023. *Madách-enciklopédia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SÉRULLAZ, MAURICE 1978. *Az impresszionizmus enciklopédiája*. Corvina Kiadó, Budapest.
- TÓTH ENDRÉNÉ szerk. 1970. *Budapest-enciklopédia*. Corvina Kiadó, Budapest.

BODNÁR ILDIKÓ
Miskolci Egyetem

² <https://www.tinta.hu/spg/221127/R-O-L-U-N-K>

³ http://enciklopedia.fazekas.hu/memo/Madach_Imre.htm

Nádor Orsolya sorozatszerk., Magyarnyelv-tanári segédkönyvek sorozat

Károli Könyvek. Jegyzet. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó,
Budapest 2018–2021.

A 2018/19-es tanévtől kezdve sorra láttak napvilágot a L'Harmattan Kiadó és a Károli Gáspár Református Egyetem Károli Könyvek Jegyzet alsorozatában a magyar mint idegen nyelv tanításának segédkönyvei, melyek a magyar mint idegen nyelv tanárok képzésének számos elméleti és módszertan kérdését tárgyalják¹. „Magyar nyelvet tanítani magyarként bizony nagy felelősség, és sokan csak akkor szembesülnek azzal, hogy nem elég anyanyelvűnek lenni, hanem ez egy önálló szakma, amikor rutinos nyelvtanulók az első, egyszerűnek látszó, mégis megmagyarázhatatlannak tűnő keresztkérdéseiket felteszik” – írja találóan a könyvsorozat Tanított (anya)nyelvünk című darabjának előszavában NÁDOR ORSOLYA. Éppen ezért van hiánypótló jelentősége és létjogosultsága az ilyen jegyzeteknek, hiszen SZILI KATALIN 2006-ban megjelent Vezérkönyve óta nem voltak további, hasonlóan alapos módszertani monográfiák a magyar mint idegen nyelv oktatásához. Az új sorozat tizenhat darabja közt a kifejezetten egy-egy fejlesztendő területre koncentráló (pl. kiejtéstanítás, alfabetizálás) vagy a mérés és értékelés témakörével foglalkozó módszertani munkák mellett, elméleti alapismereteket (pl. oktatástörténeti, nyelvtörténeti, hungarológiai, lexikológiai és lexikográfiai ismereteket) tartalmazó darabokat találunk. Továbbá leíró grammatikai összefoglaló munka, funkcionális nyelvtan, grammatikatanítási gyakorlatok és pragmatikai összefoglaló mű is helyet kapott a jegyzetek közt. Emellett a gyermekkorú nyelvtanulók oktatásával, nyelvi játékokkal és interkulturális ismeretekkel foglalkozó kötet is megtalálható a változatos, sokszínű könyvsorozatban. Mivel alapvetően oktatási segédanyagnak szánták, minden egyes darabja tartalmaz összefoglaló kérdéseket, esetleg tudásellenőrző tesztet, alapos továbbvezető szakirodalmat. A kötetek tartalma „a Károli Gáspár Református Egyetem és a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola együttműködésével megvalósuló magyar mint idegen nyelv szakirányú pedagógus továbbképzés tapasztalatai nyomán formálódott és formálódik most is” – olvasható a könyvsorozat szerkesztőjének, NÁDOR ORSOLYÁNAK a fent már idézett bevezetőjében.

A sorozat nyitódarabja a KONTRA MIKLÓS által válogatott, szociolingvisztikai tanulmányokat tartalmazó kötet: „Tudjuk a nyelvtant, mégsem tudunk semmit.” Olvasmányok nyelv, társadalom és kultúra összefüggéséről. A címadó idézet PAPP FERENC nyelvészről való, akinek az Oroszul beszélő ember – emberközeli című írása található meg a kötetben. Jól jellemzi ez a fenti idézet mind e tanulmánykötet, mind az egész könyvsorozat szellemiségét: nem elég tudni a nyelvtant, ha nem ismerjük a nyelvet beszélő társadalmat, annak kultúráját, nem foglalkozunk szociopragmatikai, szociolingvisztikai kérdésekkel. A könyvben – KONTRA MIKLÓSNAK az amerikai magyarok nyelvhasználatát szociolingvisztikai szempontok mentén bemutató tanulmánya mellett – helyet kapott például FEDINEC CSILLA és CSERNICKÓ ISTVÁN kárpátaljai körképe, LANSTYÁK ISTVÁN nyelvi

¹ A sorozat kötetei digitális formában is elérhetők a Károli Gáspár Református Egyetem honlapján.

ideológiákkal, SÁNDOR KLÁRÁNAK és SZILÁGYI N. SÁNDORNAK is egy-egy nyelvpolitikával, nyelvi jogokkal foglalkozó írása, valamint TÁNCZOS VILMOSNAK a moldvai csángó magyarórákról szóló munkája is. Az egész tanulmánykötet – és maga a könyvsorozat is – ezzel a nyelv és kultúra összefüggéseit mindig szem előtt tartó szemlélettel készült.

A bevezetőben már idézet kötet, NÁDOR ORSOLYA Tanított (anya)nyelvünk című munkája, a magyar nyelv oktatástípológiai áttekintését adja: hol, milyen intézményi háttérrel, kik tanulják anyanyelvként, származásnyelvként, idegen nyelvként vagy környezetnyelvként a magyart. Szó esik a magyaroktatás intézményrendszerének sajátosságairól, annak rövid történetébe is betekintést nyerhetünk. A magyarnyelv-oktatás főbb módszereit szintén bemutatja a könyv harmadik fejezete, de szó esik a hungarológia és a magyarságtudomány fogalmainak összevetéséről, a megkülönböztetés szükségességéről, valamint a két tudományterülethez tartozó főbb kutatási irányokról és a kulturális diplomáciát szolgáló intézményekről, a Collegium Hungaricumok és a történeti intézetek létrejöttéről is. Az ugyancsak NÁDOR ORSOLYA szerkesztette – Régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek című –, a fent bemutatott kötet harmadik, a nyelvoktatási módszereket röviden bemutató fejezete kötetbe bővített változatának is tekinthető, melyben nem pusztán a magyar mint idegen nyelv oktatásáról esik szó, hanem általános körképet kaphatunk az idegennyelv-oktatás-történet egyes állomásairól. Benne az évszázadok során kialakult módszerekről olvashatunk, valamint a huszadik század második felének sokszínű, a posztkommunikatív módszerekig vezető metódusait BÁRDOS JENŐ, LUX GYULA, MEDGYES PÉTER, ERDEI GYULA és EINHORN ÁGNES írásain keresztül ismerhetjük meg, valamint GÁL KELEMEN, SÓLYOM RÉKA és a szerkesztő, NÁDOR ORSOLYA történeti elemzéseit is megtalálhatjuk. Továbbá helyet kapott a kötetben COMENIUS A nyelvek módszertana című, latin nyelvű értekezésének fordítása is.

A kötet folytatásának tekinthető, immár kifejezetten a magyar nyelv tanításának módszertanára fókuszáló, Módszertani útmutató a magyar nyelv tanításához. DÓLA MÓNIKA munkája a korábban megjelenet területekkel részletesen foglalkozó segédkönyvek összegzésének, általános módszertani összefoglalójának tekinthető. Az első fejezet a magyartanítás kontextusába helyezi a nyelvtanárt és a nyelvtanulót, a tanulás szintereit, munkaformáit. A magyartanítás módszertana és a módszertani eljárások a magyarórán az óra mikroszintjéig bontja le, értelmezi a korábbi kötetekben nagyobb összefüggéseiben, makroszinten bemutatott módszereket. A nyelvi tartalmak tanításánál a lexika, a grammatika és a pragmatika tanításának legfontosabb kérdéseit összegzi, melyekkel a sorozat külön-külön segédkönyvekben, szintén részletesebben foglalkozott már korábban. Az áttekintés a nyelvi készségekkel folytatódik, amikhez szintén készültek külön kötetek. Az utolsó fejezetet a visszajelzésnek, értékelésnek szenteli. Ez utóbbi témáról M. PINTÉR TIBOR és WÉBER KATALIN Mérés és értékelés: a magyar mint idegen nyelv című segédkönyve szól részletesen. A nyelvoktatást színesítő, a módszertani repertoárt szélesítő munka KOVÁCS TÜNDE Nyelvi játékok című, gazdag ötlettár, mely – a játékok metodikai hasznának elméleti áttekintésén túl – számos jó gyakorlatot tár a nyelvtanárok elé. Egy-egy fejlesztendő részterületre koncentrálnál, az elméleti háttér ismertetésén túl, számos kipróbált, jó gyakorlatot tartalmaz SCHMIDT ILDIKÓ A magyar írás és olvasás tanítása – az alfabetizálás folyamata című munkája, illetve A magyar kiejtés tanítása című, GYÖNGYÖSI LÍVIA – KAMPÓ ILDIKÓ – M. PINTÉR TIBOR által készített kötet. Ez utóbbiban helyet kap egy esettanulmány is, mely az ukrán nyelvtanulók tipikus kiejtésbeli hibáit és azok korrigálási, fejlesztési lehetőségeit veszi számba,

feladatokat, verseket, mondókákat is bemutatva. A fejezet megírásakor (2020-ban) a szerzők még nem tudhatták, hogy milyen nagy segítség lesz ez a kontrasztív szemléletű fejezet néhány évvel később, az ukrán anyanyelvű menekülteket oktató tanároknak.

A magyar mint idegen nyelv tanításában is speciális célcsoportnak számít a gyermekek tanítása, hiszen itt tanítói (vagy óvodapedagógusi) képességekre is szükség van, mivel az oktatás speciális célrendszerét, a motiválás eltérő módját, módszertanát, a nyelvtanulók eltérő igényeit, érdeklődését, életkori sajátosságait is fokozottan szükséges figyelembe venni. Ehhez nyújt jó áttekintést, kiinduló segítséget SCHMIDT ILDIKÓ és NAGYHÁZI BERNADETTE – mindketten a gyakorlatban is hatalmas tapasztalattal rendelkező pedagógus szakemberek – *Magyarnyelv-tanítás gyermekeknek* című jegyzete.

A grammatikai tartalmakra fókuszáló kötetek sorában kapott helyet a klasszikus, leíró grammatikai alapfogalmakat felvonultató *Leíró grammatikai ismeretek* című jegyzet, BALOGH JUDIT munkájaként. Feltételezhetően a jegyzet műfaja és terjedelme sem teszi lehetővé a bővebb magyarázatokat, azonban az alcímben megjelölt irányultság kifejtése (Magyar mint idegen nyelv szakos hallgatók részére) nem fedezhető fel a kötetben. Jó összefoglalója, kivonata ez az először 2000-ben, KESZLER BORBÁLA főszerkesztésében megjelent *Magyar grammatikának*, melynek a jegyzet szerzője is értő munkatársa, fejezetírója volt. A leíró grammatikai áismétlésére jól használható ez a munka, hiszen ennek alapvető ismerete elengedhetetlen a magyar mint idegen nyelv tanításához szükséges szemléletváltáshoz. Ez utóbbihoz kiváló alapot egy másik kötet, HEGEDÜS RITA *Élő magyar grammatika* című jegyzete ad: „a kötet alapvető célja, hogy rámutasson a formális és funkcionális szemléleti különbségekre” – írja a szerző, akinek alapvető meggyőződése, hogy a szigorúan formai alapon létrehozott magyar grammatikai kategóriák meghaladása, átlépése elengedhetetlenül szükséges a fent említett szemléletváltáshoz, a magyar mint idegen nyelv hatékony oktatásához, mivel „az indoeurópai nyelvektől erőteljesen eltérő szerkezetű magyart csak külső perspektívából” tudjuk hozzáférhetővé tenni az idegen ajkúak számára. Jelen kötet a Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések (HEGEDÜS 2004, 2005) című, a szerző által jegyzett monográfiára támaszkodva mutatja be, jegyzetnyi terjedelemben, ezt a hatalmas témakört. Így ebben a jegyzetben is megtaláljuk a hazai funkcionális nyelvszemlélet történetiségéről, annak kibontakozásáról szóló áttekintést, majd a szerző a morfológiai jelöltség témakörén keresztül vezeti be az olvasót a formák, funkciók, összefüggések világába. A szófajkategóriák átlépése a beszédrészek ismertetésével történik, majd az esetrendszer, az igenemek (a vonzatokra és a predikátumtípusokra, valamint a mediális igékre vonatkozó kitérével) kerülnek sorra, ezt követi az ige-módok, modalitások számbavétele. Itt sem csak a klasszikus felosztást kapjuk, hanem a szerző hosszan értekezik a magyar kötőmód formai és funkcionális kérdéseiről is. Külön alfejezet tárgyalja a határozott és határozatlan ragozást, a külföldiek számára a magyar nyelv egyik legnehezebben elsajátítható részterületét. Végül mondatnyi összesség zárja a kötetet: a mondatrészek funkcionális szempontú bemutatásával, az ANTAL LÁSZLÓ-féle „hatodik mondatrész” elemzésével, az összetett mondatok tanításának nehézségeivel foglalkozhatunk. A Magyar grammatika funkcionális megközelítésben. Elmélet és gyakorlat, H. VARGA MÁRTA szerkesztésében megjelenő munka is jól illeszkedik ebbe a sorba, hiszen a rövid elméleti bevezető után, a kommunikáció-központú nyelvoktatás jegyében, „a nyelvi jelenségek funkcióit, szemantikai összetevőit állítja előtérbe” azokban a gyakorlatokban, melyeket szerzőtársai, a Károli Gáspár Református Egyetem tanárjelöltjei készítettek.

Sajnálatos, hogy az alapvetően ötletes gyakorlatokhoz semmilyen arra való iránymutatás nem tartozik, hogy milyen nyelvi szinten, milyen kulturális háttérű, anyanyelvű stb. diákcsoportban (esetleg egyéni munkaként) javasolják azok megvalósítását, így módszertani ötlettárként csak rutinos tanárok számára adhat segítséget, akik a gyakorlatok megvalósíthatóságát, illetve ennek nehézségeit, esetleges korlátait már pontosan fel tudják mérni.

A kommunikatív fordulat magával hozta a pragmatikai kutatások kiteljesedését is, melyek eredményeire a kommunikáció-központú nyelvoktatás szintén támaszkodik, így fontosnak érezte beemelni a tanórákra a nyelvi tevékenységek, nyelvhasználat tanulmányozását, szituációs gyakorlatokon keresztüli bemutatását. CSONTOS NÓRA és DÉR CSILLA ILONA munkája, *Pragmatika a magyar mint idegen nyelv oktatásában* című jegyzet értőn foglalja össze a pragmatika tudományának részterületeit, a legfontosabb elméleti tudnivalókat szemléletes példákon keresztül tárva az olvasó elé, kitérve a magyar nyelv vonatkozásában végzett legátfogóbb udvariasság- és beszédaktus-vizsgálatokra, valamint ezek alkalmazhatóságára a magyar mint idegen nyelv tanítása során. Szót ejt a nyelvtanuló kompetenciáiról, a pragmatikai hibázások és félreértések mikéntjéről, valamint a KER (Közös Európai Referencia-keret) szintjei szerint tagolva mutatja be a vonatkozó témákat, pragmatikai elvárásokat is.

Szintén a külső nézőpontra, a szemléletváltásra helyezi a hangsúlyt a *Nyelvtörténet dióhéjban*, a történeti és kultúrtörténeti magyarázatokra visszavezethető mai magyar nyelvi jelenségek közül néhány jelentősebbet bemutató, gyakorlatközpontú munka, OSZKÓ BEATRIX jegyzete. A nyelvi változások mibenlétének ismertetése mellett, a nyelvtörténet (nyomtatott és online) forrásairól, a hangállományt érintő legfontosabb változásokról (pl. rendhagyó többesszámok, veláris *i*, kétnyíltszótagos tendencia stb.), a szövelemeknek és a szókészlet eredetére és nagyságára vonatkozó kérdéseknek a tárgyalására is sor kerül. A kötetet rövid helyesírástörténeti áttekintés és erre vonatkozó nyelvtechnológiai kitekintés zárja. A gyakorlatorientált kötet legfőbb erénye a számos példa, feladat, tömör magyarázat, a fejezetet lezáró elgondolkodtató, összefoglaló kérdések. Az online adatbázisok, a digitalizált nyelvtörténeti források, segédanyagok, online szótárak bemutatása megkönnyíti a szemléltetés lehetőségét a nyelvtanárok számára, a nyelvtanulókhöz pedig közelebb hozza a nyelvtörténeti szempontú elemzéseket. A „Miért jó ezt tudni?” című részek jól mutatják a bemutatott elméleti fejtegetéseknek a tanítás során megtérülő gyakorlati hasznát, és jól ötvözik a szerző gyakorló magyar mint idegen nyelv tanárként szerzett, saját tanítási tapasztalatin alapuló megállapításait a kutató hozzáértő, de közérthető magyarázataival.

Az elméleti alapismeretek elmélyítéséül szolgál, de szintén számos gyakorlati felhasználási lehetőséget is tartalmaz az a szótárakról, szótárhasználatról szóló kötet, melyet FÓRIS ÁGOTA állított össze, *Lexikológiai és lexikográfiai ismeretek magyar (mint idegen nyelv) tanároknak* címmel.

A teljes könyvsorozatra jellemző a már említett, a nyelv és kultúra összefüggéseit mindig szem előtt tartó szemléletmód. Emiatt is fontos darabja a sorozatnak ennek a szemléletmódnak az elmélyítését segítő, ebben kulcsszerepet játszó Kultúra és interkulturális a nyelvórán című, HOLLÓ DOROTTYA-kötet. Az elméleti részeket (a kultúra modelljei, interkulturális ismeretek, a szövegalkotás kulturálisan eltérő útjai stb.), jó gyakorlatok, ötletek követik. Az elgondolkodtató feladatokban az elméleti tudnivalókat, jól kiegészítik a gyakorló nyelvtanár tapasztalatai.

A könyvsorozat átfogó képet nyújt a leendő magyar mint idegen nyelv tanárok képzésének tématerületeiről. A rövid jegyzetek a megfelelő szemléletmód kialakítására alkalmasak,

a továbbvezető irodalmak segítségével pedig a tématerületek alaposabb megismerése is lehetővé válik, ezek mentén egy-egy tematikus egységet elmélyültebben is megismerhet az olvasó. A kötetekben megfelelő arányban vannak jelen az elméleti háttér mellett a gyakorlati részek, a hozzájuk tartozó kérdések, feladatok. A gyakorlatorientált ötlettárak kiindulópontként szolgálnak módszertani ötletek, jó gyakorlatok kipróbálására, továbbfejlesztésére, kreatív továbbgondolására.

Hivatkozott irodalom

KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

HEGEDŰS RITA 2004/2005. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

SZILI KATALIN 2006. *Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához*. (A magyart idegen nyelvként oktató tanároknak). Enciklopédia Kiadó, Budapest.

SZABÓ T. ANNAMÁRIA ULLA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

A magyar nyelv hete 2024-ben

Az Anyanyelvápolók Szövetségének célja a nyelvi műveltség terjesztése (anyanyelvi ismeretterjesztés), anyanyelvünk magyarságának, épségének védelme, az anyanyelvhez való kötődés és így a nemzeti azonosságtudat erősítése, az anyanyelvi lelkiismeret ébren tartása. Ennek érdekében a teljes oktatási rendszerre kiterjedő szépkiejtési, nyelvművelő, retorikai és helyesírási versenyeket szervez, kiadja az Édes Anyanyelvünk folyóiratot, pályázatokkal, felhívásokkal segíti az anyanyelv tekintélyének növelését, és programokat rendez. Kiemelkedő eseményei: a magyar nyelv hete, a magyar nyelv napja, az anyanyelvek nemzetközi napja.

Az Anyanyelvápolók Szövetsége anyanyelvvédelmi tevékenységét az egész Kárpát-medencében végzi, ezért döntött úgy, hogy a magyar nyelv hete rendezvénysorozat központjául egy-egy határainkon túli területet választ. 2022-ben Felvidék, 2023-ban Délvidék volt a helyszín. 2024-ben Kárpátalján kezdődött meg az április 26-tól május 3-ig tartó, 58. magyar nyelv hete. A Nagydobronyi Községi Tanács Nagydobronyi Líceumában volt az ünnepélyes megnyitó, a megjelenteket Katona-Mironova Berta, a Nagydobronyi Líceum igazgatója, dr. Orosz Ildikó, a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola elnöke és Juhász Judit, az Anyanyelvápolók Szövetsége elnöke köszöntötte. Másnap Munkácson, aztán Beregszászon folytatódott a program előadásokkal. Érdemes felsorolni, milyen kérdéseket, témákat tárgyaltak a megszólalók.

Török Annamária Kazinczy-díjas rádióbemondó, a Médiaakadémia Montágh Testületének beszédtanára: Személyiségünk megjelenése a beszédünkben; dr. Györke Magdolna, a filológiai tudományok kandidátusa: A kárpátaljai magyar nyelvhasználat sajátosságai; Varga Sándor, a Nagydobronyi Líceum tanára: Fénnyel rajzolt sorsok. A 20. századi történetek lenyomata a privát fényképgyűjteményekben; Hnatik-Riskó Márta, a Bethlen Gábor Líceum magyar nyelv és irodalom szakos tanára, a Magyar Arany Érdemkereszt kitüntetettje, az Év Tanára-díjas külhoni kategóriában: A kárpátaljai magyar irodalom üzenete a mai fiataloknak: Holnap is élünk!; Iván Éva, a Derceni Középiskola magyar nyelv és irodalom szakos tanára, a humán tantárgyak munkaközösségi vezetője, módszerész: „Magyar nyelv! Sarjadsz és egy vagy velünk...” Popovics Béla, tanár, helytörténész: Művelődéstörténeti barangolások a Kárpátok alján; dr. habil. Beregszászi Anikó, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológiai tanszékének tanszékvezető professzora: A magyar mint anyanyelv oktatásának tervezése és céljai a kárpátaljai magyar iskolákban; dr. Pomozi Péter, nyelvész, egyetemi docens (ELTE), a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpontjának igazgatója: A magyarság helyzete a Kárpát-medencében: anyanyelv és jövőkép; dr. Dudics-Lakatos Katalin, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológiai tanszékének docense: A kárpátaljai magyar pedagógusok nyelvi attitűdjeiről; dr. Pusztay János, nyelvész, egyetemi tanár, műfordító, az uráli nyelvek és népek kutatója: Kétnyelvűség: áldás vagy átok?.

A kárpátaljai programot az Anyanyelvápolók Szövetsége, a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség és az Anyanyelvápolók Kárpátaljai Szövetsége rendezte, a főszervező Szántó Edit, az Anyanyelvápolók Kárpátaljai Szövetségének elnöke volt. A rendezvénybe bekapcsolódtak a diákok is: a Nagydobronyi Líceum, a Munkácsi II. Rákóczi Ferenc Középiskola és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Felsőfokú Szakképzési Intézetének fiataljai, valamint a Kárpátaljai Megyei Magyar Drámai Színház művészei.

Számos más helyszínen is voltak magyar nyelv heti programok. Sátoraljaújhelyen, az Anyanyelvápolók Szövetsége és A Magyar Nyelv Múzeuma szervezésében például anyanyelvi licitjátékot tartottak általános és középiskolásoknak.

A magyar nyelv heti rendezvénysorozat záróünnepsége a Petőfi Irodalmi Múzeumban volt május 3-án. Pomozi Péter nyelvész, az ELTE docense és az MKI Magyar Nyelvtörténeti KK igazgatója ünnepi beszédében figyelmeztetett: „Nemcsak egyetlen hét, hanem az év minden hete feladja a kérdést a médiának, a kereskedelemnek, az iskolának, a családoknak, mindannyiunknak: eleget teszünk-e nyelvünk tisztaságáért, értékeinek megőrzéséért?” Juhász Judit, az Anyanyelvápolók Szövetsége elnöke arra biztatott: adjuk meg az ünnep rangját, és őrizzük meg az anyanyelv méltóságát. A Szövetség által 2022-ben alapított Anyanyelvünkért Emlékérmet idén a 75 éve alakult felvidéki kulturális szervezet, a Csemadok kapta, a kitüntetést Bárdos Gyula elnök vette át.

Az 58. magyar nyelv hete mottója Vári Fábián László gondolata, verssora volt: „Őrizz meg bennünket, édes, édes anyanyelv!” Az anyanyelv megtartva megtartó erő: ha védjük, ha megőrizzük, (akkor és csak akkor) megmaradunk magyarságunkban, nemzeti kultúránkban.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Péter Mihály

(1928–2024)

2024. április 1-én, életének 96. évében elhunyt Péter Mihály professor emeritus, a nyelvtudomány doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Orosz (1995-től: Keleti Szláv és Balti) Filológiai Tanszékének tanára, hosszú éveken át vezetője, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályának egykori elnöke, számos hazai és nemzetközi tudományos társaság és szakmai bizottság tagja és tisztségviselője, a hazai nyelvészeti és tágabban vett filológiai közelet tekintélyes személyisége.

Péter Mihály 1928. november 8-án született Budapesten. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen kezdte meg 1947-ben angol–orosz tanári szakon, majd 1949-től állami ösztöndíjasként a Leningrádi Állami Egyetem orosz nyelv- és irodalom szakán tanult, ahol 1954-ben kitüntetéses diplomát szerzett. Budapestre visszatérve 1954–1956 között az akkori Lenin Intézetben kapott tanársegédi állást. 1956 szeptembere óta megszakítás nélkül az ELTE BTK jelenlegi Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszékének, illetve jogelődjeinek oktatója, 1959-től adjunktusi, 1967-től docensi, majd 1985-től egyetemi tanári beosztásban, végül 1998-tól professor emeritusként. 1981–1991 között a tanszék, 1978–1991 között egyúttal a Szláv Filológiai Tanszékcsoport vezetője is volt. Korábban, 1972–1978 között a Bölcsészettudományi Kar dékánhelyettesi tisztét is betöltötte. Az orosz kérdő mondatok intonációjáról írt bölcsészdoktori értekezését 1959-ben védte meg „summa cum laude” minősítéssel (vö. PÉTER 1955), 1965-ben szerzett kandidátusi fokozatot Tvardovszkij poémáinak költői nyelvről írt disszertációjával (PÉTER 1970), 1988-ban pedig a nyelvtudomány doktora fokozatot nyerte el „Érzelemkifejezés a nyelvben” című értekezésével (PÉTER 1991a).

Már a disszertációs témák pusztá felsorolása is jelzi Péter Mihály széles érdeklődési körét. Önvallomása szerint az irodalom felől érkezett el a nyelvészethez, vallotta, hogy „a nyelvésznek irodalmat értő és érző embernek kell lennie” (PÉTER 1991b). Egy későbbi visszaemlékezése szerint az irodalmat gimnáziumi magyartanára, Komlós Aladár szeretette meg vele, a szlavisztika terén budapesti egyetemi tanulmányai alatt Kniezsa István volt rá nagy hatással, Leningrádban pedig Lev Vladimirovič Ščerba tanítványai vonták be a fonetikai laboratórium munkájába, ahol többek között „az élő nyelv tiszteletét” is elsajátította (PÉTER 1998), ami később a beszélt nyelvre, a szlengre, az orosz *prostorečie*-re és egyéb nemstandard nyelvi formákra irányította kutatói érdeklődését.

Egyetemi főkurzusainak tematikája a szlavisztikai alapvetéstől az orosz történeti nyelvtanon át az orosz verstanig és stilsztikáig, az orosz irodalmi nyelv újabb kori történetéig és az orosz társalgási nyelv mai állapotáig terjedt. Nemcsak orosz nyelv és irodalom, hanem általános nyelvészet szakon is tanított fonológiát, utóbbin a modern fonológiai irányzatokat, elsősorban a strukturalista és a generatív fonológiát mutatva be. Hallgatóinak módjuk volt

szakszemináriumok és szakkollégiumok keretében *in statu nascendi* megismerkedni az újabb és újabb kutatási eredményekkel, amelyek sorra jelentek meg tanulmányok formájában hazai és nemzetközi tudományos folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben.

Péter Mihály tanulmányai, könyvei nemcsak az orosz filológiát, hanem a magyar és az általános nyelvészetet is gazdagítják. A strukturális fonológia különböző irányzatainak jellegzetes vonásait például a Szabálytalan fonológia című kötet egyik tanulmányában (PÉTER 2001) összegezte, amelyben többek között bemutatta a prágai kör fonológiáját is. A prágai iskola ugyanakkor nemcsak a fonológia miatt volt érdekes a számára. A prágaiak támaszkodtak az orosz nyelvészeti hagyományokra, így Baudouin de Courtenay-nak a nyelvvel kapcsolatos elképzeléseire is, amelyekről Péter Mihály kimutatta, hogy számos tekintetben hasonlóak, de sokkal rugalmasabbak, mint Saussure-éi (PÉTER 2006). A prágai kör funkcionális szemlélete erősítette Péter Mihály saját nyelvfelfogását, valamint érzékenységét a formális irányzatok mellett kibontakozó alternatív törekvések iránt is. Tudóseyéniségének fontos jellemzője volt a tények tisztelete, a törvényszerűségek keresése, a kritikai érzék, a más elméleti megfontolásokat alapul vevő pályatársakkal szembeni tolerancia, a tudományos megismerés folyamatként, illetve az emberi nyelv antropológiai jelenséggént történő felfogása (vö. PÉTER 1991b). Kutatói munkássága mellett Péter Mihály mindig nagy figyelmet szentelt a tudományos utánpótlásnak, tárgyilagos bírálatai számos könyv, jegyzet, disszertáció, tanulmány útját egyengették. Szívén viselte a középiskolai orosz nyelvoktatás sorsát, a tanártovábbképzését és a középiskolai tanulmányi versenyekét egyaránt.

Tanszékvezetői működése még a tömeges orosz szakos tanárképzés idején kezdődött. Rendkívüli tapintattal és diplomáciai érzékkel segítette át a tanszéket az új körülményekhez való alkalmazkodás nehéz, mert óhatatlanul egyrészt karcsúsítással, másrészt bizonyos profilbővítéssel járó feszültségteljes időszakán az 1980-as és az 1990-es évek fordulóján. Az ő hivatali idejére esett az ukrán szak megerősítése, valamint az első litván lektor meghívása. Az orosz szak átalakulása során a minőségi képzésre helyezte a hangsúlyt, jelentős szerepet vállalt az új rendszerű orosz nyelvészeti doktori (PhD) program kidolgozásában, majd annak akkreditációja után a képzés teljes folyamatában a felvételi beszélgetésektől kezdve fontos kollégiumok tartásán át a témavezetésig és a doktori szigorlatok lebonyolításáig. Ő dolgozta ki „Az orosz beszélt nyelv” és az „Orosz stilisztika” című kurzusok tematikáját, és tartotta is ezeket az immár harminc éve működő program első évtizedében. Hat sikeresen védett témavezetettje működik (illetve működött nyugdíjazásáig) az ország különböző egyetemein. Az orosz irodalmi PhD-program működésében is fontos szerepet vállalt, egyebek között ő tartotta a verstani kurzusokat (vö. PÉTER 2008). Nyugdíjba vonulása után, 1999-ben az orosz filológia terén végzett sok évtizedes, kimagasló színvonalú tudományos és egyetemi oktatói munkásságáért az Orosz Nyelv- és Irodalomtanárok Nemzetközi Szövetsége (MAPRJaL) Puskin-éremmel tüntette ki. Az érem azért is méltó helyre került, mert Péter Mihály többek között Puskin költészetének is kiváló ismerője és elemzője volt, amiről számos tanulmánya mellett a magyar Anyegin-fordítások összevető elemzésének szentelt könyve (PÉTER 1999) is tanúskodik.

Péter Mihály tudományos munkásságának bibliográfiája a 70. születésnapjára készült köszöntő könyvben (ZOLTÁN et al. szerk. 1998: 7–13) és ezzel egyidejűleg a neki szentelt pályaképben (BOLLA szerk. 1998: 8–17) jelent meg, azonban ez a már akkor is tekintélyes műjegyzék a hosszú nyugdíjas évek alatt örvendetes módon számos könyvvel és tanulmánnyal bővült (vö. LADÁNYI 2018 és 2019, számos korábbi megemlékezés

bibliográfiai adatával is). Ezek pontos számbavétele még ránk, hátrahagyott tanítványaira és kollégáira vár; itt most csupán az 1998 utáni könyv alakú publikációk önmagában is impozáns sorát idézzük fel: PÉTER 1999, 2005a, 2005b, 2008, 2012, 2016 és 2021.

Kiváló kutatói és oktatói tevékenysége mellett Péter Mihály az évek során mindig figyelemmel kísérte és segítette volt tanítványai, fiatalabb kollégái szakmai előrehaladását is. Hálás szívvel emlékezünk rá. Nyugodjék békében!

Hivatkozott irodalom

- BOLLA KÁLMÁN szerk. 1998. *Péter Mihály*. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 52. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA 2018. К 90-летию Михая Петера. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63: 475–479. <https://doi.org/10.1556/060.2018.63.2.24>.
- LADÁNYI MÁRIA 2019. Péter Mihály 90 éves. *Magyar Nyelv* 115: 244–248. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2019.2.244>
- PÉTER MIHÁLY 1955. ПЕТЕР, М., Мелодика вопросительного предложения в русском языке. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1: 245–259.
- PÉTER MIHÁLY 1970. *Tvardovszkij poémáinak költői nyelve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÉTER MIHÁLY 1991a. *A nyelvi érzelmekifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PÉTER MIHÁLY 1991b. „Nihil linguistici a me alienum puto”. In: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE – KONTRA MIKLÓS szerk., *A nyelvészetről – egyes szám első személyben*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 205–211.
- PÉTER MIHÁLY 1998. Péter Mihály vallomása pályájáról. In: BOLLA KÁLMÁN szerk. 1998. 5–7.
- PÉTER MIHÁLY 1999. „Pár tarka fejezet csupán...”. Puskin „Jevgenyij Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- PÉTER MIHÁLY 2001. Strukturális fonológia. In: SIPTÁR PÉTER szerk. 2001. 9–36.
- PÉTER MIHÁLY 2005a. ПЕТЕР, М. *Избранные статьи по русскому языку*. ELTE Ukrán Filológiai Tanszék – Argumentum, Budapest. (Bibliotheca Baltoslavica Budapestiensis 1.)
- PÉTER MIHÁLY 2005b. *Nyelv, stílus, költői beszéd: válogatott tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PÉTER MIHÁLY 2006. Szinkrónia és diakrónia a prágai iskola felfogásában. *Magyar Nyelv* 102: 400–407. <https://www.c3.hu/~magarynyelv/06-4/peterm.pdf>
- PÉTER MIHÁLY 2008. ПЕТЕР, М. *Русское стихосложение (Вводный курс)*. ELTE Ukrán Filológiai Tanszék – Argumentum, Budapest. (Bibliotheca Baltoslavica Budapestiensis 3.)
- PÉTER MIHÁLY 2012. *A leplező nyelv. Álcázás és ámitás a nyelv használatában*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (Az ékesszólás kiskönyvtára 22.)
- PÉTER MIHÁLY 2016. *Orosz verseim: Egy tervezett költészeti szeminárium anyagai*. Szerk. HETÉNYI ZSUZSA. ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- PÉTER MIHÁLY 2021. ПЕТЕР, М., *Современный русский язык: стандарт и некодифицированные разновидности речи (Вводно-обзорный курс)*. ELTE Ukrán Filológiai Tanszék – Argumentum, Budapest. (Bibliotheca Baltoslavica Budapestiensis 5.)
- SIPTÁR PÉTER szerk. 2001. *Szabálytalan fonológia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (Segédkönyvek a nyelvészeti tanulmányozásához 5.)
- ZOLTÁN ANDRÁS et al. szerk. 1998. *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Argumentum, Budapest.

LADÁNYI MÁRIA – ZOLTÁN ANDRÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Zaicz Gábor 80 éves*

Ez év április 16-án töltötte be nyolcvanadik életévét kedves barátom és kollégám, Zaicz Gábor, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem valamikori Finnugor Tanszékének nyugalmazott docense. Nagy öröm számomra, hogy engem kértek fel e köszöntő megírására.

Amikor nekiláttam a munkának, elsőként arra kérdésre kerestem választ, hogy mikor ismerkedtünk meg egymással. Ez ügyben még levelet is váltottam az ünnepelttel, de az időpontot így sem sikerült megállapítanunk. Gábor úgy emlékszik, hogy 1964-ben vagy 65-ben. Az biztos, hogy 1966 februárjában már ismertük egymást, mert együtt kezdtük a szelkup nyelv tanulását Erdélyi István vezetésével. (Ezen a kurzuson harmadik társunk Honti László volt.) Az is biztos, hogy 1966 szeptemberében mindhárman részt vettünk Bernecebarátiban a finnugor szakmai gyakorlaton. Ott kezdődtek – kisebb-nagyobb megszakításokkal – évtizedekig folytatódó ultipartijaink. Közel hatvan éves ismeretségünk során folyamatosan tartottuk a kapcsolatot egymással, akkor is, ha földrajzilag távol kerültünk egymástól.

Zaicz Gábor élete nem bővelkedett drámai fordulatokban. A budai Rákóczi Gimnáziumban érettségizett, majd 1963-tól az ELTE Bölcsészettudományi Karán tanult. 1968-ban szerzett magyar–orosz–finnugor szakos diplomát. 1970-ben védte meg bölcsészdoktori értekezését. Rögtön a végzés után bekerült az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, ahol 1996 januárjáig dolgozott. 1994 februárjától működött a PPKE-n, 1995-től főállású oktatóként, majd docensként 2011-es nyugdíjazásáig.

Alábbiakban az általam kiválasztott hét témakör rövid elemzése révén szeretném bemutatni az olvasóknak Zaicz Gábor tudományos tevékenységét és munkásságát. Elsőként ünnepeltünk magyar etimológiai kutatásairól szólnék. Aligha vitatható, hogy ezen a területen jelentőset alkotott. Az egyetemen olyan kiváló etimológusok voltak a tanárai, mint Lakó György és Berczki Gábor. A Nyelvtudományi Intézetben Benkő Loránd vezetésével dolgozott sokadmagával a TESz. harmadik kötetén. Fontos szerepet töltött be a szótár német nyelvű változatának (Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen) munkálataiban, egyrészt társszerkesztőként, másrészt a finnugor és török eredetű szavak szócikkeinek írójaként. Ez a két szótár mindmáig a magyar nyelv etimológiai kutatásának csúcspontját képezi. Etimológusi munkásságának betetőzése volt az Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete című kötet (Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006). Ennek főszerkesztőjeként kiváló csapatot gyűjtött maga mellé. A művelt nagyközönségnek szánt szótár tudományos megbízhatósággal és közérthetően mutatja be a mai magyar szókincs eredetét és méltán aratott sikert. Második, javított kiadása 2021-ben jelent meg.

Egyetemi hallgatóként Erdődi József vezetésével kezdte meg a mordvin nyelv tanulmányozását, doktori értekezése is mordvin témájú volt: A földművelés terminológiája a mordvinban. Annak idején ő írta a mordvinról szóló fejezetet a *The Uralic Languages* (szerk. D. ABONDOLO. Routledge, London and New York, 1998) című kötetbe. A mordvin nyelvhez a mai napig hűséges maradt, száznál több cikket írt róla. Ezek felsorolása helyett

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2024. április 23-i ülésén, Budapesten (ELTE BTK).

csak néhány témát említek meg: a nem első szótagi magánhangzók története, hangrend és illeszkedés, mássalhangzók kiesése, a mordvin lexika ősi elemei, a mordvin szókinsz etimológiai rétegeződése, adalékok a mordvin nyelv török jövevényszavaihoz, a mordvin nyelv orosz jövevényszavai, a mordvin tárgyas szerkezetekről, mordvin helynévtípusok, a mordvin irodalmi nyelvek problémája. Különösen sokat foglalkozott ez utóbbi témával. Mint ismeretes, a mordvinnak két fő nyelvjárása van: az erza és a moksa. 1917 után mindkét nyelvjárás számára saját irodalmi nyelvet alakítottak ki. Zaicz Gábor szerint növelné a mordvinok fennmaradásának esélyét, ha a két népcsoportnak közös irodalmi nyelve lenne. Ezért az 1995-ös Nemzetközi Finnugor Kongresszuson az uráli irodalmi nyelvek kérdésének szentelt szimpóziumot szervezett, amelyen maga is előadást tartott az egységes mordvin irodalmi nyelv kérdéséről. A témát azóta is napirenden tartja. A rendszerváltás után a kisebb finnugor nyelvek esetében különösen időszerűvé vált az egyes tudományágak szakszókinszének megteremtése. (Vagyis hogy ne orosz szavakat vegyenek át százával és válogatás nélkül.) Zaicz Gábor ezzel a témával is foglalkozott, továbbá a mordvin nyelv kutatásának történetével, van cikke a mai mordvin szépirodalomról, és ismeretterjesztő cikkeket is írt a CSEPREGI MÁRTA szerkesztette Finnugor kalauzba.

Egyetemi oktatói pályafutását 1979-ben kezdte, három évig Dániában (Aarhus és Koppenhága) volt magyar lektor, majd 1987 és 1990 között Svédországban (Uppsala). 1994-ben kezdett tanítani a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Elévülhetetlen érdemei vannak a Finnugor Tanszék megalapításában és a finnugor szakos képzés megindításában. Nyugdíjazása és a tanszék megszüntetése után is hűséges maradt a tanári pályához, hosszú évekig tanította a finnugrisztika alapjait a magyar szakosoknak. Zaicz Gábor kiváló tanár, szereti a hallgatókat, és azok is szeretik őt. Lelkiismeretes és megbízható munkatárs, barátságos és megértő. Biztatta a hallgatókat cikkírássra, kutatásra, doktori képzésre. Szakdolgozati bírálatai megalapozottak voltak, de sohasem ledorongolók. Külföldi tanulmányi kirándulásra vitte a hallgatókat (Észt- és Finnországba). Aktívan részt vett a tanszék életében, még arra is hajlandó volt, hogy az egyik farasangi ünnepélyen medvének öltözzön. Utolsó ajándékként 2017-ben megjelentetett egy kis könyvet *A finnugor szak a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen (1999–2012)* címmel. Ebben mindenre kiterjedő részletességgel mutatja be a tanszék és a szak történetét. Aki végigolvassa ezt az írást, az meggyőződhet arról, hogy mennyire indokolatlan volt annak idején a tanszék megszüntetése.

Ezzel elérkeztünk Zaicz Gábor munkásságának egy újabb fontos részéhez, a tudománytörténethez. Munkásságjegyzékét átnézve több mint két tucat tudománytörténeti írást találtam. Teljes felsorolás helyett csak néhány nevet említek, az időrendi lista elejéről: Sajnovics, Reguly, Hunfalvy és Budenz nevét, a végéről pedig Bereczki Gábort, Paul Koklát, Benkő Lorándot és Fehérvári Győzöt. Idetartozó korai cikkei közül egyet említek meg, címe *A szófejtő Sajnovics János* (MNy. 66. 1970: 246–250). Ebben gondos elemzés eredményeként kimutatja, hogy SAJNOVICS 33 lapp–magyar egyeztetése tekinthető helyesnek. Úgy gondolom, hogy idetartozik az a tény is, hogy Zaicz Gábor 1994-ben megjelentette ZSIRAI MIKLÓS *Finnugor rokonságunk* című nagyszabású, 1937-es művének hasonló kiadását, „Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével” (585–691). Mint a lapszámok mutatják, az összegzés nem lett rövid, de az olvasók meggyőződhetnek róla, hogy megbízható képet ad közel hatvan év tudományos eredményeiről, különös tekintettel a közölt sok száz bibliográfiai adatra.

És ezzel máris elérkeztünk a következő témához: Zaicz Gábor, a bibliográfus. Ezt a tevékenységet általában alulértékelik, pedig szükségessége nyilvánvaló. Csak egy témakör teljes szakirodalmának ismeretében lehet esélyünk arra, hogy valami újat mond-hassunk. A bibliográfusi munkához nagy pontosságra, szorgalomra és alacsony presztízse miatt bizonyos alázatra van szükség. Nos, Zaicz Gábor rendelkezik mindezekkel a tulajdonságokkal, így bibliográfiai minden tekintetben mintaszerűek. Közülük mindenképpen megemlítendő Az uralisztika válogatott szakirodalma, ami a Nyelvrokonaink című kötetben (szerkesztette NANOVSZKY GYÖRGY, Budapest, 2000.) jelent meg, 2000-ben a mű orosz, 2004-ben pedig angol nyelvű változatában is. Elkészítette Kiss Lajos, Lakó György és Büky Béla publikációinak jegyzékét, és van Sajnovics-bibliográfiája is.

Meg kell emlékeznünk még az ünnepelt tudományszervező tevékenységéről. 2010. augusztus 9-től 14-ig Piliscsában rendeztük meg a 11. Nemzetközi Finnugor Kongresszust. Zaicz Gábor a szervező bizottság főtítkáráként mindent megtett a kongresszus sikere érdekében. Pótolhatatlan munkatársam volt a szervezésben és a kongresszusi kiadványok szerkesztésben. Ő szerkesztette azt a CD-lemezt, amelyet minden kongresszusi résztvevő megkapott: Uralistics from Hungary. Уралистика из Венгрии. Ez huszonkét magyar szerző idegennyelvű tanulmányát tartalmazta. A tanszékünk történetéről szóló kötetben a kongresszusról is részletes beszámoló olvasható (79–97).

Fontos szerepet töltött be Zaicz Gábor a „Finnugor díj Vértés Edit emlékére” alapítvány kuratóriumának elnökeként. A 2022-ben anyagi és más okokból megszűnt díjat Vértés Edit (1919–2002) halála után örököse, Nemes László alapította negyven év alatti finnugristák jutalmazására. Fennállása alatt jutalomban részesült: Wagner-Nagy Beáta (2004), Nagy Zoltán (2006), Ruttkay-Miklári Eszter (2008), Szeverényi Sándor (2010), Tamás Ildikó (2012), Gugán Katalin (2014), Kelemen Ivett (2016), Dyekiss Virág (2018) és Gulyás Zoltán (2022). Azt hiszem, ez a névsor magáért beszél, a Zaicz Gábor vezette kuratórium valóban jó munkát végzett, a legjobbakat válogatta ki.

Méltatásom hetedik témája nem a tudóst és nem a tanárt idézi fel, hanem a sportembert. Aki kiválóan focizott, pingpongozott és (ha szellemi sportnak tekintjük) az ultizásban is jeleskedett. És aki ma is lelkes drukker.

Laudációm végéhez közeledve döböntem rá, hogy az ünnepelt munkásságának egyes részeit alig említettem meg, vagy teljesen említetlenek maradtak. Nem szóltam például könyvismertetéseiről, pedig azok a műfaj legjobb darabjai, amelyek példaként állíthatók a fiatalabb generáció elé. Kollégánk ismertetéseiben megérti és méltányolja a szerző szándékát, de szükség esetén elegánsan és finoman, de határozottan bírálja a megvalósítást, mindig pontos adatokat és hivatkozásokat használ. Alig említettem szerkesztői tevékenységét, és azt sem, hogy a Reguly Társaság lapjának, a Finnugor Világnak leghűségesebb szerzői közé tartozik. Remélem, az ünnepelt elnézi ezeket a mulasztásaimat.

És végül, mit mondhat köszöntésképp egyik nyolcvanas a másiknak: Isten éltesen Gábor! Tartsunk ki, ameddig tudunk és ameddig lehet!

CSÚCS SÁNDOR

Siptár Péter 70 éves*

Tisztelt Hallgatóság, Tisztelt Ünnepe! Azért jöttünk össze ma, hogy köszöntsük és ünnepeljük Siptár Pétert, aki ebben az évben, 2024-ben lett 70 éves, ami tiszteletreméltó és figyelemreméltóan erőteljes életkor. A hagyományokhoz híven először ismertetem és méltatom az ünnepelel tudományos életútját és utána, zárásul, személyesebb hangvétellel elmondanám egy-két vele kapcsolatban tett megfigyelésemet és érzésemet.

Nem könnyű műfaj a laudáció, de Siptár Péter esetében a szakmai rész sima ügy (ha most angolul tartanám ezt a laudációt, azt mondanám „piece of cake”), hiszen annyira tartalomgazdag, eredményes és kiemelkedően sikeres tudományos életutat tudhat magáénak.

Siptár Péter a pécsi Nagy Lajos Gimnáziumban tanult és érettségizett, és egyetemi tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán, angol nyelv és irodalom – általános és alkalmazott nyelvészet szakon végezte (1978-ban diplomázott). Itt alakult ki benne a fonológia iránti (most már nyugodtan kimondhatjuk, olthatatlan) érdeklődés, melyben feltehetően nagy szerepe volt tanárainak, Nádasy Ádámnak (az angol szakon) és Péter Mihálynak (a nyelvészetben).

Az egyetem után a tudományos karrier minden hagyományos „disszertációs” stációját végigjárta: bölcsészdoktor lett 1982-ben, kandidátus 1994-ben, habilitált 2002-ben és végül az MTA doktora címet szerezte meg 2004-ben.

Dolgozott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetének angol tanszékén, később az ELTE Tanárképző Főiskolai Karának angol tanszékén is pályája elején több éven át, de 1986-tól egészen nyugdíjba vonulásáig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében végzett kutatómunkát (kezdetben a fonetikai, majd a strukturális nyelvészeti osztályon, 2009-től már tudományos tanácsadóként). Ezzel párhuzamosan 1995-től az ELTE Elméleti Nyelvészeti Tanszékén tanított, először mint egyetemi docens, majd mint egyetemi tanár, és 2011-től hosszú ideig a tanszék vezetője is volt (közben időnként az Általános és Alkalmazott Nyelvészetben és az Angol Nyelvészet Tanszékén is adott órákat). Több külföldi egyetemen járt tanulmányúton, illetve dolgozott mint vendégkutató (pl. University College London, Stanford University, Universitát Düsseldorf, Holland Institute of Generative Linguistics Leiden).

Számos díjban, ösztöndíjban és elismerésben részesült: Telegdi Zsigmond Ösztöndíj (1996), Akadémiai Díj (1998), Széchenyi Professzori Ösztöndíj (1998–2001), Akadémiai Kiadó Nívódíja (2005), Magyar Nyelvőr Díj (2015), Magyar Érdemrend tisztikeresztje polgári tagozat (2018).

Kutatási területe a fonológiaelmélet és a magyar szegmentális fonológia. Elmondhatjuk, hogy ő volt az, aki a magyarországi nyelvészetben először készített és publikált rendszeresen elemzéseket generatív fonológiai keretben. (Egy-egy elszórt cikktől eltekintve erre előtte nem volt példa.) Egészen különös (és ma már szinte ezoterikus) generatív fonológiai modellekkel is foglalkozott (pl. a Particle Phonology, az Upside-Down Phonology, vagy a Natural Phonology modelljével). Szinte nincsen olyan magyar szegmentális

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2024. március 19-i felolvasó ülésén, Budapesten (ELTE BTK).

(morfo)fonológiai jelenség, amit ne vizsgált volna: publikált elemzést a magánhangzó-harmóniáról (számos változatban, bináris és unáris jegyekkel, rendezéssel és rendezés nélkül), a palatalizációról, a degeminációról, a hasonulásokról, különféle magánhangzó-alternációkról, hogy csak egy-két példát említsek. Eredményeit nagyszámú és nívós publikációkban tette közzé angolul és magyarul, olyan neves kiadóknál is, mint az Oxford University Press és az olyan folyóiratokban is, mint a *Language*. Hazai és nemzetközi konferenciákon tartott rendszeresen előadásokat.

Nem lenne teljes Siptár Péter tudományos munkásságának ismertetése és méltatása, ha nem ejtenénk szót szerkesztői, illetve korrektori tevékenységéről, ami hihetetlenül (egy idő által korlátozott méltatásban felsorolhatatlanul) gazdag. Ugyanis Siptár Péter – valamilyen érthetetlen okból – s z e r e t korrektúrát olvasni, és virtuóza ennek a mesterségnek (tanúsíthatom, hogy szabadidejében is korrigál). Azt hiszem, mindenki ebben a teremben, akinek a kéziratát Siptár Péter olvasta és javította, egyetért velem, amikor kijelentem: nincs olyan hiba (formai, tartalmi, logikai stb.), amit Siptár Péter ne venne észre. Ilyetén érdeklődésének megfelelően számos folyóirat, monográfia, kiadvány szerkesztője és szerkesztőbizottságok tagja (pl. Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelv, Beszédkutatás, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, *Journal of Uralic Linguistics*, *Acta Linguistica Hungarica*).

Most rátérek a személyes részre: régóta ismerem Siptár Pétert, felettem járt az egyetemen, ugyanazon a szakpáron, még diákként is láttam egy Nádasy-speckollon (három részes farmeröltönyben: zakó, mellény, nadrág), többször láttam előadást tartani, de egyszer láttam táncolni is (Kiefer Ferenc – talán 80 éves – ünneplésén), laktam vele és feleségével, Évával együtt Hollandiában (hat hosszú héten át viseltek el egyetlen zokszó nélkül). Közele, intenzív, személyes kapcsolatba közös munkáinkon, illetve az általa elolvasott, de nem közösen írt munkákon keresztül kerültünk. Ezek alapján elmondhatom, hogy kitűnő tulajdonsága – egyebek mellett – a pontosság, aprólékosság, a mindent-észrehevés (tartalmi és formai szempontból), a szelíd, kitartó és nyugodtan szemrehányó csöndes erőszak, amivel szerzőtársát (vagy a kézirat szerzőjét) makacsul ösztökéli és kritizálja. Ugyanakkor nem hallgathatom el, mennyire idegesítő tulajdonsága a pontosság, aprólékosság, a mindent-észrehevés (tartalmi és formai szempontból), a szelíd, kitartó és nyugodtan szemrehányó csöndes erőszak, amivel szerzőtársát (vagy a kézirat szerzőjét) makacsul ösztökéli és kritizálja. Szerzőtársként rendkívül megnyugtató és példamutató az, hogy mire az ember elkezdene írni a közös mű rászabott részét, addigra Siptár Péter az ő részét már régen befejezte – ugyanakkor vérlázító, hogy mire az ember elkezdene írni a közös mű rászabott részét, addigra Siptár Péter az ő részét már régen befejezte.

Nagyon örülök és nagy szerencsének tartom, hogy Siptár Péterrel dolgozhattam, és sok sikert, egészséget és boldogságot kívánok neki a következő 70 évre.

TÖRKENCZY MIKLÓS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Ladányi Mária 70 éves*

Mai ünnepeltünk, Ladányi Mária tudományos érdeklődése, kutatási tevékenysége többféle területet érint: morfológia, szemantika, leíró nyelvészet – munkahelye azonban szinte mindvégig ugyanazon tanszékhez köti. Ezen a tanszéken hosszú ideje vagyok közvetlen kollégája, így az eltelt évek alatt közelről nyomon követhettem kutatói és oktatói pályáját, több közös vállalkozásban is dolgozhattam együtt vele. Így örömmel fogadtam a lehetőséget, hogy e kerek születésnapján köszönthessem itt, a Társaságnak.

Ünnepeltünk az MTA doktora, az ELTE Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszékének professzor emeritusa, korábban hosszú ideig az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék vezetője, a magyar nyelvtudomány itthon és külföldön is elismert alakja, generációk népszerű oktatója. Kutatási területei felölelik a morfológia, szociolingvisztika, diskurzus-elemzés, szintaxis, szemantika kérdéseit. Ladányi Mária ezeket a témákat egyedülálló módon többféle elméleti keretben is képes eredményesen kutatni: a hagyományos leíró nyelvészet, a szerves nyelvelmélet, a strukturális nyelvészet és a funkcionális kognitív iskola is értékálló, fontos műveket köszönhet neki. E munkákra folyamatosan további kutatások épülnek, amit jól mutat a rájuk történő hivatkozások kiemelkedő száma is. Az MTMT 2024 márciusi adatai szerint 122 közleményére több mint 700 hivatkozás érkezett, Hirsch-indexe 12. 22 kötetet, köztük idegen nyelvűt jegyez szerkesztőként. 12 nemzetközi és számtalan hazai konferencia előadója, sokszor meghívott előadóként. Több hazai és nemzetközi konferencia szervezőbizottsági tagja, a MANYE XXIII. kongresszusának főszervezője. Több osztrák–magyar nemzetközi projektet vitt Wolfgang Dressler professzorral, a Bécsi Egyetem Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Intézetének vezetőjével 1998-ban és 2004–2005-ben. A 2005-ben Tolcsvai Nagy Gábor vezetésével létrejött DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely alapító tagja.

Több OTKA-pályázatban is sikerrel vett részt: a Nyelvtudományi Intézetben (ma: HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont) Kiefer Ferenc vezetésével 1991–1994, 1995–99 között zajló lexikonelméleti kutatásban; és a szintén Kiefer Ferenc vezetésével 2000–2008 között zajló morfológiai kutatásban. A DiaGram kutatócsoport tagjaként két, kiváló minősítéssel zárult kognitív nyelvészeti OTKA-pályázat résztvevője volt 2008–2012, valamint 2012–2017 között, illetve 2018 és 2024 között szintén a kutatócsoport által elnyert, az NFKI által támogatott projektben vesz részt.

A továbbiakban csak néhány fontos pontot kiemelve szeretném vázlatosan bemutatni az ünnepelt eddigi szakmai életútját. Ladányi Mária 1977-ben kitüntetéses oklevéllel végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán magyar nyelv és irodalom – orosz nyelv és irodalom tanári szakán. 1978-ban egyetemi tanulmányai során elért eredményéért az oktatási miniszter Felsőoktatási Tanulmányi Érdeméremmel tüntette ki. Szakdolgozata a G. Varga Györgyi egyetemi docens által irányított regionális köznyelvi gyűjtéshez kapcsolódott. Saját gyűjtésén alapult szakdolgozata is, amely A birtokos személyragozás alakváltozatai Gyula város regionális köznyelvében címet viselte. Diplomáját megszerezve

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2024. április 9-i felolvasó ülésén, Budapesten (ELTE BTK).

négy évig tanított magyar–oroszc szakos tanárként a csepeli Kossuth Lajos Ipari Szakközépiskolában. Kutatási témáját folytatta egyetemi doktori disszertációjában, amit Benkő Loránd akadémikus témavezetésével készített, egy fiatal, gyakorló középiskolai tanároknak meghirdetett ösztöndíj támogatásával. Címe: Alakváltozatok a birtokos személyragozásban (Összehasonlító regionális köznyelvi vizsgálat). Az értekezésben Gyulán és Monoron végzett élőnyelvi gyűjtéseinek anyagát dolgozta fel.

1981-ben került vissza az ELTE-re, immár kutatóként. Az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéken a Zsilka János professzor által vezetett Nyelvi mozgásformák dialektikája kutatócsoport tudományos munkatársa lett, és ehhez kapcsolódva egyéni levelezőként elvégezte az általános és alkalmazott nyelvészet szakot is, szintén kitüntetéssel oklevéllel. A gyermekgondozási szabadság után 1987-től már nemcsak kutatóként, de oktatóként is dolgozott. 1990-től egyetemi adjunktus, 1995-től egyetemi docens. A Nyelvi mozgásformák dialektikája kutatócsoport tagjaként 1982 és 1994 között végzett vizsgálataiban az igei jelentésszerkezetekkel foglalkozott. Kutatásai eredményét foglalta össze Jelentés és szerkezet című kandidátusi értekezése, amelyet 1994-ben maximális pontszámmal védett meg.

Tehetsége, lényeglátó, a kapcsolódási pontokat megtaláló nyitott és rugalmas gondolkodása révén más elméleti keretben folyó kutatásokhoz is tudott kapcsolódni. 1991 és 2000 között részt vett az MTA Nyelvtudományi Intézetében Kiefer Ferenc akadémikus vezetésével folyó morfológiai kutatásokban, és Kiefer Ferencsel társszerzője volt a szóképzési és igeekötőkkel foglalkozó fejezeteknek a Strukturális magyar nyelvtan 3., Morfológia című kötetében. A Strukturális magyar nyelvtan 4., A szótár szerkezete címet viselő kötetében ő írta a rendszeres igei poliszémiáról szóló fejezetet. Munkáját több ösztöndíj is támogatta: 1997-ben a Teleldi Zsigmond Ösztöndíj, 2000–2003 között Széchenyi Professzori Ösztöndíj, 2004-ben Hajdú Péter Kutatóösztöndíj. A Collegium Hungaricum ösztöndíjaival és az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány támogatásával 1997-től több ciklusban Bécsben kutatott.

2006-ban maximális pontszámmal habilitált az ELTE-n, morfológiai, szóképzési témában benyújtott Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek című értekezésével. Ennek kibővített, továbbvitt változata 2007-ben könyvként is megjelent, és ezzel a munkájával 2010-ben az MTA doktora (DSc) fokozatát is megszerezte. Ugyanebben az évben vette át a tanszék vezetését is, amely 2005-től már az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék nevet viselte. 2012-től 2019-ig egyetemi tanárként vezette a tanszéket, felelősségteljes, gondos vezetőként. Jelenleg ennek a tanszéknek, amely a Fonetikai Tanszékkal egyesülve ma az Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetika Tanszék nevet viseli, a professor emeritusa.

2005-től pályáján a kognitív funkcionális kutatások kerültek előtérbe, melyek keretét a Tolcsvai Nagy Gábor vezetésével létrejött DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely (2019-től: Funkcionális Nyelvészeti Központ) adja. Tolcsvai Nagy Gáborral társszerkesztője volt a kutatócsoport tevékenységét magyarul bemutató Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. kötetének, valamint a kutatócsoport tevékenységét 2009-ben és 2010-ben angolul bemutató két Acta Linguistica Hungarica-számnak. A DiAGram második OTKA-pályázatának keretében készült az Osiris Kiadónál 2017-ben Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztésében megjelent Nyelvtan, az első átfogó igényű, funkcionális kognitív szemléletű magyar nyelvtan, melyben az Alaktan című fejezetet írta. Jelenleg részt vesz a Nyelvtan készülő angol nyelvű változatának kidolgozásában.

Ladányi Mária rendszeresen közreműködik MTA-, OTKA-, MAB- és Bolyai-pályázatok elbírálásában szakértőként. Az ELTE-n és más egyetemeken PhD-, habilitációs és akadémiai doktori bizottságok munkájában opponensként és elnökként vesz részt. Szakfolyóiratokhoz érkezett tanulmányok lektora, szakmai előadások szervezője többek közt a Magyar Nyelvtudományi Társaság szakosztályi titkáráként, majd elnökeként.

Impozáns kutatói teljesítménye mellett Ladányi Mária magát mindig elsősorban tanárnak tartotta. Csaknem 40 éve oktat az egyetemen, általános és elméleti nyelvészeti, leíró és alkalmazott nyelvészeti témájú tárgyakat minden képzési szinten. Négy különböző doktori programban: a magyar nyelvészet, az uralisztika, a romanisztika, az interkulturális nyelvészet doktori programokban is tartott és tart kurzusokat. Alapos, átgondolt, logikusan építkező óráival egyetemi hallgatók generációival szeretettette meg a nyelvészetet, és számos tanítványát ő indította el a nyelvészpályán. A tehetséggondozás, a hallgatókkal való foglalkozás mindig központi szerepet játszott tevékenységében. Hosszú ideig vezetett az általa alapított Alkalmazott nyelvészeti diákműhelyt. Ennek keretében, a hallgatók egy csoportjával közösen folytatott kutatómunka eredményeként született meg a Hrenek Évával társszerkesztett Alkalmazott nyelvészeti kiadvány is 2019-ben, ami hiánypótló szerepet tölt be. Az új nyelvészgeneráció kinevelését szolgálta az a találkozósorozat is, amelyet az országban működő alkalmazott nyelvészeti tanszékek számára kezdeményezett. A sorozatban szervezett hallgatói konferenciák anyaga konferenciakötet-sorozatban jelent meg, melynek rendszeresen szerkesztője is volt. 2022-ben Hrenek Évával nagy sikerű alkalmazott nyelvészeti alumnitalálkozót szervezett az alkalmazott nyelvészeti tematikájú képzések régi hallgatói számára.

Ladányi Mária szakmai testületi munkájából csak néhány adatot ragadok ki: Az MTA köztestületének, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a tagja, 1996-tól a Társaság Általános nyelvészeti szakosztályának titkára, 2017-től elnöke; 2005–2011 között két ciklusban az MTA Nyelvtudományi Bizottságának titkára, 2010 és 2016 között két ciklusban az MTA köztestületének közgyűlési képviselője. Munkáját 2014-ben a Pro Universitate díj ezüst fokozatával, 2019-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Emlékérmével ismerték el.

Zárásképpen hadd legyenek kicsit személyesebb. Marival hosszú évekig együtt dolgozva azt mondhatom, példaképül szolgál. Kevés nála munkabíróbb, türelmesebb, fegyelmezettebb embert ismerek, aki mindenkivel nyugodt, korrekt és hatékony módon tud együttműködni. Akivel jóízű és mély beszélgetéseket lehet folytatni szakmai és személyes témákban egyaránt. Mindenkinek olyan kollégát, barátot kívánok, mint amilyen nekünk Mari.

Kedves Mari! Isten éltesen sokáig családot, tanszéked és a nyelvészek nagy családja örömére!

C. VLADÁR ZSUZSA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

T. Somogyi Magda 70 éves*

Ünnepeltünk, Somogyi Magda 1954. március 8-án született Budapesten. Az angol tagozatos gimnázium elvégzését követően, 1972-től az ELTE magyar, valamint általános és alkalmazott nyelvészet szakán tanult, s 1977-ben szerzett diplomát. Nyelvészeti munkássága az MTA Nyelvtudományi Intézetében indult: két évig tudományos ösztöndíjas gyakornokként, 1979-től segédmunkatársként, majd munkatársként vett részt az intézetben készülő Petőfi-szótár (1973–1987) és az Új magyar tájszótár (1979–2010), majd a Jókai-szótár (1994) munkálataiban. Itt szerzett lexikográfiai tapasztalatait további munkáiban is bőséggel kamatoztatta, így a ZAICZ GÁBOR főszerkesztésével készült Etimológiai szótár (2006) toldalékokról szóló szócikkeinek írásában és a szavak szócikkeinek lektorálásában, a Magyar szókincstár (1998) munkálataiban, valamint a jelenleg készülő Jókai-névszótár anyagának összegyűjtésében, feldolgozásában, a szótár és a szócikkek felépítésének kidolgozásában.

A lexikográfia azonban csupán az egyik területe Somogyi Magda széles skálán mozgó nyelvtudományi munkásságának. Tanulmányainak többsége, valamint legnagyobb lélegzetű kutatásai a morfológiához kapcsolódnak: 1982-ben a bölcsészdoktori, 1995-ben pedig a kandidátusi fokozatot is ilyen témájú dolgozattal szerezte meg (A passzív ige-tövek történeti és leíró vizsgálata, illetve Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései címmel); az előbbi munka alapján született meg A passzív ige-tövek leíró vizsgálata a magyarban című monográfiája a Nyelvtudományi Értekezések 125. köteteként (1987). Társtémavezetője volt az Általános és magyar morfológia című AMFK-pályázatnak (1996) és A magyar etimológiai toldaléktár című OTKA-pályázatnak (1997–2001), valamint részt vett a Strukturális morfológia című, Kiefer Ferenc vezette OTKA-kutatásban is.

Mint munkáinak eddig idézett címei is mutatják, a szinkrón és a történeti megközelítés egyaránt megjelenik munkáiban; az utóbbiról tanúskodnak a nyelvújítással kapcsolatos írásai is (pl. a nyelvújításnak a képzőrendszerre gyakorolt hatásáról [2011] vagy a magyar közgazdaság-tudományi szaknyelv szókészletéről [2014]). A grammatika mellett a névtan, azon belül is elsősorban az írói névadás és az utcanévadás kérdései is az érdeklődési körébe tartoznak. Ez utóbbi jegyében fogta össze 1994–1997 között a budapesti helynévgyűjtést egy MKM-pályázat témavezetőjeként. Az alapkutatás mellett az alkalmazott kutatás, a hasznos nyelvészet is közel áll hozzá, legyen szó akár a mai magyar műszaki nyelv fejlesztését és a szakfordítóképzést segítő vizsgálatokról vagy tudományos ismeretterjesztésről és nyelvi tanácsadásról.

Sokoldalúsága nemcsak kutatási témáiban mutatkozik meg: oktatóként is széles körű tapasztalatokra tett szert, hiszen az ország több egyetemén (és nem csupán bölcsészettudományi karokon) igyekezett átadni tudását magyar és külföldi hallgatóknak. Az általa oktatott területek leképezik kutatási érdeklődésének irányait, világosan tükrözve a kutatói és oktatói munka közötti kölcsönös, kétirányú kapcsolatot. 1984–1996 között előbb óraadóként, majd egyetemi adjunktusként magyar mint idegen nyelvi és műszaki nyelvi

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülésén Budapesten (ELTE BTK), 2024. április 30-án.

kommunikációs kurzusokat tartott a Budapesti Műszaki Egyetemen, valamint a szakfordítóképzésben is részt vett. 1996–2001 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen másodállásban oktatott leíró nyelvészetet, nyelvtörténetet és kommunikációtant. A legszorosabb szálak azonban az ELTE-hez kötődtek, illetve kötik ma is: 1990–1993 között az MTA tudományos továbbképzési ösztöndíjasaként vett részt az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének munkájában, 1993-tól pedig az ELTE TFK Magyar Nyelvtudományi Tanszékének oktatója lett, 2000-től főiskolai tanárként. Itt szintén nyelvtörténeti tárgyakat (elsősorban morfológiát és szókészlettant), valamint névtant és nyelvművelést tanított. A TFK megszűnése után a BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén folytatta munkáját, s a BA-s, MA-s, tanárszakos és doktori képzésből is kivette a részét. Bekapcsolódott a szerkesztői képzésbe is, a Szövegkritika, forráskiadás előadásban kamatoztatva a Babits-művek kritikai kiadásában való részvétele során nyert sokrétű tapasztalatait. Az oktatás mellett az intézet életébe is bekapcsolódott, legyen szó akár az Egyetemi Anyanyelvi Napokról vagy a nyelvjárás-gyűjtéseken való rendszeres részvételről.

Magam az utolsó magyarszakos felvételi írásbeli feladatlapjának javításán találkoztam vele először, még kezdő doktori hallgatóként. Néhány év múlva aztán szobatársak lettünk az ELTE-n, s nem telt sok időbe kiderítenünk a közös érdeklődési területeinket. Az órák szüneteiben vagy a tanszéki értekezletekre várva a számomra legendaszámba menő, Magda által személyesen ismert J. Soltész Katalinról szóló történetek és a névtani kérdések mellett nemritkán esett szó a családról, divatról és gasztronómiáról.

Bár állítólag a 70. születésnapját jöttünk ünnepelni, ez a teremben ülőket nem tudja megtéveszteni. Az a Somogyi Magda, aki előttünk ül, és most bizonyára a fejét csóválja, öt unokával is fiatalos és elegáns. Ma is aktívan dolgozik a Jókai-névszótáron, a legapróbb utalásnak, a legmegszerezhetetlenebb kiadásnak is éles szimatú, kitartó vadászkopóként járva utána.

Kedves Magda! Mindannyiunk nevében kívánok e munkához sok erőt, lendületet és kitartást, de még több pihentető és szórakoztató programot, hogy végre kiélvezhesd az élet szorító határidőktől és kéziratot sürgető ímélektől mentes, kellemes oldalát!

SLÍZ MARIANN

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Nyelvi adatok a madéfalvi veszedelem után megszervezett Bűnfenyítő Bizottság tanúkihallgatási jegyzőkönyvéből

1. rész

1. Bevezetés. A dolgozat az 1764-es madéfalvi veszedelem után felállított Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvével, pontosabban annak nyelvével foglalkozik. Az 1764. január 7-i madéfalvi vérengzés után létrehozott Bűnfenyítő Bizottság feladata az volt, hogy megtalálja a székely határőrség szervezése ellen lázadókat, ezért beidézték és kihallgatták az ellenállónak tartott székelyeket. A vallatásokról jegyzőkönyv is készült, németül és magyarul, a lejegyző pedig a szász származású, medgyesi születésű Michael Conrad von Heidendorf volt. A jegyzőkönyv magyar nyelvű szövegét 1994-ben a Kriterion Könyvkiadó jelentette meg (IMREH 1994). E kiadvány nyelvét tanulmányoztam, hogy nyelvi adatokat találjak a székely, ezen belül pedig a bukovinai székely nyelvjárásra vonatkozóan. Bár a Heidendorf által leírt szöveg nem azzal a szándékkal készült, hogy a nyelvjárási adatokat hűen mutassa be, azonban a vallomások hiteles lejegyzését valószínűleg elvárták a lejegyzőtől.

A magyar nyelvű jegyzőkönyv nyelve vélhetően a leíró, Michael Conrad von Heidendorf (más írásmóddal Heydendorff (FOLBERTH–ACKER 1978) nyelvváltozatát tükrözi, de tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a megszólaltatott székelyek nyelvéből is bemutassak adatokat, és ezeket összevegyem a bukovinai székelyek nyelvével. Ismertetem a Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvét, a kihallgatások szövegének lejegyzőjét, elsősorban magyar nyelv tudása és a lejegyzés körülményeinek szempontjából, majd a nyelvi adatokat is. Az alább következő nyelvjárási adatok összevethetők a bukovinai székelyek nyelvével, mivel a bukovinai székelyek ősei az adatok szerint csíki és háromszéki származásúak voltak, és a madéfalvi vérengzés után menekültek Moldvába. 1776 és 1786 között Moldvából hívták őket Bukovinába. 1941-ben Bácskába telepítették az öt bukovinai falu lakosságát, ahonnan 1944-ben el kellett menekülniük. Az 1945-ben kitelepített németek házait kapták meg Tolna, Baranya és Bács-Kiskun megyében. Magyarországon kívül élnek még csoportjaik Szerbiában az Al-Duna mellett, Románia több településén, továbbá Kanadába is települtek bukovinai székelyek, és ma már a világ számos pontján találhatunk bukovinai gyökerű embereket. A bukovinai székelyek nyelvéről több kiadványban is olvashatunk, ezeket az adatokat összehasonlíthatjuk a most bemutatott jegyzőkönyv nyelvével. A Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvében számos nyelvi adatot találunk, például a hangtani, alaktani, mondattani jelenségek mellett tájszavakat, frazeologizmusokat és helyneveket. A szövegben a korabeli megszólításformákra is találunk példát. További kutatásra adhat lehetőséget, hogy a jegyzőkönyvben azt is megörökítették, hogy kitől jegyezték le az adott szöveget, és az adatközlő mely faluból származott.

2. A jegyzőkönyvhöz tartozó történelmi előzmények. A jegyzőkönyv kéziratát IMREH ISTVÁN bevezető tanulmányával és jegyzeteivel 1994-ben jelentették meg (IMREH 1994). A jegyzőkönyv létrejöttének előzménye a Habsburg-birodalomhoz és Mária Terézia nevéhez fűződő székely határőrség szervezése 1761 nyarán, azonban a székelyek ellenállása miatt a szervezés még 1763 végén is tartott. Ekkor a csíki és háromszéki tiltakozók az erdőbe menekültek, és kérelmet fogalmaztak a besorozásuk ellen. A körülbelül 2000 ember január 5-én Madéfalvára ment, hogy ezután a kérelmet a sorozóbizottságnak átadja (IMREH 1994: 24). A bizottság viszont támadástól tartott, és erőszakos beavatkozásról határozott az ellenállók ellen. Vízkereszt napja után, 1764. január 7-én hajnalban a Madéfalvát körülvevő, körülbelül 1300 fős katonaság a faluban alvó lakosokra támadt. A halottak és sebesültek száma több száz volt, sok embert elfogtak, aki pedig tehetett, Moldvába menekült (IMREH 1994: 25–27). Mária Terézia az ellenállók számonkérésére Taplocán bünyfenyítő bizottság felállítását rendelte el 1764. január 25-én. Michael Conrad von Heidendorf mint levéltáros, jegyzőkönyvvezető vett részt a bizottság munkájában, és a dolgozatomban vizsgált magyar nyelvű jegyzőkönyvet minden bizonnyal ő írta. Önéletrajza szerint a vizsgálat során egy-egy, teljesen azonos tartalmú, német és magyar nyelvű jegyzőkönyvet készítettek (Heidendorfi 1941: 107). A bizottság 1765 júniusában fejezte be a vizsgálódásait (IMREH 1994: 67). A magyar nyelvű jegyzőkönyv Heidendorfnál maradt (Heidendorfi 1941: 113). IMREH ISTVÁN beszámolója szerint az 1994-ben kiadott szöveg valószínűleg Heidendorf hagyatékából való, és innen kerülhetett Nagyajtai Kovács István székely historikushoz. A dokumentumot 1874 után kapta meg a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára (IMREH 1994: 274). 1980-ban jelent meg LAKÓ ELEMÉR A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémiai könyvtárban című dolgozata, melyben az akkor készülő, az egész unitárius kéziratanyagot felölelő katalógusról írt, a madéfalvi vérengzés után felállított Bünyfenyítő Bizottság jegyzőkönyvét is említve. A kéziratok között Nagyajtai Kovács István 69 kötetből álló kézirat hagyatéka is megtalálható, ebből az MsU. 980. jelzetű anyag A Madéfalvi Veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve. LAKÓ ELEMÉR így ír a dokumentumról: „Ezt az eredeti jegyzőkönyvet a Bukow generális által vezetett madéfalvi mészárlás körülményeinek kivizsgálásra küldött bizottság egyik tagja, Medgyesszék jegyzője, Heydendorfi Konrád Mihály vezette németül és magyarul 1764. március 20. és június 5. között Csiktaplocán. Könyvtárunkban a magyar változat van meg 637 lapnyi terjedelemben” (LAKÓ 1980: 206).

3. A Bünyfenyítő Bizottság tagjai. Heidendorf önéletrajzában arról ír, hogy Mária Terézia a madéfalvi vérengzés után udvarában úgy szervezte meg a bizottságot, hogy katonákból és civil személyekből álljon, majd a székely székekbe küldték őket. A bizottság fölött egy főbizottság állt, ezen keresztül küldték a jelentéseiket az udvarhoz. A Bünyfenyítő Bizottság elnöke a sziléziai származású báró Roth tábornagy volt, aki „szót sem tudott magyarul” (Heidendorfi 1941: 105). A bizottság első tartományi tagja gróf Teleki Károly, Belső-Szolnok vármegye akkori főispánja, utóbb Erdélyben királyi kincstárnok. A második tartományi tag báró Josintzi Mihály, aki Heidendorf szerint megértő, jószívű református ember, a harmadik tag pedig Ribitzei Ádám volt, egy birtokos nemes Zaránd megyében (Heidendorfi 1941: 106). A bizottság első katonai tagja von Schwartz-Seulen német főhadnagy, egy ruszti származású, német-magyar evangélikus, a második Szilvássi János kapitány, erdélyi nemes, református, a harmadik pedig Scuthersberger százados

volt. A bizottságba egy levéltárost osztottak be (Heidendorft), a katonaságtól két hadbíró: Baumann címzetes századost, akit Sziléziából küldtek oda, és a Sagmüller címzetes hadnagyot (Heidendorfi 1941: 107).

4. A Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvének nyelve. Heidendorf önéletrajza szerint a bizottságnak az alábbi utasítás szerint kellett eljárnia. A kihallgatottak többnyire székely emberek voltak, akik nem tudtak németül, a helyi törvényszékek pedig a kihallgatottak anyanyelvén, ez esetben magyarul igényelték a kihallgatási jegyzőkönyvek vezetését, de az udvari hadbíróság németül követelte a szöveget. Ezért a jegyzőkönyvek elkészültek magyarul és németül is, Heidendorf beszámolója szerint ezek teljesen azonos jegyzőkönyvek voltak. „A tulajdonképeni vallatást a bizottság megszervezésekor a katonaság tartotta fenn magának, az előállítottak válaszainak az anyanyelven való feljegyzését viszont a tartomány kötötte ki. A kihallgatások tehát így folytak: A bizottság előtt, melynek tagjai magyarul részben, németül azonban mindnyájan jól tudtak, a kihallgatandót az ülés elé vezették. Az első hadbíró, Baumann megkérdezte tőle, pl. németül: *hogyan hívnak?* A második hadbíró Sagmüller, jegyzőkönyvre vette: *hogyan hívnak?* Én, mint levéltáros a magam jegyzőkönyvébe, magyarul irtam be: *kinek hívnak?* Az előállított felelt, pl.: *Báró Bornemissza Pál.* Erre lediktáltam Sagmüllernek német jegyzőkönyve számára: *Felelet: Freiherr Paul von Bornemissza, én pedig a magam magyar jegyzőkönyvébe beírtam: báró Bornemissza Pál, — s így tovább, az egész kihallgatás alatt*” (Heidendorfi 1941: 170). A tanúkihallgatási jegyzőkönyvben az egyes kihallgatások elején az előállított személy nevét, életkorát, lakóhelyét, vallását, családi állapotát és gyermekeinek számát is feltüntették. Ezért a lejegyzett kihallgatási szöveg adatokat nyújthat arra vonatkozóan is, hogy a kihallgatott személy mely település nyelvjárását beszélte.

Az alábbiakban összegyűjtöttem a jegyzőkönyvben szereplő kihallgatott személyek nevét, továbbá származási településüket. A nevek utáni zárójeles számok a könyv oldal-számát mutatják, ahol az adott személy neve megjelenik. **Taploca:** Miklós György (71), Getzö Tamás (77), Getzö István (81), Gergely Jakab (96), ifiabb Batár András (126), András Péter (127), Lázár István (168), Damokos József (239). – **Madéfalva:** Ferentz Antal (98), Márton András (133), Thomás Sylvester (133), Lőrintz József (205), kissebb Zöld Mátyás (212), Zöld János (216), idősb Zöld János (217). – **Menaság:** Danél József (111), Mihály Jakab (119), Danél Panna (132), Mihály Antal (151). – **Szépvíz:** Bagos Farkas (129), Pál Mihály (132, 252), Miklós György (173), Lakatos Anna (220), Erős Ágnes (220), Pál Péter (221), Nagy Sofia (Szóts János felesége) (222), Bíró Albert (224), Sántus János (225), Szathmári Mihály (248), Betze Máté (248), Szóts Péter (249), Mihály Máthé (251), György András (253), Barabás Antal (257), Barabás Mihály (259). – **Vacsárcs:** Bíró István (141), Balás Sámuel (255), Balás Ádám (260). – **Bánkfalva:** Rátz János (155). – **Szentkirály:** Lestyán Miklós (158), Bors Phillip (207). – **Mindszent:** Márton Tamás (161). – **Rákos:** Császár Antal (162), Phillepp János (261), kissebb Fodor János (262), Both Mihály (262). – **Menaságújfalú:** Márton Mihály (181). – **Csikszentgyörgy/Szentgyörgy:** Haritska Antal (182), Czíkó Ferenc (183), Gál Tamás (203). – **Csikcsatószeg/Csatószeg:** Péter János (184), Kovács József (190), Csató József (195), Sass József (198). – **Szentsimon:** Endes János (197). – **Tusnád:** Sánta Mihály (199). – **Kásonújfalú:** László Pál (200), Miháltz József (202). – **Kozmás:** Kovács István (204). – **Somlyó:** Császár Máthé (209). – **Gyergyószentmiklós/Szentmiklós:** Császár Erzsébet (210), Bíró Mihály (223).

– **Borzsova:** Farkas Gergely (211). – **Dánfalva:** Benedek Pál (226), Pál István (227), nagyobb Albert Mihály (227), nagyobb Both István (228), Bíró András (230), Albert József (230), kisebb Albert Mihály (231), Gál András (231), Albert György (232), Szabó Barthalis (232), Kováts József (233), Ferentz György (242), Phillep István (242), Cristoph Mátyás (243), Kováts János (254). – **Madaras:** Csáki Imreh (256). – **Delne:** Botskor Elek (262). – **Nagybacon:** Baló István (264). – **Szentlélek:** Veres Mihály (266).

A Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvében a kihallgatók kérdéseit is feltüntették, és az is előfordul, hogy ezekben is találunk nyelvjárási vagy regionális nyelvi adatokat (például „Kinitt gyült össze a falu” (83), „Akkor, Szent György-napkor, voltak-e más faluk is az erdőn? (95), „A vacsártsiak a múlt esztendő végén kiállottak volt-e az erdőre?” (143). Azonban a dolgozatban elsősorban a kihallgatottaktól gyűjtött adatokkal hasonlítom össze a bukovinai székelyek nyelvét.

5. Michael Conrad von Heidendorf nyelvtudása. A jegyzőkönyv magyar nyelvre elsősorban Heidendorf nyelve, de feltételezhetjük azt is, hogy a vallomások lejegyzések valószínűleg a szöveghűség is az elvárások közé tartozott. Michael Conrad von Heidendorf az erdélyi Szeben megyében, Medgyesen született 1730. november 26-án, IMREH ISTVÁN szavai szerint német érzelmű, jó „szász hazafi” (IMREH 1994: 30). Iskoláit részben Medgyes és Nagyszeben német nyelvű középiskoláiban végezte, felsőbb fokú tanulmányokat magyar nyelven gimnáziumban Marosvásárhelyen és Nagyenyeden végzett (FOLBERTH–ACKER, lásd még IMREH 1994: 30). Szász nyelvjárásáról Heidendorf az önéletrajzában is említést tesz, szerinte Erdélyben gyakori volt a szász nemzetről való élcelődés, és szász nyelvével kapcsolatban Heidendorft is érték célzások. 1764 márciusában, amikor a Bűnfenyítő Bizottság megalakulására a tagok Csíkba mentek, Köhalomban gróf Lázár János a szász nyelvről azt mondta, hogy ezt a nyelvet sohasem méltatta arra, hogy megtanulja. Ekkor az asztaltársaság tagjai mindnyájan Heidendorfra néztek, és várták a reakcióját e lekicsinylő megjegyzésre (Heidendorfi 1941: 108). Heidendorf nyelvtudásáról a FOLBERTH–ACKER szerzőpáros azt írja, hogy német anyanyelve mellett magyarul, franciául, latinul is tudott, emellett a korabeli európai hivatali nyelvben is járatos volt, és jól megértette magát az erdélyi román lakosság nyelvén is (FOLBERTH–ACKER 1978: 8).

6. A jegyzőkönyvben talált nyelvi adatok. Az alábbi adatok kiválasztásakor elsősorban arra törekedtem, hogy azok lehetőleg több helyen is felbukkanjanak, tehát ne elírásokról legyen szó. IMREH ISTVÁN a jegyzőkönyv (protocollum) közlésének előkészületeiről úgy számol be, hogy vigyázattal írták át a szöveget a mai helyesírás normáihoz közelítve. Hozzáteszi: „Legfőbb gondjaink egyike különben éppen az volt, hogy a Roth-bizottság jegyzőjének, a maroszséki dialektust ismerő, a fogalmazás idején pedig főként al- és felcsiki székely beszédet halló, a szász „tájszólást” már német nyelvként szerető és hite szerint a magyar nyelvet immár nagyon ismerő, az erdélyi jogi nyelv deakosságát asszimiláló Heidendorf sajátos írásmódját híven őrizzük meg” (IMREH 1994: 274). Nem módosították a családnevek írásmódját, de javítottak „itt-ott” tollhibákat, feloldották a rövidítéseket, elhagyták a nagybetűs kiemelés régies módját, és a központosításban és a bekezdésekben is csak a nélkülözhetetlen változtatásokat végezték el (IMREH 1994: 275).

Az alábbiakban összegyűjtöttem azokat a nyelvjárási adatokat, amelyek nagy valószínűség szerint a székely kihallgatottak nyelvét tükrözik, erre mutat, hogy egy részük

a bukovinai székelyek nyelvében is előfordult. Ismeretes, hogy a madéfalvi veszedelem napján az osztrák katonaság támadása elől, továbbá a későbbi megtorlástól tartva a fegyver felvételének ellenálló székelyek Moldvába menekültek, őket hívták később Bukovinába. A bukovinai székelyek nyelve ezért azokhoz a falvakhoz köthető, amelyekből a Bűnfenyítő Bizottság elé került vádlottak is származtak. A jegyzőkönyvben a hangtani, alaktani, mondattani nyelvi elemek mellett tájszavakat, frazeologizmusokat és helyneveket is találunk, továbbá a szöveg a korabeli megszólításformákból is rögzített néhányat. (Az alább felsorolt nyelvi adatok után zárójelben szereplő számok az 1994-ben kiadott tanúkihallgatási jegyzőkönyv oldalszámait jelzik.)

6.1. Helynevek

Belső kertszeg: Most öt hete Madéfalván a *belső kertszegbe*, a Cserei uram nagy földje végén (213).

Borzos keresztfa: gyűljünk össze egy *Borzos Keresztfa* nevű helyben az erdőn (86). Aki visszajöven, azt a válozt hozta Taplocára, hogy *Borzos Keresztfához* gyűljünk össze (80). S onnét hazajöven, azt a hírt hozták, hogy azon két falubéliek mondták volna, hogy készüljünk mi is, s mikor halljuk, hogy ők mennek az erdőre, menjünk mi is; s gyűljünk össze egy *Borzos Keresztfa* nevű helyben az erdőn (85).

Bozos keresztfa: Midőn a nép az erdőn az *Bozos Keresztfánál* volt (110), minden ember, akinél királyi fegyver nincsen, jöjjen ki a *Bozos-Keresztfa* nevű helyre (97).

Delnei-hegy: Lázár András (aki velem a *delnei hegyen* volt) a bátyjának, Lázár Istvánnak mindent általadott volt, mit végesztünk (146).

Kis-mező: Kováts József uram pedig azt feleli réá: hogy ő találkozott volna Both Istvánnal, 1762, Szent Mihály-nap után a dánfalvi határon a *Kis Mezőben*, ahol Both István ötet kérdezte volna (235). Emlékezem réá, hogy Kováts József uram (György Pálnak is, Ferentz György és az én jelenlétemben) mondotta a csüremnél, *Kis-Mezőbe*, Dánfalván, aféle szöket (240).

Lunka: a szépvízi *Lunka* nevű erdőre, mely a gyülekezetnek helye volt (73). Asszonyom, szépvízi Szóts Jánosné mondotta nekem (...), hogy egy *Lunkán* lakó oláh (kinek nevét én nem tudom), a szépvízi piacon egy déák pasquillust [gúnyiratot] talált volna (220). A protestatiót [tiltakozást] pedig láttam magam, hogy menasági Mihály Jakab purizálta [letisztázta] a Havason, *Lunka* nevű helyben, a kalibában (81). – A *Lunka* helynév a bukovinai székelyeknél is előfordult, az adatok szerint „dülő rész”, más forrásban termékeny földek neve a Szucsáva folyó mellett, de lehetett ’legelő’ értelme is (lásd erről PÁL 2005: 185). Az al-dunai székelyek nyelvét bemutató Székely szójegyzék szerint a *lunka* főnév jelentése 1. ’bokros, füves terület’, 2. ’sziget’, 3. ’erdő’ (PENAVIN–MATJEVICS 1980: 53).

Varga-szeg: Madéfalván pedig egy *Varga szeg* nevű helyen a veszedelem előtt való nap gyűlése volt a népnek, amint hallottam másoktól, mert én jelen nem voltam (88).

6.2. Frazeologizmusok

6.2.1. Eskü, fohász

Isten engem úgy segéljen! Esküszöm az egész komunitáshoz, hogy egy szándokba leszünk (127). Aholott taplocai Török Péter eskette meg a falut, hogy a *több falukkal egyenlők leszünk s álhatatosságban maradunk* (86). Osztán felkiálta Ferentz Antal, hogy minden ember összevgyüljen. Mely szókra összevgyülvén a nép egy circulusba, Ferentz Antal és Mihály Jakab közben lévén, *azt kívánták, hogy a hit egy legyen*. S mondták, hogy minden ember mondja el nagyon: *Isten úgy segéljen, álhatatos leszek halálomig!* (86). Úgy osztán megesküttünk

egyszersmind olyanformán: a pap, páter Zöld letette a rosariumát az asztalra, mű pedig az ujjunkat annak numismájára tévén, ezen juramentumot tettük le (a pap elemondván, mi pedig utána): *hogy azon embereket, akik a fegyvert fel nem akarják venni, el nem hadjuk vérünknek utolsó cseppenéséig, hanem melléjük tartunk. És ha a fegyveresek réájuk támadnának (: minthogy a falusiak akkoron tartottak egymástól:) mű is fegyveresen, ha szükség leszén, melléjük állunk és defendáljuk őket* (258). Páter Zöld a nemesemberekkel az asztalnál ül vala, és minekutána minket is leültettek volt, azt mondja nekünk: *egynéhány faluk Felcsíkba már megesküttek egymás között, hogy hívek lesznek egymáshoz, azok ellen, akik a fegyvert felvették. Magokat nem próbálják, és nem is hadják magokat véreknek utolsó kifolyásáig* (258).

6.2.2. További frazeológiai egységek

Mert amely kutyát a juhakhoz erővel hajtának, azokat soha jól nem őrzi (119). (Előzménye: S azért aki katona nem akar lenni, leteheti a fegyvert oda, ahonnan vette.)

Azért, mikor el akartam menni, mondtam az udvarba a vicekirálybíró Balás Ádám uramnak, ha tud valamit, mondja ki nekünk, *nehogy úgy járjunk véle, mint Krisztus urunk a Júdással* (189–190).

És ha nem publicálja [közhírré teszi] kentek, *annyi mennykő üsse meg a kentek fejét, mennyi csillag van az égen* (186).

Azután nem is dolgoztam semmit és *ha mindjárt azt is mondották volna, hogy én az egész világ-rossznak indítója vagyok, azt is réa hagytam volna* (193).

Testvérem lévén a páter, *a vér vízzé nem válik* (217).

Melyre azt monda a pap fiam: *ő bizony nem bánja, egye meg az erdélyi föld, csak az idegen földön meg ne haljon* (218).

Én az ujjomból nem szoptam (244). (Előzménye: Benedek Pál tanú mondja ezt, amikor szembesítik Kováts Józseffel.)

Anno 1763, in Septembri, veszekedvén Balás Sámuel urammal Vacsárcsiba egy jószág iránt, úgy hogy a hajamat is tépte, azt mondotta nekem: *a kardikó semmit sem ér, mert elromlott a német. Kevélyen hordoztad eddig a királyné fegyverit, de belészart a kutya* (256).

Santus István monda az én házomnál és az én jelenlétemben a főkirálybírónak, báró Bornemisza Pál úrnak: *Nagyságos uram. Ha belékevert nagyságod a katonaságba, már tiszttón is ki belőle* (224).

A conceptust megmutattuk Cserei uramnak és annak az ifjú embernek, hogy igazítsa meg – nehogy valami benne legyen, melyért bajunk érkezne vagy fogságba essünk – de Cserei uram azt mondá: *Fiaim! Én a kezemet abba nem elegyítem* (186).

Én sem vagyok többel adós, mintsem a többi (159).

Életem s halálom a méltóságos commissió kezibe vagyon (165).

Volt-é valami Demeter Jánosnak a szívében vagy nem – azt én nem tudom (140). (Előzménye a bizottság kérdése: Mért kívánták, hogy az udvarhelyiek is vélek [a csíkiakkal] legyenek? Erre válaszol a kihallgatott: A nép arról sohasem gondolkozott volna, hogy az udvarhelyiek feljöjjenek, ha Demeter János elé nem hozta volna [139]).

Akinek esze vagyon, abból eleget érthetett (159). (Előzménye a bizottság kérdése: Az maga fassiója [vallomása] szerint Bors Tamás uram nem mondotta azt, hogy azok letehetik a fegyvert, akik felvették. Ki magyarázta hát nekik a dolgot?)

De bánom, hogy *az ilyen adtát* ki nem húztam az ajtón (107). (Előzménye: báró Bornemiszával is beszéltem, s ugyan megijede, mikor látott.) A jegyzőkönyv más részében *ugyanatta és ebadta* is előfordul: Anda György kezdte a beszédet a fegyvernek

letételéről, mondván: letészem az *ugyanatta* fegyverit (83). Tegye le kegyelmed az *ebadta* fegyvert, mert csak Buccow dolga (229).

Akkor én felemelt kézzel, az Istenért kértem, hogy ne cselekedjenek olyant, mert *rosszul lesz dolgunk és még a gyermekeink is megbánják* (164).

De az egyezés ne légyen az ő házánál, mivel ő azért *megnotáztatik* (106).

Taplocai Pál József pedig mondotta akkor: ide többször ne küldjön a *basszam a lelkit*, mert én soha a fegyvert fel nem veszem. Annak az embernek pedig, aki a cédulát az erdőre felhozta, mondá Pál József: hogy többször cédulával fel ne jöjjen, *mert bizony rosszul jár* (90–91).

(...) ne féljünk, csak jöjjünk le, mert a commissió nem támad ránk s *egy hajsza nem esik le fejünkről* (117).

Az olyan ember egy ital pálinkáért kész az egész falut eladni (235).

6.3. Tájszók, hivatali kifejezések. A jegyzőkönyvben valódi, jelentésbeli és alaki tájszavak is előfordulnak, például: *csutak* (74), *törökbúza* (201), *megkap* [megtalál] (259), *eresz* [előtér, előszoba jellegű helyiség a házban], (211, 219), *halhatos* (128), *fejér* (76, 77), *szereda* (215), *korcsoma* (234), *karácson* (73), *csudálkoznak* (131), *tarisnyámba* (92). Emellett számos latin szó is van a szövegben. Kérdés, hogy ezek közül melyek azok, amelyek Heidendorf szavai, és mennyit ismerhettek és használhattak az egyszerű földműves székelyek. Például a madéfalvi veszedelem előzménye volt az *instantia* [kérvény] írása, amit *purizáltak* is [letisztáztak], mielőtt benyújtották volna a határórság szervezőinek a *commissiónak* [bizottságnak] (110, 131). A határőrök a *plájokon* [szorosbeli őrállomásokon, őrhelyeken az országhatáron] őrizték a határt (72, 73), az egyik vallomás szerint pedig a *limitrophusok* [határőrök] „praedálták ezeket a falukat, fogdosták az embereket, hogy katonáknak tegyék” (123). A latinul nem tudókról úgy beszéltek, hogy *déákul* nem tudnak (185, 201, 221). Az 1994-ben kiadott jegyzőkönyv szövegében előforduló idegen szavak magyarázatára a mai olvasó számára a könyv végéhez szójegyzéket csatoltak (IMREH 1994: 278–287). Az alábbiakban bemutatott tájszók egy részét megtaláltam a bukovinai székelyek nyelvéről szóló kiadványokban, de olyanok is akadnak köztük, amelyeket ezekben nem, de a moldvai magyarok nyelvéről szóló gyűjteményekben igen.

asszonyember: két eszes *asszonyember* által (129). De: *asszonyokat* (211). A CsángA. és az MMTnySz. adatai között (ritka, régi minősítéssel) az *asszonyállat* és az *asszonyi állat* adatok találhatók (2016: 54).

cifra nadrágú: Egy magos szál, *cifra nadrágú* háromszéki embertől (112). A Székely szójegyzékben a *cifra* jelentése ’színes’ (PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 12). Lásd még az MMTnySz. *cifra* szócikkét (2016: 126).

condra: Moldovába is csak *condrába* járt. A *condra* meghatározása a Székely szójegyzékben ’házi szőttös gyapjú’ (1980: 13), az ÉKsz.¹ szerint ’fekete daróc felsőkabát’ jelentése is van. (Az öltözetrel kapcsolatban lásd alább a *köntös* szó meghatározását is.) A NéprLex. szócikke szerint a *condra* egyrészt gyapjúposztót jelöl, másrészt az ebből készült kabátféle felsőruhát (1977: 440).

csutak: Ferentz Antal egy *csutakra* felélván, magyar nyelven olvasta fel (74), Ferentz Antal a népnek az erdőn felolvasott, egy *csutakon* állván (85). A *csutak* (és az alább következő *tőke*) főnév a Székely szójegyzékben is szerepel, itt megtalálható a *csutak* ’fatuskó’ jelentésben (PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 17), és a *tőke* ’favágó tuskó’ jelentésben (PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 79). Az MNyA. F-8, F-13 és F-17-es kutatópontjai bukovinai

székelyek által lakott településekre vonatkoznak, az F-13-as kutatóponton szerepel a *tőke*, az F-17-es kutatóponton a *csutak*, és itt ritkán használt alakként fordul elő a *tőke*.

deákul ('latinul' jelentésben): Báró Bruckenthál úrral az instantiánkat visszaadatta, egy indorsatióval [hátíráttal], melynek mi volt a continentiája azt nem tudom, ugyan valóságosan, mert én nem tudok *deákul*, olvasni sem (185). Én avval elmentem, a nyelveket sem értvén, mert *deákul* beszéllettek (201). A Szóts Péter uram anyja, Szóts Jánosné asszonyom sokszor beszéllette nekem, hogy abban a pasquillusban [gúnyiratban], amelyet *deákbul* magyarra fordítá a fia, a többi között az is volt, hogy itten is tegyék le a fegyvert (221).

édes egy: Zöld József (aki édesapámmal *édes egy* volt) mondá nekem (213). Az MMTnySz.-ban az *édesség* szócikk meghatározása: <édes> *testvér* (2016: 185).

égettbor: A mise után páter Beke engem és Ferentz Antalt és egynéhány rákosi embereket (akiknek nevét nem tudom) magához behivatott egy ital *égettborra* (123). Az *égettbor* szó szerepel CsángA. (652. térképlap) és az MMTnySz. címszavai között is 'borpárlat, pálinka' jelentésben (2016: 187). Az *égettbor*-ról lásd a NéprLex. *égettbor-bíró* szócikkét (1977: 639).

eresz: Odaki az *ereszbe* a szolgálot találtam, avval beszéllettem egy darabig (219), én kimenvén, mondá nekem a szolgáló az *ereszbe*, hogy a katonák körülvették a házat (219), akkor kijöve Boros Ferenc uram a házból és mondá az embereknek az *eresz* előtt (211). A bukovinai székelyek nyelvében az *eresz* a ház egyik helyiségének a neve (lásd SZABÓ 1903: 210), *előszobaként* vagy *konyhaként* határozták meg, a bejáratú ajtón át ide lehetett belépni (lásd: PÁL 2020: 144). Ezzel szemben az ÉKsz¹. adatai szerint az *eresz* köznyelvben a ház külső részéhez tartozik.

felhánt nadrágú: A pátenst [parancsoló leiratot] pedig egy háromszéki, *felhánt nadrágú* ember vette ki kezemből (102). Lásd még: Madéfalváról az asszonyokat és gyermekemet a hó hátára kihajtották volt és az épületeket *hánni* akarják (165). A Székely szójegyzékben az alábbi példákat találtam: az *elhánta* 'elvetél' jelentésben szerepel a következő mondatban: A göbe *elhánta* a malacokat (1980: 21), és a *mékhánták* 'megver' jelentésben a következő példában: *jó mékhánták* a fenekikét (1980: 56).

grádics: És midőn ottan a *grádicson* állottunk volna, jött a főkirálybiránk (197). A Székely szójegyzékben a *grádics* 'lépcső' jelentésben szerepel (PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 30).

kaliba: Ennek utána ugyancsak Bálint György feljött az erdőre hozzánk a Miklós György *kalibájába* (111). Nem tudom, hogy mondhatták azt, hogy az én *kalibámban* lettek volna a gyülekezetek (177). Azon a Moines nevű helységben még eddig csak valami 20 *kalibákat* építettek (214). RÓNAI BÉLA meghatározása szerint a *kaliba/kalibacska* 'kis házíko pásztorok, csőszök, erődmunkások számára' (1979: 352). A bukovinai Istensegíts helynevei között szerepelt egy *Zsitár kalibán alol* nevű terület, a meghatározás szerint „itt volt a falu vége”, de ez utca neve is volt (PÁL 2005: 180). A *zsitár* szó jelentése 'csősz, mezőőr' (uo.).

kicsap: ha le nem menyünk az erdőről, a méltóságos commissió feleségeinket s gyermekeinket utánunk *kicsapatja* a falukból (138). 'Kiküld, kienged' jelentésben lásd: RÓNAI 1979: 353, PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 44, és az MMTnySz. *kicsap(ja)* szócikkét: 449.

képiben ('valakinek a képviselőjében' jelentésben): onnét is bár csak négy vagy öt emberek jönnének fel Udvarhelyszék és Aranyosszék *képiben* (157), az udvarhelyiek jöjjenek fel az marus- és aranyosszéki székelyek *képiben* is (167). RÓNAI BÉLA talált erre

a szóra példát a bukovinai székely népmesékben, meghatározása szerint a jelentése 'valaki helyett' (1979: 352). Lásd még: MMTnySz. (2016: 432).

korcsoma: Both Istvánnak a dánfalvi *korcsomában* (234). (PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 47.)

köntös/köntes: Kék magyar *köntösbe*, ifiú, nem igen nagy ember (186). (Előzménye ez a kérdés volt: Ez az úri ember, akit nem ismért, micsoda *köntösbe* volt? Öreg volt-é vagy ifiú?), Csereiné asszonyom egy faluba a szolgálójának valami *köntösei* után küldött (192), Péter Zöld bocskorba és egy zekébe jött bé az országba, mert a csizmája elszakadott volt, zekébe pedig azért, hogy könnyű. Moldovába is csak condrába járt. De volt egy más fekete, hosszú *köntöse* is, mint egy német *köntes* (216). Aki azt mondja, hogy az öreg Zöld János az ágyba fekütt, a maga *köntesével* felöltözve, az ábrázatjával az fal felé fordulva (219). Az ÉKSZ.¹ adatai szerint a *köntös* szó régi jelentése 'felsőruha, hosszú bő kabát' (772). A *köntös* szó szerepel az MMTnySz.-ban is, de itt nincs adat az öltözet milyenségéről (2016: 493).

kürtő: úgy búttunk el a házba. Én a *kürtőbe*, a páter pedig az ágy alá (216). A szó 'kémény' jelentésben szerepel a Székely szójegyzékben (1980: 50), azonban az ÉKSZ.¹ adatai szerint „nyílt tűzhely fölött a füstöt kivezető, fölfelé szűkülő nyílás” jelentése is van (1978: 807). (A *kürtő* meghatározására lásd még RÓNAI 1979: 354.)

megkap ('megtalál' jelentésben): Mert páter Zöld azon egy éjtzaka más falukra is ment, és ottan is eskettette meg a nemeseket, akiket *megkaphatott* (259). (Lásd erről: PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 40.)

rútul: mert ezek az alcsíki falukkal *rútul* bántak (123). Azért is *rútul* szidott Óvári és csak [hog] le nem vágott (189). A szó előfordul CsángA. 268. térképlapján.

susognak ('sugdolózik' jelentésben): Hanem láttam, hogy *susognak* vala egymással a madéfalviakkal, akik pálinkát adtak volt nekik – abból gondoltam, hogy tudhatnak valamit (189).

tőke: Én pedig nem mentem vélek, hanem egy *tőkén* állattam, a taplocai instantiát kezembe tartván (103). Ferentz Antal is, egy *tőkén* állván, valamit olvasott volna fel (125). (Lásd fentebb a *csutak* szóra vonatkozó példákat és a meghatározást.)

törökbúza: Péterffi Péterrel mentem Udvarhelyre *törökbúzá*t venni (201). (Lásd *te-rebuzal/tērēbuz*a alakban PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 78, és az MNyA. térképlapját a *ku-korica* szóra vonatkozóan.)

6.4. Megszólításformák

Kentek: Melyre azt felelék Ferentz Antal és Mihály Jakab: nem is szolgál biz ez, valameddig *kentek* hozzánk nem esküsznek (127). És azt mondotta nekünk: na! azért ugyan hálát adhat *kentek* az Istennek, mert ez az igaz székely nemesség és szabadság; ez az, amelyet keresett *kentek*. Ezt *kentek* minden jó barátinak s minden embernek publicálja mindjárt. És ha nem publicálja *kentek*, annyi mennykő üsse meg a *kentek* fejét, mennyi csillag van az égen (186). (Lásd erről a megszólításformáról: PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 109, és az MMTnySz. *kënd* szócikkét, 2016: 428.)

Kegyelmed: (Szebenben a guberniális secretárius Cserei Elek szól így a rákosi Császár Antalhoz) na Antal bátya! *Kegyelmed* felvette-é a fegyvert és hányan vették fel Rákoson? (162). Kováts József szól így a dánfalvi nagyobb Both Istvánhoz: hát *kegyelmed* megint felvette a fegyvert? Tegye le *kegyelmed* az ebadta fegyvert (...) ha leteszi *kegyelmed* a fegyvert, minek előtt bójó Siskovits, ment leszen a fegyvertől. Ha pedig addig le

nem teszi *kegyelmed*, gyermekekről gyermekire marad. Ha *kegyelmed* letenne (...) De ne mondja *kegyelmed* senkinek, mert én eltagadom (229).

Atyaságod: Melyre én azt mondtam páter Zöldnek a többi szépvízi nemeseknek nevekre: ha pap is *atyaságod*, én mégsem hiszek *atyaságodnak* ebben a dologban, amíg nekünk legitimum instrumentumát nem mutat – ki bírta legyen azt a dolgot *atyaságodra* (258).

6.5. Hangtani jelenségek

Magánhangzók

Ü szerepel *i* helyett az alábbi szavakban: *mü* (71, 72, 79, 80, 83, 84, 88, 94 stb.), *münket* (185, 201, 232), *mük* (73, 74, 76, 79, 80, 82, 83 stb.), *tük* (248), *künn* (198, 204, 207). (Lásd erről: PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 103, 238, PÁL 2020: 41.)

I szerepel *ü* helyett az *izente* (87, 89, 94, 96, 119), *izenettel* (80), *innepnapon* (144, 208) szavakban. (Lásd erről: PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 224, 295, PÁL 2020: 41.)

Az egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles szavakban *i*-t találhatunk az alábbi példákban: *nevibe* (90), *nevit* (93), *neviben* (119), *kezinél* (91), *jelenlétiben* (218), *falugyűlésiből* (96), *falugyűlést*, *falugyűlésiben* (83, 86), *szemibe* (117), *részit* (121), *helyit s nevit* (144), *ételit* (146), *enyimet* (150), *levelire* (194), *részegségiben* (196), *kard élitől* (205), *földe végén* (213), *öccsihez* (215), *kezdetin* (250), *ökrít* (254). (Lásd erről: PÁL 2020: 95.)

E-t találunk *ö* helyett a *setétbe* (260), *levetkeztem* (218) szavakban (PÁL 2020: 44).

A *be* igekötő *bé* alakban szerepel az alábbi példákban: *bément* (73), *bémentünk* (79), *béhívtanak* (218), *esküttem bé* (78), *béjelentvén* (88), *bé volt csinálva* (101), *béadni* (114), *bé nem akartak venni* (127), *béküldötték* (146), *béküldeni* (156), *béadó* (153), *béesküdtem* (160), *béizen* (215). (Lásd: MNyA. 809., PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 8).

A *plébános* főnév *plebanus* (73), *plébánus* (92, 112), *plébánusnak* (100) alakban is szerepel. (Lásd erről: PÁL 2020: 43.)

Az *á* utáni *o*-zásra is van példa: *százon* (123), *feltámodjunk* (76), *nálok* (111), *szénájok* (76), *hozzájok* (131), *házonnál* (240), *hármon* (215, 265). Továbbá toldalékos szavakban (*-k* többesjel és *-t* tárgyrag között) *o* szerepel kötőhangzóként ezekben a szavakban: *lovaikot* (132), *vagyonaikot* (120), *szókot* (71, 240). (Lásd erről: JUHÁSZ 2001: 303, 309, RÓNAI 1979: 333–334.)

O szerepel a *maga* névmás alábbi, személyjeles példáiban: *magok* (106), *magokhoz* (154), *magokat* (203, 233, 258), *magokkal*: azért vittek némelyek fegyvert *magokkal* (167).

Mássalhangzók

Palatalizáció: Az *n* mássalhangzó palatalizációja figyelhető meg az alábbi példákban: *csomortányiak* (85), *Csomortány* (85), *innya*: enni s *innya* is adtam (191), alig tudtunk egy fél fertály pálinkát *meginnya* (219). Az *l* mássalhangzó helyett itt *ly* szerepel: *szélyin* (174), *mellyem*: Most is fáj a *mellyem* benne (193). (Lásd: MNyA. 500.; PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 313; PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 37, 57, 73; PÁL 2020: 58, 61.)

Depalatalizációra példa a *karácson* (128, 161, 181), *kénszerít* (179, 252, 259, 267), *hánkolódott* (242, 243), *kéntelenek* (200). (Lásd erről: PÁL 2020: 61.)

J a hiátustöltő hang a *fejér* szóban: akinél miféle fegyver volt, a réten letettük, *fejér* ruhát mutattunk (77), (lásd erről: PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 25; PÁL 2020: 60; MMTnySz. 2016: 252).

6.6. Alaktani jelenségek

Igetövek

A *megy* ige *menyen* alakja olvasható a *kimenyen* (75), *menyünk ki* (74), *elmenyek* (80), *menyen* (87, 88), *menyünk* (90, 127), *hazamenyünk* (94), *lemenyen* (136), *kimenyek* (189) szavakban. (Lásd erről: MNyA. 769., 771., PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 285, PÁL 2020: 67.)

A *jön* ige *jő* alakban szerepel az alábbi példákban: a commissió Gyergyóból *lejő* (97), *feljő* közinkbe (112), ha előmbe *jő* (170), amíg réánk *jő* a sor (189), Buccow nem *jő* többször Csíkba (235). (Lásd erről: MNyA. 782., PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 288.)

A *van* ige többes szám 3. személyben (jellemzően Erdély keleti területein) *d*-s alak: *vadnak* (86, 111, 115, 151, 154, 161, 172 stb.): edgyik falu megmondotta a másnak, hogy már hit alatt *vadnak* (86). Az egyes szám 3. személyű alak: *vagyon* (79, 174, 204, 229). (Lásd erről: PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 84, PÁL 2020: 67.)

A *v*-s tövű *hív* ige *híttuk* (95), *hítták* (180, 131), *híttá* (76, 97, 194), de: *hívta* (183), *hívutt* (164, 193), de: *hívott* (180), *híttam* (163, 183, 189), *híttuk fel* (136), de: *felhívta* (136) alakokban szerepel a szövegben. (Lásd még MÁRTON 1972: 183, PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 27.)

A *j*-s tövű váltakozó *v*-s tövű *bújik* ige *búttunk* (216) és *elbúttunk* (263) alakban szerepel. RÓNAI BÉLA bukovinai székely népmesékből gyűjtött szavai között szerepel a *butt* [bújt], a *mëgbutt* [elbújt] és az *odabutt* is (1979: 348, 355). (Lásd még: MÁRTON 1972: 183.)

Szóképzés

Névszóképző a *-ka/-ke*, *-cska/-cske* kicsinyítő képző. A szövegben ezeket a példákat találtam: *messzecke* állottam (266), Akkor pedig *részegecke* volt (83), az udvarom – ám-bár jó *nagyocska* – majd tele volt (224), Taplocán egy taplocai Török Ferenc nevű *deákocskával* íratuk le (92). (Lásd még: PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 32–34, PÁL 2020: 68.)

A *-ság/-ség* névszóképzőre példák az alábbiak: *csendességben* odahaza maradtanak (82), az emberek legyenek *csendességben* (124), legyünk *csendességben* (189, 196), Kovács József is, aki erősen részeg volt (...) *részegségiben* sokat mondott s veszekedett (196). A bukovinai székelyektől az *okosság* példát jegyezték föl (lásd erről: PÁL 2020: 161).

Névszóból igét képző az *-l* a *vacsorál* igében (218, 219). Minekutána a búcsúról, Somlyóról hazajöttem, én különösen *vacsoráltam* egy keveset a tűzhelyen (218). (Lásd még: PÁL 2020: 90.)

(Folytatjuk.)

PÁL HELÉN
Magyarságkutató Intézet

Számunk szerzői

DR. ASZTALOS ANIKÓ, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány, Középiskolás Program, asztalos.aniko@mcc.hu. – DR. BÁRÁNY ERZSÉBET, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, barany.erzsebet@kmf.org.ua – DR. BODNÁR ILDIKÓ, Miskolci Egyetem, Modern Filológiai Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fordítástudományi Tanszék, ildikobodnar@gmail.com – DR. CSÚCS SÁNDOR, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, csucs.sandor@btk.ppke.hu – DR. GAZDAG VILMOS, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, gazdag.vilmos@kmf.org.ua – DR. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, tgzseniko@gmail.com – DR. IVASKÓ LÍVIA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Intézet, Általános Nyelvészeti Tanszék, ivasko@hung.u-szeged.hu – JUHÁSZ GABRIELLA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, juhasz.gabr@gmail.com. – DR. LADÁNYI MÁRIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, ladanyi.maria@btk.elte.hu. – DR. LÓZSI TAMÁS, ELTE Tanító- és Óvóképző Kar, Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék, lozsi.tamas@tok.elte.hu – MEZŐLAKI REGINA, Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék, mezolakir@hung.u-szeged.hu – DR. CS. NAGY LAJOS, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, lcsnagy@gmail.com. – DR. NÉMETH DÁNIEL, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, nemeth.daniel@arts.unideb.hu – DR. NYIRI PÉTER, Magyar Nyelv Múzeuma, nyiri.peter@nyelvmuzeum.hu – DR. PÁL HELÉN, Magyarságkutató Intézet, pal.helen@mki.gov.hu – DR. SENG TORU, Budakeszi / Chita (Japán), szengator@gmail.com. – DR. SIMON GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, simon.gabor@btk.elte.hu. – DR. SLÍZ MARIANN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, sliz.marianna@btk.elte.hu. – DR. SZABÓ T. ANNAMÁRIA ULLA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szabotannamaria@btk.elte.hu. – DR. TÓTH SZILÁRD TIBOR, Tartui Egyetem, Tanárképző Tanszék, szilard.toth@ut.ee – DR. TÖRKENCZY MIKLÓS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet, Angol Nyelvészet Tanszék; HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, torkency.miklos@btk.elte.hu. – DR. C. VLADÁR ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, vladar.zsuzsa@btk.elte.hu. – DR. ZOLTÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, zoltan.andras@staff.elte.hu.